

ISSN 2706 - 719X (Online)
ISSN 1680 - 1245 (Print)



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN



SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild
Том
Volume | **17 № 3**

Sumqayıt - 2021

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 17

2021

№ 3



Sumqayıt – 2021

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV *prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV *prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA *prof. (məsul katib)*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Nizami Cəfərov**, *akad. (Azərbaycan)*, **Natalia Qaqarina**, *prof. (Almaniya)*, **Astan Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Buludxan Xəlilov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sayalı Sadıqova**, *prof. (Azərbaycan)*, **Böyükxanım Eminli**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*.

Ədəbiyyatşünaslıq **Şeril Lester**, *prof. (ABŞ)*, **Şükrü Haluk Akalın**, *prof. (Türkiyə)*, **Avtandil Məmmədov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fikrət Rzayev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rafiq Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Məhərrəm Qasımlı**, *prof. (Azərbaycan)*, **Filip Barnard**, *dos. (ABŞ)*, **Sevinc Həməzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Tarix
Sosiologiya **Daniyal Kədirmiyazov**, *prof. (Rusiya)*, **Selma Kadir qızı Yel**, *prof. (Türkiyə)*, **Kozma Tamas**, *prof. (Macarıstan)*, **Adil Baxşəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Əziz Məmmədov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Həsən Sadıqov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Zabil Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şirxan Səlimov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Matias Dornfeld**, *dos. (Almaniya)*.

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə**, *akad. (Azərbaycan)*, **Mixail Osipov**, *prof. (Rusiya)*, **Vasiliy Bespyatix**, *prof. (Rusiya)*, **Nazim İmanov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Arif Şəkərəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Hacıağa Rüstəmbəyov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şəfa Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Qalib Hüseynov**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Aynurə Yəhyayeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Pedaqogika
Psixologiya
Metodika **Aleksandr Korostelyov**, *prof. (Rusiya)*, **Fərrux Rüstəmov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Ramiz Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rüfət Hüseynzadə**, *prof. (Azərbaycan)*, **Erde Gabor**, *dos. (Macarıstan)*, **Lada Çepeleva**, *dos. (Rusiya)*, **Aytəkin Məmmədova**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fuad Məmmədov**, *dos. (Azərbaycan)*, **Sevər Mirzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ *проф., ректор (главный редактор)*
РАМАЗАН МАМЕДОВ *проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)*
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА *проф. (ответственный секретарь)*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание **Низами Джафаров**, *акад. (Азербайджан)*, **Наталья Гагарина**, *проф. (Германия)*, **Astan Байрамov**, *проф. (Азербайджан)*, **Булудхан Халилов**, *проф. (Азербайджан)*, **Саялы Садыгова**, *проф. (Азербайджан)*, **Беюкханым Эминли**, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*.

Литературоведение **Шерил Лестер**, *проф. (США)*, **Шюкрю Халук Акалын**, *проф. (Турция)*, **Автандил Мамедов**, *проф. (отв. ред. Азербайджан)*, **Фикрат Рзаев**, *проф. (Азербайджан)*, **Рафик Алиев**, *проф. (Азербайджан)*, **Магеррам Гасымлы**, *проф. (Азербайджан)*, **Филип Барнард**, *доц. (США)*, **Севиндж Хамзаева**, *доц. (Азербайджан)*.

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), <u>Buludkhan Khalilov</u> , prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasily Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” POEMASINDA SÖZƏ MÜNASİBƏT

HƏSƏNOVA SƏDAQƏT QURBANƏLİ qızı

Naxçıvan Dövlət Universiteti, fil.e.d., professor

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: söz, dil, üslub, məna, ifadə

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvidən bəhs edən yazıların bolluğu diqqəti çəksə də, ədəbi dil tarixinə aid elmi əsərlərdə bu mövzuya laqeyd münasibətlə qarşılaşırıq. Bunun səbəbi şairin əsərlərini ana dilində yazmamasıdır. Lakin bu fakt dahi Nizaminin Azərbaycan ədəbi dili tarixinə düşməməsi üçün əsas hesab edilə bilməz. Əvvəla ona görə ki, şair fars dilində yazdığı məşhur əsərlərində dövrü üçün kifayət qədər türklə mənşəli sözlər işlətməmiş və bununla da ana dilinin ədəbi dil səviyyəsinə layiqliyini təsdiq etmişdir. İkincisi, Nizami Gəncəvinin bütün əsərləri ana dilində düşüdüklərinin məhsuludur. İnsan hansı dildə yazıb-oxumasından asılı olmayaraq, fikirlərində ana dilinə müraciət etməsi şübhəsizdir. Şairin digər qüdrəti onun yad dildə nəinki Azərbaycanda, bütünlüklə Şərqdə, hətta dünyada məşhur olan möhtəşəm əsərlər yazmasıdır. Fars dilində yüksək sənətkarlıqla yazmaq ənənəsində farsların çoxunu geridə qoyan şair deyirdi:

Bu şivənin, bu dilin mahir ovçusuyam mən,

Dəyər məni görməyə, şairlər xasıyam mən. [1, s.40]

Başqa dildə belə məharət göstərən şair, yəqin ki, ana dilində daha irəli gedərdi. Nizami Gəncəvinin dövrün poeziya dili kimi fars dilində yazmasını irad tutmaq və bu səbəbdən də ədəbi dil tariximizdə ona yer verməmək, fikrimizcə, ədalətsizlikdir. Şairin əsərlərindəki dialoq mədəniyyəti, frazeoloji birləşmələr, humanist ideyalar və s. milli təfəkkürdən qaynaqlanır.

Dünyanın söz deyənləri içərisində öndə gedənlərdən olan Nizami Gəncəvi nəinki Azərbaycan, bütün dünya poetik fikrinə yeniliklər gətirən ədəbi simalardandır. Əmir Xosrov Dəhləvinin şair haqqındakı fikirləri, bu mənada, təbiilik və reallığı ilə diqqəti çəkir:

Nizami hər sözü demiş birinci,

Qoymamış cilasız qala bir inci.

Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları da bu fikri təsdiq edir:

Mən ki söz almazından odlu qılınc yaratdım,

Arxadan gələnlərin boynunu vurub atdım. [1, s.34]

Şairin dilində poetik ifadə qüdrəti, yüksək təfəkkür səviyyəsi ilə deyim mədəniyyətinin sintezi özünəxas səviyyəsi ilə seçilir. Nizami Gəncəvinin söz demək bacarığının gücünü onun yaradıcılığına aid olan bütün əsərlərindəki nümunələr təsdiq edir. Təkcə “Xəmsə”yə daxil olan birinci poemadakı söz haqqındakı fikirlər bəsdır ki, şairin ədəbi aləmdəki mövqeyi üzə çıxsın:

Təzə söz caduları, oyunlar göstərən mən,

Yeni heykəl yaratdım yeni qəlibli sözdən. [1, s.32]

Nizami Gəncəvinin dilində təfəkkür mədəniyyəti ilə həyat gerçəklikləri qələmlə elə ifadə edilir ki, sənətkarın özünəməxsus obrazlılıq yaratmasına səbəb olur. Poetik fikir yeni lövhələr təqdim edərək üslub tərəvətini, poetik fikir sanbalını ortaya qoyur:

Mənim təzə sözlərim bar gətirdi bağ kimi,

Özgəsinin neftilə yanmadı çıraq kimi. [1, s.33]

Heç kəs əyləşə bilməz sözdən yuxarı qatda,

Dövlətimiz, mülkümüz yalnız sözdür həyatda. [1, s.36]

Nizami Gəncəvinin dilində sözlərin məna əhatəsinin genişlənməsi poetik sözə yeni münasibət, fikirlərə yeni baxışla bədii ləyaqətin yüksəlişini təmin edir. Onun poeziyasında sözlərin məna miqyası çox genişdir. Sözlərin ritm və ahəngi əsərlərinin məzmun və bədiiliyini bir-birinə uyğunlaşdırır. Poeziyanın bir nömrəli məsələsi olan emosional dil bədiiliyin uğuruna gətirib çıxarır. Şair özü bu haqda deyir:

*Mən söz cadugəriyəm, tazə, köhnə, hər nə var,
Mənim məftunum olar, mənim heyranım olar.
Bütün sehrbazları mat qoyur sehrim mənim!
Mələkləri aldadan əfsundu şeirim mənim.* [1, s.40]

Nizami yaradıcılığındaadi sözlər şeirləşir, onların daxili məna əlaqələri çoxalır, təsir gücü artır və nəticədə sözün obrazı yaranır. Şair sözün cazibəsi ilə fikrin təbiiliyini tamamlayır. Poetik idrakın sözlə təqdimi Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında yüksəkliyi ilə yadda qalır. Şairin xaslığı, heç kimə bənzəməməsi aşağıdakı misralarda layiqincə ifadə edilib:

*Mən ki tazə bir gülə şərqi bəstələyirəm,
Mən ki dənin bağında bülbüləm, bilir aləm.* [1, s.32]
*Nə şəkərim üstünə gəlib yad arı qonar,
Nə də mənim bal arım yadlardan şəkər umar.* [1, s.33]

Nizami Gəncəvinin dilində sözlər bədii mətləbləri uğurla ifadə edir. Sözlərdən qənaətlə istifadə ilə bol fikirlər ifadə etmək Nizami sənətkarlığının əsas cəhətlərindəndir. Şeir mədəniyyəti, söz ləyaqəti, ifadə yeniliyi və bədii təfəkkür dərinliyində özünəməxsusluq şairin poeziyasında qırmızı xətt kimi görünür. Nizami öz poetik şəxsiyyətinin yüksəkliyini bir daha göstərir:

*Əbədilər qəsrinə, şahlıq adlı büsata
Mədh yazan şairlər xeyli yığışıbsa da,
Nizaminin yanında ədəb gözlərlər, yəqin,
Nizami Nizamidir, bəs onlar kimdir, deyin?
Şairlik zirvəsinə mən ki çoxdan çatmışam,
Dalda qoyub tay-tuşu, köhlənimi çapmışam.* [1, s.34]

Nizami Gəncəvinin dilində poetik mühakimənin təməli üzərində yüksələn sözlər bədii ovqat yaratmaqdan başqa, inandırma və təsir gücü ilə insanı heyrətdə qoyur. Şairin dilində elə ifadələrlə qarşılaşırıq ki, onlarda semantik həddün bu qədər genişliyi təəccüb doğurur. Məsələn, şairin dilində “qələmin boynuna boyunbağı bağlamaq” kimi maraqlı dil-üslub faktı belələrindəndir:

*Qədim, sonsuz cahanı odur quran, saxlayan,
Qələmlərin boynuna boyunbağı bağlayan.* [1, s.7].

Sözügedən ifadə Nizaminin poetik kəşflərindən biridir. Şairin müdrikəsinə deyimləri, hadisə və fikirlərə bədii-fəlsəfi nüfuzu müəllif mövqeyinin göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Bəzən ağıla gəlməyən gerçəkliklər şairin qələmilə daha zövqlü və gözəl təqdim edilir:

*Yalnız qələm gücünə düşüncələr saxlanır,
Misra söz quşlarının qanadına bağlanır.* [1, s.35]
*Söz gülmüşü yanında qara torpaqdı dirhəm,
Qızıl hansı itdir ki, onu sözə tay biləm?
Sözdən xəbərsiz qalır könüldən xəbərsizlər,
Sözün yozumu sözdən daha xoş, daha dilbər.* [1, s.36]

Fikir və düşüncələrin dil və qələmlə gerçəkləşməsi, mənalara sözlərdən qat-qat çox olması həqiqətini Nizami bir daha poetik şəkildə anladır. Şair söz matahına müştərilərin qat-qat çox olduğunu göstərərək şairlərin peyğəmbərlərdən sonra gələrək adi insan olmadıqlarını qeyd edir:

*Sözün tərəzisini quran ulu hökmdar
Sözün aşıqlarını sözlə etdi bəxtiyar.
Ərşin bülbülləridir cahanda söz qoşanlar,
Məgər özgələrinə tay tutularmı onlar?* [1, s.37]

Dünyada hər şey dəyişə bilir, dağılır, uçulur, məhv olur, yaddan çıxır və s. Lakin söz yeganə faktordur ki, tarixin ona gücü çatmır. Zaman sözün qüdrətini azalda bilmir. Söz zamandan ucada dayanır. Hər bir şey işləndikcə azalır. Lakin söz işləndikcə çoxalır və onun yeni-yeni anlamları üzə çıxır. Sözsüz ki, bu prosesdə söz sənətkarlarının rolu əvəzsizdir. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi onları “peyğəmbərin kölgəsi” adlandırmış, peyğəmbərlərdən sonra şairlərin gəldiyini göstərmişdir:

*Sözdoğanlar – nur saçan peyğəmbərin kölgəsi,
Ərzin işıq pərdəsi, haqqın yanar nəfəsi.
Mətanət meydanında kimlər tutdu gör səfi,
Əvvəlcə peyğəmbərlər, sonra şairlər səfi.* [1, s.37]

Nizaminin əsərlərində onun saraylara üz tutmamasının səbəbini aydınlaşdıran fikirlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, sənətkarlıq qüdrətinin böyüklüyü ilə yüksək olan şairin qururu və saraylarsız da tanınması onun aşağıdakı misralarında əks olunur:

*Kimin söz pərdəsində ahəngi var, sehri var,
Özü yerdə olsa da, ruhu göylərdə yaşar.
Dizi üstə söz yazıb, ölkələri tutan kəs
Dünyada heç bir kəsin qarşısında baş əyməz!* [1, s.37]

Söz sənətkarla oxucunu ruhən, qəlbən yaxınlaşdıran bir vasitədir. Bütün tarixi zamanlarda sözə dəyər verənlər olmuş və sözün qiymətini bilməyənlərə mənfi münasibət göstərilmişdir. Nizami Gəncəvi də sözləri şair süfrəsində şirin xurmalarla bənzədir, sözün dəyərini dərk etməyənlərə, onu ucuzlaşdıranlara qarşı çıxır:

*Şairin süfrəsində şirin xurmalar ki var,
Xurma deyil, bəlkə də, ürək parçasıdırlar.
Ürəyin dişlərilə qoparılmış söz, fikir
Torpağın dimdiylə cilalanmış incidir.
Hikmət qaynağı şeri hər gün alçaldıb bir az,
Sudan da ucuz etdi beş-on nəfər şeirbaz.* [1, s.37]

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında poetizmlərin fərdiləşdirilmə prosesi fəallığı ilə diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Sənətkar sözün poetik mahiyyətini dərinləşdirdikcə məna qatları çoxalır. Bu zaman təsirli bədii ifadə əzəmətli fikirlərə yol açır və möhtəşəm təqdimatı zəruriləşdirir. Bu baxımdan, Ay haqqında aşağıdakı misralar obrazlılıqda irəliləyiş kimi diqqəti çəkir:

*Gecənin sifətinə işıq şilləsi çırpın,
Ay səmada sübhədək aydınlığa pasıban.* [1, s.56]

Məcaz tərəvəti, poetik yenilik aşağıdakı misralarda da yüksək səviyyəsi ilə seçilir:

*Yağış Günün qırmızı köynəyini yudu ki,
Pak olsun əl qaldırıb salamlarkən göyləri.* [1, s.58]

Sözlərin obrazlı düşüncələri dəqiq və yığcam ifadə etməsi onların məcaz keyfiyyətinin yüksəkliyi ilə bağlıdır. Leksik-qrammatik materiallarla yüksək üslubi faktlar əldə etmək də bunun nəticəsidir.

Söz Nizami Gəncəvinin fikirlərində adi nitq faktı deyil. Şair onu qiymətli əşyalarla müqayisə edərək dəyərini bir daha anladır:

*Ölçülüb-biçilməmiş dağınıq sözlər belə
Sözə... zərgər yanında bənzər gövhərə, lələ.* [1, s.37]

Nizami Gəncəvinin müqayisələri fərqliliyi ilə seçilir. “Müqayisə insan hisslərini, mənəviyyəti zəif, sönük və bəsit ifadə qorxusundan xilas edir”. [2, s.53] Bu mənada, o, bədii dili canlandıran vasitə kimi sənətkarın lirizmini çoxaldır.

Şairin dilində maraqlı və orijinal bir ifadə vardır: söz ərləri. Qədim türk leksikasında “ər” sözünün “igid”, “qəhrəman” anlamında işlənməsi və bu mənanın indi də qorunub saxlanması məlumdur. Sözün seçkin igidlərindən olan Nizami deyir:

*Bu xəzinəni yalnız açar tapanlar açar,
Yalnız söz ərlərinin dilləridir bu açar. [1, s.37]
Qızıışma, sözü bir az ehtiyatla bəyən sən,
Sən ki uca rütbəli söz yarada bilənsən. [1, s.40]*

Nizami Gəncəvinin dilindəki *könül qapısı*, *dərdə ilişmək*, *könül mehmanı*, *könül şahının neməti*, *eşq bayrağı*, *mənlik təxti*, *haqqı dardan asmaq*, *ədalət qəsri*, *mənəmlik qasırgası*, *sevginin şilləsi* və s. kimi yüzlərlə maraqlı dil-üslub faktları ilə rastlaşırıq. Şair aşağıdakı misralarda öz məziyyətini ifadə etmişdir:

*Hər hücrəyə köçürdüm şeri, şəriyyəti mən,
Çıxartdım meyhanədən, ucaltdım sənəti mən. [1, s.40]
Aşkarlasam, car çəksəm, bakirə sözlərimi,
Səs salaram cahana qiyamət suru kimi. [1, s.40]*

Beləliklə, sözün uca qatında yer tutan Nizami Gəncəvi ona elə bir qiymət vermiş, sözün obrazını elə bir səviyyədə yaratmışdır ki, bu, bütün zamanlar üçün dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi . Əsərləri: 2 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 780 s.
2. Hüseynov M. Sözün poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
3. Mürsəliyeva, X. M. Q. Nizaminin "Xəmsə"ndə Bahar bayramının tərənnümü / X. M. Q. Mürsəliyeva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – c. 17. – No 2. s. 31-37; <https://elibrary.ru/item.asp?id=46294130>

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЕ К СЛОВУ В ПОЭМЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ “СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН”

Гасанова С.Г.

Ключевые слова: слово, язык, стиль, значение, выражение.

В статье рассказывается об отношении к слову великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, на основе его поэмы «Сокровищница тайн». Независимо от того, на каком языке человек пишет или читает, несомненно, что он обращается к своему родному языку в своих мыслях. Факты, выражающие высокое отношение Низами Гянджеви к слову, взяты из этого произведения и проанализированы лингвистически и стилистически. Выдвигаемые в статье научно-теоретические идеи основаны на фактическом материале.

SUMMARY

ATTITUDE TO THE WORD IN NIZAMI GANJAVI'S POEM "TREASURY OF SECRETS"

Hasanova S.G.

Key words: word, language, style, meaning, expression

The article describes the attitude of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi to the word. To do this, the poet's poem "The Treasury of Secrets" is brought to the fore. Regardless of what language a person writes or reads in, there is no doubt that he refers to his native language in his thoughts. The facts expressing Nizami Ganjavi's high attitude to the word are taken from this work and analyzed as linguistic and stylistic facts. The scientific and theoretical ideas put forward in the article are based on the actual material.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.03.2021
	Son variant	27.04.2021

MÜRACİƏT BİLDİRƏN SÖZ VƏ İFADƏLƏR DİL STEREOTİPİ KİMİ

NOVRUZOVA NURİDƏ SƏMƏD qızı
HƏMİDOVA DİLARƏ AĞAMİRZƏ qızı

Bakı Slavyan Universiteti, 1- dosent, 2 - doktorant

n.nurida@yahoo.com; dilara.hamidova.2712@gmail.com

Açar sözlər: stereotipər, müraciət formaları, alqış formasında müraciətlər, qarğış formasında müraciətlər

“Sterotip” termin olaraq dilimizə yunan dilindən keçmiş, *stereos* – “davamlı, möhkəm”, *tyros*–“iz” mənalarını ifadə edir. Eyni zamanda latın dilində də işlənən bu söz daimi olan, dəyişməz qalan və tez-tez baş verən bir nümunə kimi işlədilir. Stereotip analizi psixologiya elminin, xüsusən də onun əsas sahəsi olan sosial və etnopsixologiya sahələrində istifadə olunan anlayışdır. “Stereotip” fenomenini dilçilərlə yanaşı sosioloqlar, etnoqraflar, koqnitoloqlar, psixoloqlar, etnopsixolingvistlər nəzərdən keçirirlər.

Stereotiplər insanların düşüncəsini təmin etməklə yanaşı, xarici dünyaya ardıcıl baxış, cəmiyyətdəki insan dəyərlərinin, statusunun və hüquqlarının təminatını da təşkil edir. Həmçinin stereotip xalqın ənənələrinin qarşısında bir "qala" kimi dayanaraq, insanların bu qalanın arxasında təhlükəsiz hiss etməsini təmin edir. Bu baxımdan da xalqın mövcud stereotiplərinə qarşı hətta kiçik bir hücum insanlar tərəfindən sərt qarşılaşmaya səbəb ola bilər.

Müraciət formalarında stereotiplər. Mədəniyyətin dildə əks etdirilməsində əsas vasitələrdən biri də müraciət formalarıdır. İnsanlar bir-biri ilə münasibət qurarkən sadəcə ad çəkməsi və ya şəxsin adını deməsi yetərli olmur. İstər özündən böyük, istərsə də özündən kiçiklərə müraciət edərkən şəxsi fikirlərini təlqin etmək və ya onlara olan münasibətini bildirmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Özündən kiçiklərə müraciət zamanı adını dediyin halda, özündən böyüklərə müraciət prosesində müəyyən nitq etiketlərindən istifadə etməklə onlara olan münasibət bildirilir.

Ünsiyyət prosesində cümlənin əsasını təşkil edən üzvlərlə yanaşı, elə söz və söz birləşmələri də vardır ki, cümlə daxilində bu tip ifadələrdən geniş istifadə olunur. Qeyd edilən bu ifadələr cümlə daxilində heç bir qrammatik əlaqə vasitəsilə cümlənin digər üzvləriylə əlaqələnmə bilmir. Ancaq onların isləndiyi cümlədə əlaqə vasitəsi olaraq məzmun əsas rol oynayır. Belə ki, “...bu tip söz və ya söz birləşmələri cümlənin məzmunu ilə əlaqələnmis olur”. [10, s.75] Adı çəkilən belə müstəqil söz və ya söz birləşmələrini cümlənin müstəqil ünsürü adlandırmaq olar ki, onlara da dilçilikdə xitablar deyilir.

Müraciət bildirən sözlər daha çox dioloq mətnində işlənir. Dialoji mətnlərin isə özünəməxsus xüsusiyyətləri var. “Dialoq üçün replikasiya(təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışığı digərinin (və ya digərlərinin) danışığı ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.) ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir”. [5, s.4] Dialoq zamanı müxtəlif müraciət formalarından geniş istifadə olunur. Müraciət bildirən bu sözlər cümlədən kənarda mövcud olur, yəni cümlənin əsas strukturunun bölünməz hissəsi deyil, kənardan cümləyə əlavə olunan ünsürdür. Bu ifadələr nitqdə, danışq prosesində zamanı müsahiblərin bir-biri ilə münasibətini ifadə edir. Danışq zamanı kommunikativ əlaqənin tam qurulması üçün üç əsas funksiya olmalıdır:

- 1) verilən məlumatın ifadəsi;
- 2) müraciətin ifadəsi;

3) hisslərin - emosiyaların ifadəsi.

Adresat qarşısında olan şəxsə hər hansı bir fikri çatdırarkən müxtəlif emosiyalardan istifadə edir. Bu da nitqin daha təsirli olmasına şərait yaratmış olur ki, bunlar da kontekstdən və orada baş verən situativ hadisələrdən asılıdır.

Müraciət formaları ilk öncə danışq prosesində zamanı müəyyən şəxsə çağırışdır, həmin şəxsin nitq prosesinə cəlb etmək üçün istifadə olunan müraciətdir, vasitədir: ***Qardaşoğlu**, sənə əvvəl nə dedim, indi də deyirəm, bura öz evinizdir.* (İ.Əfəndiyev)

Müraciət zamanı adresatın diqqətinin özünə yönəlməsini istəyirsənsə, ilk növbədə, müsahibinə müraciət forması düzgün seçilməlidir. Bu prosesdə iki və ya bir neçə tərəf iştirak edə bilər. Əsas münasibət və müraciət qarşı-qarşıya olan şəxslərin bir-birinə müraciətidir.

Alqış və qarğışlar müraciət forması kimi. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin əsasında kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin sonu, nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Dilimizdə baş verən ictimai prosesləri mahiyyət etibarilə birbaşa etnik proseslə bağlı olmuşdur. Bu isə türk etnos dilinin yaradıcılığı müxtəlif regionlarda baş versə də, eyni tipologiya bağlı olması deməkdir.

Etiket formaları bir çox hallarda müraciət forması kimi də adlandırılır. Bu onun bir çox növünün müraciət formaları ilə bağlılığından yaranmışdır. Qeyd edilən səbəbə görə alqış və qarğış etiket formasını müraciət forması kimi ayıraraq təhlil etmək mümkündür. Alqış və qarğış müraciət formasında xalqın dünyagörüşü, adət-ənənələri, inamlarıyla, düşüncələriylə bağlı fikirləri daha geniş əks olunmuşdur. İstər tarixən, istərsə də müasir dövrdə insanın şüurlu fəaliyyətində daim xeyir və şər toqquşması, qarşıdurması müraciət forması kimi qeyd etdiyimiz alqış və qarğışlarda özünü göstərir. Erkən təsəvvürlərdə xeyiri alqışlamaq, şəri isə qarğışlamaq anlayışı yaranmışdır. Alqış və qarğış sözlərindəki söz kökləri çoxmənalılıq bildirib, xeyir və şər mənalılarını ifadə edir. “Alqış” sözünün təkbində işlənən “al”ın və “qarğış” sözündə işlənən “qara”nın məcaziləşmiş mənası olaraq “al” sözünün xeyirxah, “qara” sözünün isə bəd əməl bildirdiyinə bir daha əmin oluruq. Bu mənalı ifadə etməklə həm də çoxmənalılığa malik olması diqqəti çəkir. Bu anlayışların təzahürü isə özünü alqış və qarğışlarda tapmışdır.

Alqış - müraciətlər. Bəyənmək, istəmək, arzulamaq mənasında düşünülmən “alqış”ın mənasında başa düşünülmən alqışlama-adlanmış xoş söz, qırmızı sözlə bağlı olmuşdur. Xeyrin əksi şər olduğu üçün xeyiri alqışlayan insan şəri öz müraciəti ilə pisləyərək qarğışı yaratmışdır. Alqış bildirən sözlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, ümumən türk dillərində işlənən məcazlaşmış sözlərdir ki, milli leksikonun müəyyən hissəsini əhatə edir. Bu tip sözlər isə bir daha sübut edir ki, hər bir xalqın milli leksikonu onun etnoqrafiyasından əsaslı şəkildə asılıdır. Dilimizdə işlənən alqışları üslubu xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Alqış məzmunlu müraciət formalarının tərkibində “olsun” əmr formasının iştirakı. Məsələn: *“Yastığınız yüngül olsun”* (N. Xəzri), *Üzün ağ olsun, ay oğul;* *“Ananın südü, mənim verdiyim çörək halal olsun! - deyə ata qızının alnından öpüb xeyir duasını verdi!”* (İ. Şıxlı)

2. Alqış məzmunlu müraciət formalarında “olsun” konstruktiv elementinin ixtisarı. Məsələn: *“Dərdin mənə, məni rayon mərkəzinə apar”* (S. Qədirzadə); *“Halal, halal deyə əlini onun kürəyinə vurdum”*; *“Allah saxlamış, adam da belə iş görər axı?”*

3. Bədii əsərlərdə öz müsahibinə münasibətini ifadə edən alqışlar. Məsələn: *“qurban olum”, “ağrın mənə gəlsin”, “başına dönüm”, “qadan alım”, “rəhmətliyin qızı”, “rəhmətliyin oğlu”, “səni and verirəm Allaha”* və s.

Dialoq mətnlərində daha çox işlənən müraciətlərdə danışanın dinləyiciyə münasibəti ifadə olunur: *“Qadan alim, bir dön geriye bax”*; *“Sən Allah, ağlama, vallah, özümü öldürərəm”* (M. İbrahimov), *“Mənə nə, a başına dönüm?”* (Ə. Hacızadə)

Qarğış formasında olan müraciətlər. Şifahi nitqdə müraciət formalarının bəziləri qarğış formasında işlənir. Qarğış danışanın müsahibinə neqativ münasibətinin ifadəsidir. Dildə emosional gücünə görə qarğışlar fərqlidir və bədii əsərlərdə obrazların dilində işlənir. Bədii əsərlərdə qarğışlar

feilin müxtəlif formalarında, daha çox isə əmr formasında işlənir: Məsələn: *"Ay əli qurumuş, bunu nə üçün sındırdı.?"* (N.Nərimanov); *"Ay səni qan qusasan, itələmə məni"* (C. Cəbbarlı).

5. İnkarlıq məzmunu daşıyan qarğışlar: *"Səni sağ olmayasan, tez gel çıx da"* (C. Əmirov); *"Ağ gün görməyəsən, necə ki, mən görmədim"* (M. Cəlil) və s.

6. Həm inkar, həm də təstiq bildirən qarğışlar. Belə qarğış formasında olan müraciətlər adresanta neqativ münasibəti ifadə edir: Məsələn: *"Üzün gülməsin, başın dərddən ayılmasın, pulun dava- dərmana getsin! gəl çıx"* (Ə. Cəfərzadə).

Alqış və qarğış müraciət formaları Azərbaycan folklor yaradıcılığında sözün sehrli gücünə inamla əlaqədar yaranmış və dilimizdə qəlibləşmişdir. Bu da onu göstərir ki, xalqın şüurunda əks olunan mifik düşüncələr, inamlar, onu nitqinə, dilinə təsir göstərir. Qeyd olunan səbəb isə xalqın etnik düşüncəsinin linqvistikaya təzahürü sübut edilmiş olur. Məhz alqış və qarğışlar bu baxımdan insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə etmiş və etməkdədir. Qədim insanların düşüncəsinə görə yaxşı xoş söz insanlara xoşbəxtlik, sağlamlıq, uğur gətirmiş, əksi olan pis söz isə onlara uğursuzluq, pislik gətirmişdir. Bu baxımdan sözün təsir gücünə, insanların alqış və qarğışların Allah tərəfindən qəbul olunacağına inanmış, edilən qarğış və alqışların yerinə yetiriləcəyinə inanmışlar.

Məişət leksikasında, xalq arasında alqış və qarğışların əsas deyicisi, əsas söyləyicisi yaşlı nəsil qadınlar hesab olunur. Belə ifadələr daha çox onların leksikasında özünə yer tapır. Ancaq bu o demək deyil ki, alqış və qarğışlar yalnız qoca nəslin dilində işlənməkdədir. Bu tip müraciət formaları xalqın istək və arzularının ünsiyyət prosesində düşüncələrinin nitqdə əksidir.

Alqış və qarğış forması kimi işlənən müraciət formalarının əhatə etdiyi mövzu baxımından üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar ;
- 2) məişətlə bağlı alqış və qarğışlar 3) mərasimlə bağlı alqış və qarğışlar.

Alqış və qarğışların bu növləri obrazların dilində, bədii mətnlərdə işlənmiş və əsərlərdə xalqın, məişətinə, etnoqrafiyasını, dünyagörüşünü ifadə edir. Alqış və qarğışın ən çox rast gəldiyimiz növləri dinlə və məişətlə bağlı olaraq müraciət kimi işlədilən formalarına rast gəldik.

Alqış və qarğış kimi işlənən müraciət formalarından biri də üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə bağlı yaranan müraciət formasıdır. Bu müraciət formasının birinci tərfi qısaldılmış alqışlardan ibarətdir və daha çox özünü qarğışda yox, alqışda göstərir. Eyni zamanda bu müraciət formasında artıq müəyyən olunur ki, müraciət olunan şəxsin atası rəhmətə getmişdir. Bu da dil stereotipinin əsas göstəricisidir. Çünki burada artıq xalqın düşüncəsində dünyasını dəyişən insana necə müraciət olunması da öz əksini tapmışdı. Məsələn: *"Rəhmətliyin oğlu, bir sözünü mənə de görüm ki, axı nə olubdu?"* (C. Məmmədquluzadə); *"Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəl budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm"* (C. Məmmədquluzadə).

Nəticə və qiymətləndirmə. Hər bir xalqın öz milli mədəniyyətinin müxtəlif göstəriciləri vardır. Bu göstəricilər onun tarixi, bu günü ilə bağlı olub xalqların stereotipləri ilə əlaqəlidir. Bunlardan biri də tarixi, adət-ənənələri özündə saxlayan xalqın dilində işlənən müraciət formalarıdır. Dilimizdəki bu müraciətlər çox-çox qədim zamanlardan işlənən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində öz əksini tapmışdır. Bu da xalqımızın gözəl və zəngin nitq mədəniyyətinin olduğunu sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın dilində onun nitqində keçmiş, tarixi əks olunmuşdur bu özünü etnolinqvistikada göstərir. Bu dildə olan müraciət formalarında öz ifadəsini tapmışdır. Qədim mətnlərdə tarixən işlənib indi işlənməyən çox sayda sözlər – müraciət formaları var. Belə ki, sözlərin - müraciət formalarının əksəriyyəti müəyyən mərhələdə köhnəlir, arxaik sözlərə çevrilir. Bəzi dövrlərdə isə yeni müraciət formaları yaranır. Bu proses tarixən xalqın siyasi, mədəni, hüquqi və etnik düşüncələri ilə bağlı yenilənir. Tarixən işlənən bir sıra ənənəvi müraciətlər də vardır ki, ya tamamilə dildən çıxmış, ya da bu söz onun əvəzedicisi olan müasir sözlərlə əvəzlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı: Azərnəşr, 1968, 250 s.
2. Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastikası məsələləri. Bakı, 1990, 105 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Elm, 1983, 556 s.
4. Bəylərova A. Bədii dildə üslub fiqurları. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
5. Eminli, B. İ. Dialoq kommunikativ ünsiyyət forması kimi / B. İ. Eminli // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU. – 2020. – c. 16. – No 2. – s. 4-7; <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169085>
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan ədəbi və danışq dili. Bakı, 1965, 215 s.
7. Qurbanov A.M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: ADPU, 1988, 225 s.
8. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin lingvopoetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003.- 220 s.
9. Novruzova N. Mətin sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
10. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı, 2007, 200 s.
11. Tanrıverdiyev Ə.V. Danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri // Azərbaycan müəllimi. 13 may, 1988, s. 4
12. Формановская Н.И. Учебное пособие для студентов – иностранцев // Русский язык, 1978, 186 с.
13. Гадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. А. К. Д. Баку. 1968
14. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Введение. учеб. М.: Юрайт, 2018, 208 с.
15. Розенталь, Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1977, 218 с.
16. Зиновьева Е.И. Лингвокультурология: от теории к практике. Учебник. СПб: СПбГУ, Нестор-История, 2016, 182 с.

РЕЗЮМЕ

СЛОВА И ВЫРАЖЕНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ОБРАЩЕНИЯ, КАК СТЕРЕОТИП ЯЗЫКА

Новрузова Н., Гамидова Д.

Ключевые слова: *стереотип, формы обращения, обращения в форме проклинаний, обращения в форме благословения.*

В статье исследуется проблема стереотипов в языке, речевой культуре и проблема национальных стереотипов в формах обращения. Отмечается, что стереотипы не только формируют мышление людей, но и вырабатывают последовательный взгляд на внешний мир, обеспечивая человеческие ценности, статус и права в обществе. Также стереотипы глубоко укореняются в традициях народа, позволяя людям чувствовать себя за ними в безопасности. Каждый человек является носителем основных черт той социальной группы, к которой он принадлежит. По этим характеристикам можно идентифицировать стереотипы, такие как характеристики социальной группы и членов группы, а также образ мышления.

SUMMARY

WORDS AND EXPRESSIONS DENOTING APPEALS AS A STEREOTYPE OF THE LANGUAGE

Novruzova N., Hamidova D.

Key words: *stereotype, forms of address, address in the form of applause, address in the form of curses.*

The article examines the issue of stereotypes in language, speech culture and the issue of national stereotypes in the forms of address. It is noted that stereotypes not only provide people's thinking, but also a consistent view of the outside world, ensuring human values, status and rights in society. Also, the stereotype stands as a fortress in front of the traditions of the people, making people feel safe behind this fortress. Each person is a carrier of the main features of the social group to which he belongs. According to these characteristics, it is possible to identify stereotypes such as the characteristics of the social group and the members of the group, and the way of thinking.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.06.2021
	Son variant	20.07.2021

MEDIA DİLİNİN LEKSİKASI**MƏMMƏDOVA SEVİNC YUSİF qızı***AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, fil.f.d.*sevinc-memmedova-65@mail.ru*Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, qəzet dili, televiziya, aparıcı, xüsusi leksika*

Dilin leksikası özünü mühafizə qabiliyyətinə malik açıq sistemdir. Bura yeni sözlər daxil olur, sözlərin mənalarında da müəyyən dəyişmələr baş verir. Yeni dövr dilin leksik sistemində bir çox dəyişiklərlə xarakterizə olunur 1) əvvəlki dövrə məxsus bir sıra anlayışları ifadə edən sözlərin aktuallığını itirməsi ilə bağlı dildən çıxması; 2) əvvəlki dövr üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş bir sıra sözlərin yenidən aktiv lüğət fonduna keçməsi; 3) yeni dövrə məxsus anlayışları bildirən sözlərin yaranması; 4) söz yaradıcılığına meylin artması; 5) yeni yaranan sözlərin normalaşma prosesini getməsi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişmələr Azərbaycan dili ilə bağlı gedən proseslərdə həm pozitiv, həm də neqativ meyillər meydana çıxarmışdır.

Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa etməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında əhəmiyyətli dəyişmələrə, yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Bu proses ana dilimizin inkişafında yeni dönüş nöqtəsidir. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus dilinin təsirindən azad olmuş, Azərbaycan dilinin tarixinin sovet dövrü başa çatmış, dilin yeni müstəqil inkişaf tarixi başlamışdır.

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. İctimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişmələr dildə təzahür tapdığından informasiyanın hazırlanıb yayılmasında yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ön plana keçir. İnformasiyanın ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür və bu rol get-gedə artır. KİV meydana çıxan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyim tərzində özünü göstərir.

Bu gün kütləvi informasiya vasitələri, onların mahiyyəti, strukturu, sosial rolu, qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında əsaslı tədqiqatlar aparılır. KİV-lərin linqvistik tədqiqi isə daha çox diqqətdədir.

Hazırda qəzet dilinin tədqiqində iki əsas istiqamət yaranmışdır: qəzetlərin dilinin savadlılığının, jurnalistlərin sənətkarlığının dil mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan normativ üslubi istiqamət və qəzet dilinin ona xas olan bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə xüsusi obyekt kimi dərk etməyə can atan funksional-üslubi istiqamət.

Qəzet dilinin funksional-üslubi istiqamətdə öyrənilməsində frazeoloji vahidlər əsas rol oynayır. Məsələn, heyran olmaq, ürəyi sıxılmaq, qanlı olay. Məsələn, “Elbaro” restoranında müştərilər arasında qanlı olay baş verdi (“Gündəm” qəz.09.02.19)

“Mətbuat-ədəbi dilinin üslublarının diferensiasiyasında, grammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır”. [1, s.49].

KİV dili bütün funksional üslublar içində ən yüksəkdə durur. [2, s.16]

“Qəzet dili, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır”. [5,s.16].

“Qəzet dili aydın, dəqiq, qısa, səlis olmalıdır. Bunlar qəzet dilinin formalarıdır.”[3,s.19].

“Qəzet publisist üslubun təsviri çox çətindir. Qəzetlərin elmi dəyəri, qəzet dilinin öyrənilməsi, qəzet üslubunun hərəkətindən asılıdır. Ədəbi dilin leksikası qəzet dilinin leksikası ilə bölüşdürülür. [4,s.12]

“Mətbuat dili ilk yazılı mənbə kimi texniki, elmi və ictimai tərəqqi ilə əlaqədar yaranan yeni sözləri qeydə alır ədəbi dilə gətirir. Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına da ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir”. [6,s.32]

“İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən mətbuatın leksikası cəmiyyətin inkişafına uyğun dəyişir, formalaşır, təkmilləşir, terminoloji sistem daha da zənginləşir”. [7,s.19]

Qəzet dilinin leksikasının spesifik cəhətlərindən biri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş, müstəqillik illərində dünyaya integrasiya gücləndiyi üçün çoxlu beynəlxalq terminlər də dilimizə keçmişdir. Məsələn, “Barselona” yeni Modriçi transfer etdi. (“Ədalət” qəz.01.03.19); Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərindəndir. (“Respublika” qəz.25.12.19); Filmdə Qarabağla bağlı elektron kitab resurslarından istifadə etməklə elektron kitabxana fəaliyyət göstərdiyi diqqətə çatdırılır. (“Xalq” qəz.17.12.20). Avtobuslara pos-terminal qoyulur. (Xəzər TV, “Xəzər-Xəbər”, 10.05.20, 21.25).

Həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı leksika aşağıdakı sahələr üzrə təhlil edilmişdir:

1. **İctimai-siyasi leksika:** Bu leksika vəziyyətlə, cəmiyyətdə gedən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır: spiker, lisenziya, polis, fermer təsərrüfatı, dotasiya, kommersant, soyqırım, özəlləşdirmə, uluslararası, korrupsiya, reket, dönerli valyuta.

2. **Müharibə şəraiti ilə bağlı leksika:** snayper, blokada, tağım (vzvod), sınır (sərhəd), savaşı, motoatıcı diviziya.

3. **Sosial-iqtisadi leksika:** aqrar islahat, auditor, audit.

4. **Yeni təhsil konsepsiyası ilə bağlı:** lisey, bilgisayar, kurikulum, fasiləsiz təhsil sistemi, distansion təhsil, kollec, özəl universitet, Boloniya sistemi, kredit sistemi, magistr, bakalavr, test, pretest, tütör

5. **Yeni hərbi terminologiya;** hərbi leksika artıq milliləşmiş və mətbuatda işıq üzə görməyə başladı, yaraq, süngü, gizir, çavuş. Bunlar artıq, tariximizə çevrilmişdi. Müstəqillik dövründə həyata yenidən vəsiqə aldı, əvvəlki mənalərini bərpa etdi, yeni semantik çalarlar qazandı.

6. **İnformatika, kompüterləşmə sahələri ilə bağlı leksika;** internet, sayt, printer, klaviatur, format, prosessor.

7. **Onomastik leksika:** www.rambler.ru www.milli.az domenlər-sayt adları, Apple, Microsoft.

8. **Emosional leksika:** soyuq müharibə, gərgin vəziyyət, siyasi iqlim, qara bazar.

9. **İdman leksikası:** İdmana münasibət qayğı müstəqillik illərindən başlayaraq daha da artdı. Ölkə başçımızın təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı bölgələrdə olimpiya mərkəzləri yaradıldı. KİV-də idmanla bağlı yeni ifadələr işlədilməyə başlandı. Məsələn, bayk, skuter, pley-off, bodibilder, kikkbokser və s.

Kütləvi informasiya vasitələrində tərəfdar, azarkeş, fanat sözləri çox işlədilir. Qəzetlərdə meydança, qazon, arena sözlərinə də rast gəlinir. Pas-ötürmə sinonim kimi işlənir. Televiziya dilində “pas” terminin işləkliyi qəzetlərə nisbətən fəaldır. Antonim sözlər də idman leksikasında var: məğlubiyyət və qələbə, hücum-müdafiə. Mətbuat dilində metaforikləşmiş idman terminləri də geniş işlənir. “Ağ-göyləri”in “transfer bazarı”ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötüşə bilmədi. (“Futbol” qəz. 4.09.19) “Ağ-göy” - “inter” futbol komandası nəzərdə tutulur.

10. **Alınma leksika:** Mətbuat səhifələrində, teleradio verilişlərində jurnalistlərin leksikonunda alınma sözlərə çox rast gəlinir. Məsələn, alternativ, demblok, konsensus, koalisiya, konseptual və s. mənası çətin anlaşılan sözlər son illərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilində keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar - alyans, alternativ, vauçer, dicey, haker, bukmeyker, ipoteka və s. vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki-yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər: monopoliya, muxtariyyət, dopler, mafiya, amnistiya.

İşlək qarşılığı olan alınmalar: abstrakt-mücərrəd, absurd – cəfəngiyyat, ajiotaj – süni həyəcan, makler –dəllal, neqativ – mənfi, kontakt –əlaqə, ünsiyyət, kontrakt – müqavilə.

Türk dilindən alınmalar: sayğı (hörmət), dönəm (mərhlə), helikopter, görəv, durum, önəm, cizgi filmi, olay-hadisə. Qarşımda **görəvim** var (“Şərq” qəz.09.11.19); Efirimi **ertələdim** (ANS, “Səhər”, 02.04.18); Çox **kaliteli** müəllifdir (“Gündəm” qəz.30.07.19); Doğum gününüz **qutlu** olsun (“Şərq” qəz. 06.11.19), **Ekibimiz** çəkiliş yerindədir (Xəzər TV, “Xəzər Xəbər”, 22.02.20)

Nəhayət, belə qərara gəlmək olar ki, qəzet leksikasının formalaşması üçün əsas material, mənbə-ümumədəbi leksikadır.

Dildaxili faktorlar, fikrimizcə, proses və hadisələrin meydana gətirdiyi publisistik leksikanı tənzimləyir, funksionallığını təmin edir.

Son illərin mətbuat materiallarının dili üzərində müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb-fars alınmalarının işləkliyi itirməsi hesabına dilçilikdə özləşmə prosesi başlayır. Özləşmə çox intensiv xarakter alıb. Bu prosesin müsbət cəhəti ondadır ki, vaxtilə dilə zorla gətirilmiş alınmalar xalis Azərbaycan sözlərinin fəallaşdırılması, dialekt sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi, mövcud sözdüzəltmə modelləri əsasında yeni sözyaratma baş verir. Ədəbi dilimizdə leksik özləşmə ilə yanaşı, qrammatik tənzimlənmə prosesi də keçir. Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş, hazırda arxaıkləşmiş sözlərdən yenidən ədəbi dilə gətirilməsi özləşmə proseslərindən biridir. Məs.; örnək-nümunə, yazar-müxbir, qaynaq-mənbə, əski-köhnə, say-nömrə, olay-hadisə.

Son illər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermiş, nəticədə dilimizin leksik normaları daha da möhkəmlənmiş sabitləşmiş, terminologiyada normalaşma və unifikasiya sistem halına düşmüş, aydın seçilən yeni leksik normalaşma meyilləri yaranmışdır. Leksik normalar dilin qrammatik normalarına nisbətən daha dəyişkən olur. Leksik normalaşma müəyyən proses keçdikdən sonra sabitləşir. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində ən yeni anlayışlı terminlərin işlədilməsi özünü göstərir. Məsələn, parkinq, pentensiyar, tender, monitorinq, prioritet, flaşmob, brend və s.

Bu gün televiziya nitq mədəniyyətinin düzgün inkişaf etdirilməsi və qeyri-mədəni nitqə qarşı mübarizə üçün güclü vasitədir, əsil məktəbdir. Gözəl nitq özü bir vergidir.

KİV-lər arasında televiziyanın rolu böyükdür. Milli televiziya cəmiyyətin müasir tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək ən vacib məsələlərdəndir. Televiziya KİV-lər arasında ən çeviyi, operativdir. O cəmiyyətdə baş verən hadisələri, dövrümüzün aktual problemlərini dərhal kütləyə çatdırır və ictimai rəyin formalaşmasında misilsiz rol oynayır. Hər bir telekanalın qarşısında maarifləndirmə, məlumatlandırma, əyləndirmə durur. Bu funksiyaları yerinə yetirən isə televiziya aparıcılarıdır.

Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair “Dövlət proqramı haqqında” imzaladığı 23 may 2012-ci il sərəncamı da dilimizə qayğıdan və onun qorunması, inkişaf etdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Sərəncamda Azərbaycan dilinin imkanları yüksək qiymətləndirilir.

Fikrimizcə, telekanallarda müəyyən qurum yaranmalıdır ki, məhz aparıcıların seçiminə birbaşa nəzarət edə bilsin. Çünki hər bir telekanal, ilk növbədə, onu nəzərə almalıdır ki, efirə çıxdığı hər bir aparıcı telekanalın imici, simasıdır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra kütləvi informasiya vasitələrinin əhatə dairəsi genişlənir. Kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısında duran məqsəd və tələblər artır. Dil normalarının təbliğatçısı və daşıyıcısı kimi televiziyanın rolu yüksəlir. Bununla belə, təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, hal-hazırda televiziya ədəbi normalara əməl olunmur.

Ədəbi dilin leksik-qrammatik normaları dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məqsədəuyğun şəkildə işlədilməsini, eləcə də qrammatik quruluşun dil prosesindəki fəaliyyətini tənzimləyir. Sözlərin məqamında işlədilməsi, cümlədəki üzvlərin düzgün sıralanması və s. bu sahədə özünü göstərən əsas nöqsanlardan sayıla bilər.

Audiovizual KİV-də ən geniş yayılan dil nöqsanlarından biri söz sırasının pozulmasıdır. Bu sıra pozulduqda fikir qarşı tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır. Ən ağırlı problem olan bu nöqsan tez-tez nəzərə çarpır, tamaşaçı və dinləyicini, oxucunu qıcıqlandırır. Məsələn, Azərbaycanın aparıcı Qərb dövlətlərində diasporaya güclü ehtiyacı var (ATV, "Xəbərlər" 21²⁵ 12.02.20) cümlə belə olmalı idi: Azərbaycanın aparıcı qərb dövlətlərində güclü diasporaya ehtiyacı var.

Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq, publisistik üslubda söz sırasının qrammatikanın qaydalarına tabe etdirmək hər zaman effekti olur. Lakin ədəbi dil yenə də öz qanunlarına diqtə edir, çünki jurnalist bilərəkdən cümlədə inversiyadan istifadə edə bilər, bir şərtlə ki, mənanı anlaşılmaz deyil, daha qüvvətli, təsirli şəkildə oxucuya və ya tamaşaçıya çatdırsın. Məs.: Metrostansiya "Nizami" təmir ediləcək. ("Bizim əsr" qəzeti. 09.09.19). Cümlə belə olmalı idi. "Nizami" metrostansiyası təmir ediləcək.

Ədəbi dil normalarının televiziya materialları əsasında araşdırılması çox yayılmayıb. Buna görə də bu sahədə tədqiqatlara son dövrdə böyük ehtiyac duyulur. Televiziya və radio dilinin tədqiqi ən vacib problemlərdən biridir. Bu problem radio və televiziyanın əsas ifadə vasitəsi olan şifahi nitqin daha dərinədən öyrənilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin struktur inkişafı geniş araşdırılsa da, ədəbi dilimizin funksional üslubları tədqiq olunsun da, kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin öyrənilməsi məsələsi tam olaraq həllini tapmamışdır. TV dili həm şifahi nitqin funksional çalarlarını, həm də ekran dilinin bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. TV dili dil situasiyasını, KİV-də dilin işlənmə xüsusiyyətlərini, ekstralingvistik vasitələrin semantikasını, ədəbi normalaşmanı, ədəbi dil və danışq dili arasında müqayisəni, funksional üslubların inkişafını canlandırır.

"TV dedikdə məhz ekran üçün yazılan, əsasən şifahi nitq formasında qurulan, mövcud dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək görüntü (təsvir), musiqi və səs effektləri ilə müşayiət olunaraq, fakt, hadisə məkan, situasiya və fərq haqqında təsəvvür yaradan, sözlü-səsli formada ifadə olunan bədii publisistik, audiovizual və ekspressiv dil nəzərdə tutulur. [8,s.98].

Bu gün televiziya nitq mədəniyyətinin düzgün inkişaf etdirilməsi və qeyri-mədəni nitqə qarşı mübarizə üçün güclü vasitəsidir, əsl məktəbdir. Gözəl nitq özü bir vergidir. Ahəngdar, zəngin, musiqili dil bizimdir və biz də bu dilin daşıyıcılarıyıq. "Aparıcı" ifadəsi leksikonumuza son illər gəlib. Bu missiyanı yerinə yetirənlər əvvəllər "diktör" adlanırdı.

Soltan Nəcəfovun, Mehdi Məmmədovun, Əli Zeynalovun, Həsən Əblucun, Əminə Yusifqızının, Aydın Qaradağlının və neçə-neçə sənətkarların səsləri efirdən ekrandan eşidiləndə, onların nitqləri, diksiyaları insana zövq verərdi və bu zövqdə bir qurur hissi vardı.

Radio və televiziyanın sözün əsl mənasında diktörleri vardı: Qara Tağızadə, Sabutay Quliyev, Züleyxa Hacıyeva, Rafiq Hüseynov, Roza Tağıyeva, Ofeliya Sənani, Şərqiyyə Hüseynova, Nailə İslamzadə, Nərgiz Cəlilova və başqalarının səsləri, nitq və dil qabiliyyətləri hamıya nümunə olacaq qədərdir. Onlar canlı efirdə necə işləmək nümunəsi idi. Bu diktörlər mətnləri elə məsuliyyətlə, ciddiliklə çatdırırdılar ki, efirdə ekranda çox nadir hallarda çaşqınlıq baş verirdi. Səhvlər elə düzəldilirdi ki, tamaşaçı, yaxud dinləyici bunu duymurdu.

Hal-hazırda Dövlət dilini bilən və ekrandan qüsursuz danışan aparıcılarımızı xəbər proqramlarına təhkim etmək lazımdır.

Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarının pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhv milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və Türkiyə türkcəsinin təsirləri, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin yoxluğunun göstərmək olar.

Türkiyə türkcəsinin efirimizə təsiri göz qabağındadır: Məsələn, N.Bağirov vaxtilə keçmiş iqtisadi inkişaf naziri ilə *sıcaq* əlaqələrə malik olub. (Xəzər TV, "Xəbərlər", 30.01.19 20⁴⁵). Deməli, vəziyyət *kolaydır* (Xəzər TV, "Xəbərlər", 15.09.19. 18⁰⁵).

Azərbaycan dilində danışan aparıcılar birdən-birə rus dilində danışmağa keçirlər. Məsələn, Orta məktəblərdə *bezpredeldir* (ATV "Səhər", 13.04.19.). Bu gün heç *nastreyeniyam* yoxdur.

(SpaceTV, “Bizim mətbəx”, 28.03.19). Milli Şura necə deyərlər, *proxodnoy dvor* olub. (ATV, “Sitatın sonu”, 22.06.19. 20⁵⁰). O mənə heç bir çətinlik törətmir, *naborot* zövq verir. (ATV “Səhər” 24.03.19. 9⁴⁵). Televiziya leksik norma pozuntularına da çox rast gəlirik. Məs.: Azərbaycanda görünməmiş bir şey olaraq (ATV “Səhər” 10.05.2019, 07³⁹), Heydər Əliyev prospektində möhtəşəm tıxac var. (ATV “Səhər” 10.06.19 8³¹). Təkcə ölkəmizdə deyil, ölkəmizin hüdudlarında da (kənarda) Rusiya, Avropa, Amerika bazarına çıxarılır. (İTV, “Yeni gün” 13.06.19. 22⁴⁵).

Son vaxtlar aparıcılar “alaq” sözünü çox tez-tez istifadə edirlər – Səməd müəllim, Sizin də fikrinizi **alaq**. (Xəzər TV, “Bizim gün”, 26.07.19, 11.50)

Tez-tez səsləndirilən belə reklam mətnləri insanlarda nitq mədəniyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Leksik norma müasir dildə işlədilən sözlərin mənacə ondan istifadə edənlər üçün aydın olması, sözün mənacə və ya formacə ona yaxın olan bir sıra, vahidlərin arasından seçilməsi qaydasıdır. Leksik normaya əməl etmək üçün müəyyən qaydalara əməl etmək lazımdır: 1) sözlərin düzgün seçilməsi, yerində işlədilməməsi, 2) danışqda arxaik, dialekt sözlərə yol verilməməsi, 3) jarqon sözlər, loru ifadələr işlədilməməlidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, publisistik dilin leksik layına birbaşa ekstralingvistik faktların təsiri danılmazdır. İctimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi, yeni hadisələrin və anlayışların meydana gəlməsi dilin leksikasında öz ifadəsini tapır, yeni söz termin və termin birləşmələr formalaşır və qəzet üslubuna daxil olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Elm, 2001, 660 s.
2. Караулов Ю.Н. Язык СМИ. М., 2001.
3. Заславский Д.О. О газетном языке // Литература и жизнь. 1979.
4. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. М.: МГУ, 1980, 256 с.
5. Adilov M. Əsərləri, 1-ci cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
6. Məmmədli, İ. Qəzet dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 192 s.
7. Məmmədova S. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2008, 128 s.
8. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. Bakı: Elm, 2002, 304 s.
9. Həbibli, R. Y. Virtual məkanda nikneymlərin işlənmə xüsusiyyətləri / R. Y. Həbibli // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – c. 17. – No 1. – s. 8-11; <https://elibrary.ru/item.asp?id=46202319>

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКА ЯЗЫКА СМИ

Мамедова С.Ю.

Ключевые слова: средства массовой информации, язык газеты, телевидение, ведущий, специальная лексика

В статье рассматриваются изменения, происходящие в лексике азербайджанского языка в период независимости. Здесь также дается обзор исследований, связанных с лингвистическим анализом СМИ. Отмечено, что влияние прямых экстралингвистических фактов на лексический строй публицистического языка неоспоримо. Углубление общественно-политических процессов, появление новых явлений и понятий находят свое выражение в лексике языка, формируются новые словосочетания и терминосочетания, входящие в газетный стиль

SUMMARY
LEXIS OF MEDIA
Məmmədova S.Y.

Key words: *mass media, newspaper language, television, presenter, special vocabulary*

The changes, taking place in the lexis of Azerbaijanian language in the period of independence are considered in the article. The overview of investigation, connecting with the analyzing of media is given here. It is noted that the influence of direct extralinguistic facts on the lexical structure of the journalistic language is undeniable. The deepening of socio-political processes, the emergence of new phenomena and concepts find their expression in the vocabulary of the language, new phrases and term combinations are formed and are included in the newspaper style

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.03.2021
	Son variant	27.04.2021

UOT 811.

PROSODIC EXPRESSION OF MODALITY IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

KARIMOVA DILARA ABUZER

Sumgait State University, senior teacher

dilara_14@inbox.ru

Key words: *grammatical, phonetically, speech, function, category, language*

The article deals with the modality as a linguistic category. Modality is the meaning of existing ideas regarding the explanation of the concept of grammatical category. In this research paper grammatical category means the expression of a certain grammatical meaning are studied. It is certainly shown that the grammatical category is based on the grammatical form and considered that there is no grammatical category without the grammatical form. Thus, here we studied that language is only a certain part of speech activity, but it is true that it is the most important part. So language, which accepted by the collective, is a social product that exists in every language carrier and provides the realization of speech activity, the ability to function. In general, speech activity is multifaceted and varied; extending to different areas and being both physical, physiological and psychological, it belongs to both the individual and the social sphere.

The term prosody is often interpreted as an integral part of intonation in linguistic literature, prosodic elements (melody, rhythm, intensity, accent, tempo, timbre, pause, etc.), different syntactic meanings and categories, expressive and characterizes it as a phono-grammatical tool that serves to express emotional relationships. [1, p.292]

Modality as a linguistic category – it expresses opinion on the existing ideas regarding the explanation of the concept of grammatical category. Grammatical category means the expression of a certain grammatical meaning in the form of a system with special pronouns in the paradigmatic plan. It is shown that the grammatical category is based on the grammatical form, and it is considered that there is no grammatical category without the grammatical form. Based on this principle, grammatical categories in the Azerbaijani language are divided into two parts: 1) special grammatical categories; 2) general grammatical categories. When defining these concepts are based on noun and verb poles. The grammatical categories that cover both groups of words, that is, both nouns and verbs, are general, and those that belong to only one of them are called special. Thus, in the Azerbaijani language, denial, question, intonation, general categories, time, image, effectiveness, person categories are considered special, referring to verbs, case, affiliation, news names. [6, p.9-10]

To substantiate our view, let us reconsider Ferdinand de Saussure's definition of language: “In our view, the concept of language is not at all consistent with the concept of speech activity; Language is only a certain part of speech activity, but it is true that it is the most important part. Language, which is a set of necessary conditions accepted by the collective, is a social product that exists in every language carrier and provides the realization of speech activity, the ability to function. In general, speech activity is multifaceted and varied; extending to different areas and being both physical, physiological and psychological, it belongs to both the individual and the social sphere”. [2, p.65-66] According to Saussure, language exists in the collective as a whole as a set of traces in everyone's brain; As a dictionary: copies that are completely identical may be in use by different individuals. Language is something that everyone has, but also common to all, beyond the will of those to whom it belongs.

Speech is formed on the basis of oral speech. Oral speech cannot exist without intonation and other prosodic means. From this point of view, it is very important to involve prosodic means in extensive research and comprehensive analysis, which play an important role in the formation of the category of modality. Defining the function and role of these tools allows us to characterize modality as a linguistic category.

The role of intonation and other prosodic means in the formation of modality. The role of intonation in speech comprehension and perception of meaning is very important. Unfortunately, not enough attention was paid to the syntactic features of intonation, its linguistic essence was not explained. One of the most important tasks of modern syntactic theory and text syntax should be a comprehensive study of the role of prosodic means in the formation of the language system and speech. Before clarifying the role of intonation and other prosodic means in the formation of modality, it would be expedient to explain some terms. [3, 13-14] The problem is that in many literatures it is possible to come across different interpretations of the same term. Conventional signs are also different from each other. Taking into account the above, in the work the terms are explained unambiguously and single symbols are used. This research work is based on the following variants of terms and symbols given in various sources:

Tone - an increase or decrease in the harmony of the sound as a result of tension of the vocal cords. The rising tone indicates uncertainty, incompleteness, and the descending tone indicates determination and certainty. The rising tone can be denoted as (<), the descending tone (>), and the neutral tone as (-).

Rhythm is an important prosodic means of acceleration, deceleration, tension and weakness, length and shortness, etc. regular follow-up in the speech process; Intensity - strong and weak pronunciation of sounds, volume; Emphasis is the stronger and louder pronunciation of syllables and one of the words in a sentence in the speech process. In our study, modal words and phrases are understood as different pronunciations for a more pronounced expression of a particular idea; Temp - fast or slow expression of speech. This prosodic tool can add a certain shade of meaning to modal expressions;

Timbre - one of the different interpretations of this term is the acquisition of expressive-emotional tone by adding other tones (harmonic overtone and resonator tone) to the main tone. Sadness, joy, anger, hatred and so on. feelings are expressed in timbre in the speech process. The terms used in the study will be used in the explained meanings.

It should be noted that intonation does not only serve to create these shades of meaning. As a generalizer of prosodic means, intonation can sometimes give rise to a stronger or weaker expression of this or that modal meaning. All this is done by adjusting the tone, rhythm, tempo and timbre of the sound. As many researchers have pointed out, intonation is not a separate word. Without word material, it is unreasonable to speak of an ideal intonation separately. As F. Veysalov wrote in his book "Phonetics of the German language", "Just as there is no sentence without intonation, there is no intonation without a sentence". [4, p.162]

Typological features of prosodic means of expression of modality in English and Azerbaijani languages. As noted, the prosodic nature of modal words and expressions is most pronounced at the sentence and text level. In other words, in order to determine whether a certain word is pronounced in a high or low tone, it must be surrounded by words in a neutral tone. Different (ascending and descending) tones can be selected in sentences with only neutral tones.

Typological-comparative analysis of modal prosodic means of expression in both languages may be a separate research topic. In this work, some important points related to this problem will be touched upon, and the general outlines of extensive research on this issue will be determined in the future.

Research shows that despite the extensive study of lexical, grammatical, semantic means of expression of modality, the prosodic aspect in English and Azerbaijani languages has not been

studied so far. The discovery of similarities and differences in the prosodic structures of words and word combinations expressing different modal meanings in different systems of languages is of great scientific and theoretical importance.

In the expression of modal meanings, prosodic means interact with units belonging to other language levels and can form both the same and different semantic relations with them. Here their function is different. They complete the idea by clarifying, reinforcing, weakening, and making various "corrections" to the meaning expressed by units belonging to other language levels. This "type of service" can be considered auxiliary, clarifying, and complementary. Sometimes prosodic means play a leading role in the formation of the modal meaning of thought.

The realization of this or that modal meaning of lexical units depends on the context, or more precisely, on the reader's understanding of the text (we are talking about the text of literary creation, the written text). The comprehension of the text is reflected in the prosody, that is, the prosody accompanies the content accepted by the reader. On the contrary, the incomprehensibility of the text depends on its prosodic correctness. In the process of speech, the dialectical unity of the form and content of the work becomes clear. That is why the leading role of prosody should be taken into account in the process of analyzing the importance of the category of modality for adequate comprehension of the literary text. In scientific texts, prosody can be passed without intonation in the process of sounding. The minimum prosody for understanding such texts can be given adequately with the help of a fixed syntactic structure and minimal signs [5, 12-14]. The style of artistic expression differs sharply from the scientific style in this respect. The literary text focuses on the spoken speech. Here it is impossible to pass without prosodic means, different semantic variants of intonation.

REFERENCES

1. Abdullayev A. Discourse Analysis and Theme Development. Department of Linguistics Technical University of Berlin, 2003, 452 p.
2. Aitchison Cean. Teach Yourself Linguistics. London, Sydney, Auckland, Hodder and Stoughton, 1992. 232 p.
3. Rahtari M.F. Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri. Elmi Xəbərlər, SDU. 2020 № 4/15. səh.12-17 <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167279>
4. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. Moscow, Russkaya Skola, 1983, 200 p.
5. Бондарко А.В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариативность. СПб.: Наука, 2003, с. 5-36.
6. Musayev O.İ. Sequence of words in modern English and Azerbaijani sentences. Baku: 1960, 83 p.

XÜLASƏ

İNGİLIS VƏ AZƏRBAYCAN DILLƏRİNDƏ MODALLIĞIN PROSODİK İFADƏSİ

Kərimova D.A.

Açar sözlər: qrammatik, fonetik, nitq, funksiya, kateqoriya, dil

Məqalədə dilçilik kateqoriyası kimi modallıqdan bəhs olunur. Modallıq, qrammatik kateqoriya anlayışının izahı ilə bağlı mövcud fikirlərin mənasıdır. Məqalədə qrammatik kateqoriya müəyyən bir qrammatik mənanın ifadəsi kimi öyrənilir. Əlbəttə ki, qrammatik kateqoriyanın qrammatik formaya əsaslandığı və qrammatik formanın olmadığı bir qrammatik kateqoriya başa düşülür. Beləliklə, burada dilin nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən bir hissəsi olduğunu öyrəndik, lakin bunun onun ən vacib hissəsi olduğu doğrudur. Beləliklə, kollektiv qəbul edilən dil, dil daşıyıcısında mövcud olan nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini, işləmə qabiliyyətini təmin edən bir sosial məhsuldur. Ümumiyyətlə nitq fəaliyyəti çoxşaxəlidir və müxtəlifdir; müxtəlif sahələrə uzanan və həm fiziki, fizioloji və psixoloji olduğu üçün həm də fərdi, sosial sahəyə aiddir.

РЕЗЮМЕ
ПРОСОДИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ МОДАЛЬНОСТИ НА АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Керимова Д.А.

Ключевые слова: *грамматический, фонетический, речь, функция, категория, язык*

В статье рассматривается модальность как языковая категория. Модальность - это значение существующих представлений относительно объяснения понятия грамматической категории. В данной исследовательской работе изучается грамматическая категория, означающая выражение определенного грамматического значения. Показано, что грамматическая категория основана на грамматической форме, и считается, что не существует грамматической категории без грамматической формы. Таким образом, здесь мы выяснили, что язык - это лишь определенная часть речевой деятельности, но безусловно, что самая важная часть. Итак, язык, принятый коллективом, - это социальный продукт, который существует в каждом языковом носителе и обеспечивает реализацию речевой деятельности, способность функционировать. В целом, речевая деятельность многогранна и разнообразна. Распространяясь на различные области и будучи одновременно физическим, физиологическим и психологическим явлением она принадлежит как индивидуальной, так и социальной сфере.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.05.2021
	Son variant	05.07.2021

УДК 398.1

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

МУСТАФАЕВА НУРЛАНА МУСА ГЫЗЫ

Бакинский государственный университет, д.ф.фил., доцент

sdu.elmixeberler@mail.ru

Ключевые слова: *Азербайджан, устное народное творчество, фольклор, турецкое литературоведение, исследование*

Устное народное творчество стало богатым источником для формирования азербайджанской литературы. Неслучайно, азербайджанская письменная литература всегда вдохновлялась от устного народного творчества. Ряд исследователей рассматривает устное народное творчество как один из значимых факторов, обуславливающих самобытные ценности народов. [9, с. 15]

При изучении исследовательских работ по азербайджанской литературе в турецком литературоведении следует обратить особое внимание на вопросы устного народного творчества. Так как в турецком литературоведении изучению азербайджанского фольклора уделяется особое место, эти исследования проводились в нескольких направлениях. Так, в статьях и монографиях отдельных турецких ученых были рассмотрены как теоретические, так и практические вопросы фольклора. В ходе исследований были выявлены первичные источники азербайджанской литературы. Исмаил Хикмет Эртайлан, Пертев Наили Боратав, Фикрет Туркмен, Доган Кайя, Али Явуз Акпынар, Али Дуймаз, Али Кафкасылы, Саим Сакаоглу, Фонда Булут, Энвер Узун, Наиль Тан и другие исследователи не ограничивались только проведением исследовательских работ по различным проблемам азербайджанского фольклора, но и занимались их собиранием. В действительности, история изучения азербайджанского фольклора началась почти сто лет назад. Азербайджанский и турецкий фольклор имеют общие ценности. Все это свидетельствует о важности исследования азербайджанского фольклора.

Одним из первых и систематически исследовавших азербайджанский фольклор был Исмаил Хикмет Эртайлан. Он начал заниматься научно-теоретическим изучением образцов азербайджанского национального фольклора в 20-х годах XX века. В эти годы азербайджанские ученые также собирали фольклорные образцы и изучали их с точки зрения жанров и форм. В годы пребывания в Азербайджане Исмаил Хикмет Эртайлан опубликовал в приложении к газете «Коммунист» цикл из четырех статей о народной литературе под названием «Народная литература создается народом». По содержанию, статьи носили теоретический характер. В статьях автор продолжил путь азербайджанских ученых Фирудин Бека Кочарли и Юсифа Везира Чемазминли. Из содержания статей также становится ясно, что Исмаил Хикмет Эртайлан поставил перед собой цель научно-теоретического изучения, потому как в то время, не было подобных сведений, посвященных народной литературе. Исследователь изучал и анализировал песни, былины, стихи и сказания как форму проявления чувств народа. Рассматривая эти образцы как произведения искусства, исследователь писал, что стихи проникнуты чувствами и переживаниями народа, они искренни и естественны. [5, с.2]

В первой статье Исмаил Хикмет Эртайлан справедливо отмечая, что каждая литература начинается с «этой естественной и устной литературы», основывался на научно-теоретических идей. Ученый приводил примеры баяты и колыбельных и изучал их

происхождение в народной памяти. [5, с.2] Он также исследовал формы устного народного творчества и сравнил образцы с фольклором других тюркских народов.

Известно, что одной из распространенных в народе форм являются песни. Выдвигая идею о том, что существуют разные виды песен, исследователь писал, что песни составляли четверостишия, которые исполняли «на свадьбах, на траурах, во время совместного труда, в радостные и счастливые моменты, в минуты горести и печали». Также он отмечал, что по традиции пение и запоминание песен передавались детям. [6, с.2]

Исследования Исмаила Хикмета Эртайлана, посвященные азербайджанскому устному народному творчеству систематизированы в книге «История азербайджанской литературы». В начале книги автором были исследованы многие вопросы устного народного творчества. Он рассмотрел вопрос происхождения азербайджанской литературы в более широком аспекте. Выдвинул идею о том, что истоки литературы азербайджанского, анатолийского, казахского, киргизского, татарского и других тюркских народов имеют один корень, а существующие различия возникли позже. Исследователь писал, что различия или изменения в литературе туркмен, азербайджанцев и османов были связаны только со средой и религией. [4, с.85]

Мнение Исмаила Хикмета Эртайлана подверглось критике со стороны азербайджанских литературоведов. Во мнении была определенная доля правды. Критик Али Назим под влиянием советской идеологии, выступавший против Исмаила Хикмета Эртайлана, отвергая его концепцию «Единой тюркской литературы», писал, что у тюркских, татарских народов никогда не было общей и единой культуры. [11, с.29] Али Назим подходил к вопросу с пролетарской позиции. На момент написания статьи Али Назима прошло четыре года как Исмаил Хикмет Эртайлан покинул Азербайджан.

Не только Али Назим, но и видные ученые того времени Эмин Абид, Ханафи Зейналлы, Бекир Чобанзаде выступали против некоторых идей Исмаила Хикмета Эртайлы об устном народном творчестве и истории литературы, обвиняя его в «пантюркизме и панисламизме» и склонности к субъективному идеализму в литературной концепции. Тот факт, что все критики придерживались одного и того же мнения, указывал на то, что это был указ «сверху». Ухудшение в этот период отношений между СССР и Турцией, повлияло и на национальное литературоведение.

Говоря об азербайджанском устном народном творчестве, Исмаил Хикмет Эртайлан также обращал внимание на ее отдельные формы и ссылался на европейских ученых. Среди этих форм песни, сказки, игры и танцы занимали основное место. Изучая песни, Исмаил Хикмет разделил их в соответствии с тематикой и проблематикой, сгруппировал их следующим образом: песни о рождении, детские песни, песни о любви, свадебные песни, песни о смерти, песни о сезонах, героические песни, маны и шикасте и так далее.

Исследователь привел примеры к каждой из песен. Он исследовал свадебные церемонии, как часть азербайджанского устного народного творчества, под названием свадебные песни. При изучении образцов устного народного творчества исследователь старался максимально сопоставить их с литературой других тюркских народов. [4, с.91]

Исмаил Хикмет Эртайлан также занимался изучением азербайджанских эпосов. Исследователь обратил внимание на то, что эта литература, которую европейцы называли жанром тахкияви, имели богатые образцы у тюркских народов. Западные фольклористы разделяли эпосы на четыре части: исторические, любовные, героические, зарубежные. Исследователь также указал на Азербайджан как на место, где больше всего создано народных романов и эпосов.

Проведя обширный анализ эпоса «Ашуг Гариб», Исмаил Хикмет Эртайлан пришел к выводу, что это такая же история любви, как «Лейли и Меджнун». Исследуя Тебризский текст эпоса, он привел примеры стихов. Следует отметить, что эти образцы совершенно новые и оригинальные. Тебризский текст отличался от других текстов по содержанию

стихов. Автор писал, что Ашуг Гариб, проходя через Чукурова, Анатолию, Крым, Тебриз, читал гошмы. [4, с.117]

В исследованиях Исмаила Хикмета Эртайлана интерес представляет также анализ эпосов «Деде Коркут» и «Кероглу». Впервые были представлены обширные сведения об эпосах и был проведен анализ. Известно, что в те годы Эмин Абид в первом томе труда «История литературы азербайджанских тюрок» дал определенную информацию и провел анализ эпосов «Кероглу» и «Деде Коркут». Поскольку эта работа не была опубликована, исследования Исмаила Хикмета Эртайлана представляли большое значение. Исследователь считал эпос «Кероглу» героическим эпосом и не соглашался с тем, что европейские исследователи относили его только к туркам Анатолии. В последующем его мнение нашло свое подтверждение в фольклористике. Новой идеей в азербайджанской фольклористике было и то, что автор указывая на происхождение эпоса «Шах Исмаил», утверждал о том, что он не имеет никакого отношения к Сефевидскому правителю. Он приводил примеры из эпоса, что еще больше повышало значение исследования.

Исследователь азербайджанских пословиц Исмаил Хикмет Эртайлан показал, что большая их часть имеет общее с турками происхождение и претерпела незначительные изменения. [4, с.149]

Большую часть исследований в турецком литературоведении, посвященных азербайджанскому фольклору, составляют похожие тексты. Среди них основное место занимают тексты Моллы (Ходжа) Насреддина, Деде Коркута, Кероглу, любовных эпосов, стихов ашугов. Выдающийся турецкий исследователь Саим Сакаоглу провел фундаментальные исследования Моллы Насреддина. Он собирал сведения не только об анекдотах Моллы Насреддина, но и о его жизни, семье, других Насреддинах, изучал проблему принадлежности анекдотов, пересказанные от его имени. Исследователь изучил все анекдоты, пересказанные от имени Моллы Насреддина, попытался определить его место и положение в турецкой народной культуре и мышлении. Примечательно, что он не ограничился Турцией, подтвердил существование анекдотов Моллы Насреддина также в фольклоре других тюркских народов. Он провел сравнительный анализ текстов анекдотов, составленных в Анатолии, с анекдотами других мест наряду с Туркменистаном и Азербайджаном.

Итогом 30-ти летних исследований стала монография «Заметки о Насреддине Ходже» [12], в которой он искал ответы на все вопросы о Молле Насреддине. Автор, проанализировав все анекдоты, написанные о Молле Насреддине, пришел к выводу, что на самом деле их около 500-600, только потом их число достигло до 1500. [12, с.9] Эти анекдоты отошли от его изначального образа и создали совершенно другой образ Моллы Насреддина. По мнению автора, данные анекдоты должны быть глубоко изучены и отделены от анекдотов, связанные с чужим именем. Потому что, читая эти анекдоты, в определении образа Моллы Насреддина возникают определенные противоречия. Исследователь писал, что, прочитав более 1500 анекдотов, создался образ Моллы, который являлся религиозным человеком, читал проповедь, давал советы и т. д. Наконец, он положительный образ и надежный человек в обществе. Однако в большинстве анекдотов Молла предстает другим человеком. Он лжец, вор, обманывает людей, у него нет религиозной грамотности, он не знаком с мечетью. [12, с.9]

Естественно, представление героя анекдотов в разных образах наносит определенный ущерб его характеру, формируя его образ как типа человека, который идет вразрез с противоречивым, а во многих случаях и противоположным ему. Саим Сакаоглу собрал и систематизировал анекдоты с точки зрения темы и проблематики. В статье Наила Тана «Сравнение анекдотов азербайджанского Моллы Насреддина и турецкого Насреддина Ходжи» [13] была исследована проблема, поставленная Саимом Сакаоглу. Он отмечал, что Ходжа Насреддин, один из представителей турецкой культуры, известен в Азербайджане под именем Молла Насреддина и Джалил Мамедкулизаде издавал журнал с таким названием.

Также он сравнил изданные в Азербайджане 504 анекдота Моллы Насреддина. Исследователь сравнил их с 594 анекдотами Ходжи Насреддина, опубликованными Пертев Наилем Боратавом, и установил, что 190 анекдотов имели схожесть, 147 - смешаны, а 167 – разные. [13, с.298] Он писал, что анекдоты, которые отличались друг от друга, более значимы, чем те которые имели схожесть. [13, с.298]

В турецком литературоведении широко изучались азербайджанские эпосы и народные сказания. Пертев Наиль Боратав, Доган Кайя, Фикрет Туркмен, Салих Суал Арсал, Али Явуз Акпынар, Али Дуймаз, Энвар Узун, Мехмет Тугрул, Нурдан Ишылай, Джахид Озтелли и другие проводили исследования народных сказаний. В этих исследованиях систематически изучались народные сказания с точки зрения прозы, поэзии и др. Например, Пертев Наиль Боратав оценивал народные сказания как вид, возникший на этапе перехода от эпоса к современному роману, при сравнении народных сказаний с эпосами пришел к выводу, что между ними существует сходство. [1, с.19] Ученый также исследовал эпос «Эсли и Керем». В своей статье, опубликованной в 1931 году, он также уделил внимание проблеме определения персонажа Керема, являлся ли героем эпоса или поэтом ашугом. [3]

Исследователь Али Дуймаз провел сравнительное исследование эпоса «Эсли и Керем». [2]. Автор привлек к сравнительному изучению известного в Анатолии и Азербайджане эпоса, наряду с текстами широко использовал архивные материалы, выявил различные варианты эпоса. [2, с.1]

Следует отметить, что помимо «Деде Коркута» среди наиболее изученных эпосов в турецком литературоведении являются «Эсли и Керем» и «Кероглу». В исследованиях Пертева Наиля Боратава, Энвера Узуна, Наиля Тана, Фахраддина Кырзыоглу, Умита Кафтанчыоглу, Шукру Эльчина, Саима Сакаоглу и других эпос «Кероглу» был исследован с точки зрения различных проблем. В монографиях Пертева Наиля Боратава «Эпос Кероглу» [2], Умита Кафтанчыоглу «Кероглу. Народные эпосы» [10], Энвера Узуна «Кероглу» [14] и других было изложено всестороннее отношение к проблеме.

В исследовании Энвера Узуна личность Кероглу исследована в контексте легендарно-исторической личности и показано отношение ко мнению других исследователей о личности Кероглу. Исследователь наряду с турецкими исследователями ссылаясь на мнение азербайджанских ученых. К определенным выводам автор пришел, указывая также на болгарскую и туркменскую версии Кероглу. Некоторые из этих выводов являются новыми и для азербайджанского фольклороведения. Энвар Узун, связывая выход Кероглу на историческую сцену с историческими и общественными событиями, писал, что в эпосе «Кероглу» ярко проявлялись традиции тюркского народа, взгляд на социальную и общественную жизнь, мировоззрение и глубокая жизненная философия. Благодаря этим характеристикам Кероглу стал национальным героем среди тюркского народа, а также был признан другими народами. [14, с.160]

Несомненно, изучение Азербайджанского устного народного творчества в Турции настолько обширно, что невозможно полностью охватить данную тему в одной статье. Поэтому здесь были проанализированы только основные черты исследований, проведенных в Турции. При исследовании было установлено, что на протяжении почти ста лет в Турции изучается азербайджанское устное народное творчество и ее отдельные жанры, формы. Рассматривая исследования, которые приобрели систематический и устойчивый характер в современном турецком литературоведении, можно сделать вывод, что изучение азербайджанского устного народного творчества турецкими исследователями еще больше обогащает ее и создает условия для появления общих научно-теоретических идей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Boratav, P.N. Aşık Kereme Dair// “Bartın Gazetesi”. -1931. -21 Eylül.
2. Boratav, P.N. Koroğlu Destanı // -İstanbul: -Adam Yayıncılık. -1984.

3. Duymaz, A. Kerem ile Aslı Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma // -Ankara: -T.C. Kültür Bakanlığı. -2001.
4. Ertaylan, İ.H. Azərbaycan Edebiyatı Tarihi // -I-II. -Ankara: -Akçağ Yayınları. -2013.
5. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // “Kommunist” qəzetinə əlavə. - 1923. -№1.
6. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // “Kommunist” qəzetinə əlavə. - 1923. -№2.
7. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // “Kommunist” qəzetinə əlavə. - 1923. -№3.
8. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // “Kommunist” qəzetinə əlavə. - 1923. -№4.
9. İbayev, N.M. Zəlimxan Yaqubun əsərlərində atalar sözləri və məsəllər // Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, -2018. C. 14, №4, -s. 15-17.
10. Kaftançioğlu, Ü. Koroğlu Kolları. Halk Destanları // -İstanbul: -Büyük Yayım Dağıtım. -1974.
11. Nazim, Ə. Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və panizlamizm əleyhinə // “İnqilab və mədəniyyət”. -1931. -№5.
12. Sakaoğlu, S. Nasreddin Hoca Üzerine Yazılar // -Ankara: -Konun Yayınları. -2013.
13. Tan, N. Türk Halk Edebiyatı Dediğin Bir Sarp Kale // -Ankara: -Atalay Matbaası. -2012.
14. Uzun, E. Koroğlu // -Trabzon. -1997.
15. Mustafayev, M. B. Türk ədəbiyyatında milli təfəkkür faktoru / M. B. Mustafayev // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, 2020. – c. 16. – No 4. – s. 34-39. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598003>

PE3IOME

TÜRK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞININ TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

Mustafayeva N.M.

Açar sözlər: *Azərbaycan, şifahi xalq yaradıcılığı, folklor, Türk ədəbiyyatşünaslıq, tədqiqat*

Məqalə Türk ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tədqiqat problemlərinə həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, Türkiyənin ədəbi təhqidçiləri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarında folklor problemlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olublar. Tədqiqatlarda həm nəzəri, həm də praktiki folklor məsələləri öyrənilmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Pertev Naili Boratav, Fikrət Turmanmen, Doğan Kaya, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əli Kafkaslı, Saim Sakaoğlu, Fund Bulut, Ənvər Uzun, Nail Tan və başqaları nəinki Azərbaycan folklorunun müxtəlif problemləri üzrə tədqiqat işləri aparmış, həm də onları sistemləşdirmişlər.

SUMMARY

RESEARCH PROBLEMS OF THE AZERBAIJANI FOLK LITERATURE IN TURKISH LITERARY CRITICISM

Mustafayeva N.M.

Key words: *Azerbaijan, folk literature, folklore, Turkish literary criticism, research.*

The article is about research problems of the Azerbaijan folk literature in Turkish literary criticism. It is noted that Turkish literary critics are engaged in the diversity and richness of folklore problems in their research on Azerbaijani literature. In these studies both theoretical and practical issues of folklore are investigated. Ismail Hikmet Ertaylan, Pertev Naili Boratav, Fikret Turkmen, Doghan Kaya, Ali Yavuz Akpinar, Ali Duymaz, Ali Kafkasyalı, Saim Sakaoglu, Funda Bulut, Enver Uzun, Nail Tan and other researchers were not engaged in writing only research works on various problems of Azerbaijani folklore, as well as collecting them.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.05.2021
	Son variant	25.06.2021

UOT 398.2

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA DƏRVIŞ OBRAZININ ƏHƏMİYYƏTİ**ALLAHVERDİYEVƏ LEYLA NƏSİB qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., müəllim*lela_leyla@mail.ru*Açar sözlər: folklor, nağıllar, dastanlar, dərviş, müdrik qoca arxetipi, müqəddəs insanlar*

Azərbaycan folklorunun ən maraqlı və ən irihəcmli janrları nağıllar və dastanlardır. Bu qədim və möhtəşəm ədəbi nümunələr özündə xalqımızın ən qədim köklərinin, adət-ənənələrinin, tarixinin bir qismini ehtiva edir, qoruyaraq bugünkü nəslə ötürür. Dastan və nağıllarımızda milli mədəniyyətimizin koloritinin tərkib hissəsini təşkil edən xeyli sayda obrazlar yer alır. Əsas qəhrəmanlarla yanaşı şahlar, vəzirlər, vəkillər, paşalar, xanlar, xotkarlar, keçəllər, qarılar, pərilər, cadugərlər, divlər, əjdahalar dil açıb adam kimi danışan atlar, quşlar, otlar və s. əlavə nağıl və dastanlarımızda müəyyən epizodlarda ortaya çıxan və əsas qəhrəmanın taleyində həlledici izlər qoyan obrazlar da yer alır. Belə obrazlardan biri və fikrimizcə, birincisi dərviş obrazıdır.

Müdrik qoca obrazının mahiyyəti yaşlılıqdan doğan, qazanılmış təcrübənin ifadəçisi kimi çıxış etməkdən ibarətdir. Bu obrazlar – ata, baba, dədə, seydid, dərviş, övliya və s. adlar altında qeyri-adi informasiya verən, yol göstərən, kömək edən obrazlardır. Azərbaycan folklorunda müdrik qoca obrazları müxtəlif formalarda təzahür edə bilir: dərviş, Xıdır (Xızır) İlyas, Hz. Əli, Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, Hacı dayı və b.

Dərviş maddi və mənəvi zənginliyimizin təəcəssümü olan şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda da obraz kimi çıxış etmişdir. Söz sənətimizin inciləri olan şifahi ədəbiyyatın janrlarında dərviş obrazı həm müsbət, həm də mənfi əlamətlərin daşıyıcısı kimi təsvir olunmuşdur. [13]

Azərbaycan folklorunda digər müdrik qoca arxetiplərindən fərqli olaraq, dərviş və ana – qarı arxetiplərində iki – mənfi və müsbət tərəflə rastlaşılır. O, bir tərəfdən həyat verir, can qurtarır, sevnələri qovuşdurur, digər tərəfdən isə övladı geri istəyir, onu öldürməyə təşəbbüs edir, sevnələri ayırmağa cəhd edir. Ədəbiyyatda müdrik qoca arxetipi özündə iki mənanı ehtiva edir: 1. Müdrik Qoca arxetipi emosional ehtiyacın ödənilməsinə xidmət edən erkək, kişi emosiemidir; 2. Mədəniyyətdə həmin emosiyaların ödənilməsinə xidmət edən, təkrarlanan, ayrı-ayrı ad və mədəni-kulturoloji səviyyələrin (türk dəyərlərində tanrı, şaman, islami kontekstdə dərviş, sufi, seydid, xristianlıqda kahin və s.) təzahürü kimi çıxış edən ənənəvi, müdrik obrazların məcmusudur. [11, s.25]

Müdrik qoca obrazı folklorumuzda əgər bir baxımdan təbiətlə harmoniyada verilsə, digər bir tərəfdən isə cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi verilir. Birinci halda qəhrəman qocalığından qorxur, dünyanın maddi nemətlərinin təlaşına düşür, özündən sonra varidatına sahib olacaq bir övlad sahibi olmaması onu kədərləndirir.

Qoca obrazının ikinci tipi illərin qazanılmış təcrübəsini qoruyan, daşıyan, özündən sonrakı nəslə ötürən və yaşadığı cəmiyyətin mövcud qayda-qanunlarını, əsaslarını özündə ehtiva edən şəxsdir. Belə ağ paltarlı, ağ saçlı, ağ saqqallı qocalar qəhrəmanı düşdüyü ağır vəziyyətdən qurtarır, müşkülü həll edir, çıxış yolunu göstərir, buta verir, ad qoyur, övlad əta edir, məsləhətləri ilə ağır mübahisələrə son verir, nəhaq qan tökülməsinin qaşısını alır. [1, s.186]

Lakin dini kitablarda, eləcə də din xadimlərinin dilində təsvir olunan dərvişlə, xalqımızın və yazıçılarımızın dilində təsvir olunan dərviş bir-birindən xeyli fərqlənir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılan və həcmcə ən böyük janrları olan nağıl və dastanlarda dərviş müxtəlif rəngarəng lövhələrlə təsvir olunmuşdur. Xalqımızın bir növ öz

həyatlarında dəyişmək istədiklərini dastanlarda dərvişin simasında təsvir ediblər. Dərviş ədəbiyyatda həqiqi amil kimi yox, mifoloji ünsür kimi təsvir olunurdu.

Dərviş obrazı nağıl və dastanlarda övladı olmayan cütlüklərə müxtəlif yollarla övlad sahib edirdilər. Bunlar ya almanın ikiye bölünüb qadın və kişi tərəfindən yeyilməsi, ya da ki övladı olmayan iki qardaşın dərviş tərəfindən bölünüb verilmiş almanı öz həyat yoldaşları ilə yeməsi ilə baş verir. Bu alma da normal bir meyvə yox, mifoloji ünsür kimi təsvir olunur. Bu almanın qoxusu da, rəngi də digərlərindən fərqlənir. Elə dünyaya gələn bu uşaqlara da çox zaman dərviş özü ad qoyur. Təbii ki, bu alma vasitəsilə dünyaya gələn uşaqlarda qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olurlar.

Daha sonra dastan və nağıllarımızda baş qəhrəmanların köməyinə gələnlər də dərvişlər olmuşdur. Onlar fəvqəltəbii qüvvələr kimi təsvir olunur. Dastanlarda beş günlük yolu dərvişlər vasitəsi ilə sadəcə bir göz qırpımında gələn qəhrəmanlar bu işdəki sirri anlamırdılar.

Ümumiyyətlə, dərvişlə qarşılaşan sonsuz və ümitsiz insanlar ona pay vermək istədikləri məqamda dərviş onlara pay yığan yox, pay verən dərviş olduğunu bildirir. Adətən, belə dərvişlərin valehedici səsləri olur, oxuduqları qəsidələr insanları heyran edir. Bunun üçün onlara səxavətlə pay təklif olunur. Lakin dünya malında gözü olmayan dərviş bu paya gözücu belə baxmır, onu əlinin arxasıyla itələyir. Bu bizim sonralar şifahi ədəbiyyat vasitəsilə klassik və müasir ədəbiyyata “sıçramış” və vərdiskar olduğumuz dərvişlərdir. Əslində, dərviş adı gələndə avam əhali arasında vahimə, xariquladə bir qüvvə qorxusu duyulur. Yalnız yoxsul təbəqələr deyil, hətta şahlar da dərvişlərə qorxu qarışıq hörmət bəsləyirlər. [15]

“Məlik Cəmilin nağılı”nda atasının nəsihətinə uyğun olaraq Məlik Cəmil bacılarını üç dərvişə əvə verir. Nağıllarımızda digər maraqlı xətti də tarixi nağıllardakı dərviş obrazları təşkil edir. Belə ki, adətən Şah Abbasla bağlı olan belə nağıllarda təğreyi-libas olub dərviş paltarları geyinən, xalqın arasına qatılıb onların gündəlik dərdləri ilə maraqlanan Şah Abbas maraqlı situasiyalarla qarşılaşır. Gözəl avazı olan dərviş hamı çəkinmədən evinə qonaq dəvət edir, dərvişə evin ən gözəl yerində yer salınır, süfrəyə ən yaxşı nemətlər düzülür. Bu da xalq arasında dərvişə olan ehtiramdan qaynaqlanır. Lakin dərvişin tamamilə fərqli funksiyada çıxış etdiyi nağıllar var. Belə ki, “Qızıl qoç” nağılında iştirak edən qara əmmaməli, qara çuxalı, qara qəbzəli qılıncı olan dərvişlər bir qədər təzadlı obrazda iştirak edirlər. Qəhrəmana son ana qədər yardım edib etməməkdə, onu öldürüb öldürməməkdə tərəddüd edirlər. Lakin son məqamda ona müxtəlif ağır sınaqlardan çıxmaq üçün yol göstərilir.

Bununla yanaşı, nağıl və dastanlarımızda kifayət qədər mənfi planda verilmiş dərviş obrazları ilə qarşılaşa bilərik. Övlad bəxş etdikdən sonra, onun birinin özünə çatacağını və vədə tamam olanda onu almaq üçün gələcəyini deyən dərviş, müxtəlif yollarla ona verilmək istənilməyən uşağı qaçırib məhv etmək istəyir, lakin diribaş qəhrəman özünü yaranmış mənfi situasiyadan çıxarmağı bacarır. Yaxud bele dərvişlərdə dünya malına hərislik özünü göstərir. Lakin hər halda onlar möcüzəvi yolla dünyaya gəlmiş qəhrəman tərəfindən məğlub edirlər. Başqa bir halda cadugər dərviş müxtəlif yollarla əşyaları qızıla çevirir, bunun üçün hər yola əl atmaqdan çəkinmir. Belə dərvişlər nəinki insanlara hətta quş və heyvanlara da zülm etməkdən çəkinmir. [12, s.160-161] Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar dərvişlərin real planda təsvir olunduğu nağıl və dastanlarda belə onların müdrikliyini, qeyri-adi ağıl sahibi olmalarını yenə də magik biliklərlə əlaqələndirirlər.

Qeyd edək ki, xeyirxah və ya bədxah təbiətlərindən asılı olmayaraq, nağılçı və dastançılar dərvişlərin qeyri-adi varlıqlar olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün onların yaşadıkları yerləri də xüsusi, qeyri-adi məkan kimi təsvir edirlər: “gözdən könüldən uzaq, lap dərənin qurtaracağında, heç kəsin ağlına gəlməyən bir yerdə”. [4, s.288]

Dərvişlər həmişə xarici görünüşlərinə görə seçilirlər. Qılıq və paltarlarına əhəmiyyət verməyən bu adamların üst-başları toz-torpaq içində, paltarları çirkli, saç-saqqalı isə uzundur. Onlara görə iç üzvlərinin yaxşı olması üçün xarici üzvlərinin çirkin görünməsi lazımdır. [14]

Türk mifoloji dünyagörüşündə dərvişliyin şamanizmlə əlaqələndirilməsi, dərvişin də əslində şaman olması fikri də mövcuddur. Çünki burada dərvişlər müəyyən ayınlar icra edirlər, onların

sözlərinə qeyri-şəxsiz itaət olunur, qəbilə və tayfada onun yeri süfrənin başıdır, müəyyən məqamlarda onun varlığından hətta dövlət başçıları belə narahat olur, ondan çəkinirlər.

Ümumiyyətlə, XV əsrdən etibarən müsəlman şərqində dərvişliyin mahiyyəti dəyişir, hətta bir hərəkət halını alır. Bizim vərdiş etdiyimiz, dünya nemətlərindən əl çəkib öz müridinin ardınca gedən və gözütoxlugu təmsil edib ilahi qüvvəyə qovuşan bu sufi dərvişlər öz itəatkarlıqları ilə seçilir.

Əlbəttə, nağıllarımızda onlar bu cür təsvir olunurlar, daha sehirli, sirli mahiyyət kəsb edirlər. Lakin XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dərvişliyin mahiyyəti tamamilə dəyişdi. Cəmiyyətdə özlərinə qarşı olan inamdan istifadə edərək müxtəlif mənfi hərəkətlərini həyata keçirməyə başladılar və bir qədər sonra da cəmiyyətdə onlara inam azaldı və onlar bir çox tənqidi və komik əsərlərin hədəfinə çevrildilər. M.F.Axundovun “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukuni məşhur” əsərində məhz belə dərvişlər gülüş hədəfinə çevrilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, nağıl və dastanlarımızda təsvir olunan dərvişlər həmişə müsbət xarakterləri ilə seçilməyələr də, hələ bu gün də xalqımız arasında əsil dərvişlərə inam və hörmət hissi saxlanılmaqdadır. [17]

Xalqın tarix boyu taleyində baş verən bütün hadisələr, demək olar ki, onun yaratdığı sənət əsərlərində – bayatılar, laylalar, atalar sözü, oxşamalar, nağıl və dastanlarda, o cümlədən toxuduğu xalçaların ilməsində, düzəltdiyi qabların naxışında və sairədə əks olunmuşdur. Bəzən həmin izlər bu əsərin nə zaman yaranması haqqında mülahizələr yürütməyə imkan verir:

Təbii ki, irihəcmli folklor örnəklərində tarixi hadisələrin daha dərin izləri qorunmaqdadır. Belə ki, yazılı mənbələrin olmadığı və ya çox az olduğu zamanın tarixini müəyyənləşdirilərkən xalq yaradıcılığına, xüsusən eposlara müraciət edilir. Bəzən hətta sənədlərdə müəyyənləşməsi mümkün olmayan tarixi hadisələri dastanların köməyiylə bərpa və ya təsəvvür etməklə dövrün mənzərəsi canlandırılır.

Bu mənada türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” ən böyük mənbə hesab edilə bilər. Bu məqam eposun bütün tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilməkdədir. Bəzən hətta sənədlərdə müəyyənləşməsi mümkün olmayan tarixi hadisələri dastanların köməyiylə bərpa və ya təsəvvür etməklə dövrün mənzərəsi canlandırılır. Bu mənada türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” ən böyük mənbə hesab edilə bilər. Bu məqam eposun bütün tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilməkdədir. [16, s.36]

Təbii ki, Azərbaycanın nüneyində folklor materiallarının toplanması işinə nə qədər maneələr törədilsə də, bu istiqamətdə müəyyən qədər işlər görülmüşdür. Belə ki, AMEA Folklor İnstitutu “Güney Azərbaycan folkloru” silsiləsindən beş kitabı nəşr etdimişdir. Lakin bir fakta nəzər salmaqla bu sahədəki vəziyyəti aydın təsəvvür etmək mümkündür.

Belə ki, təkcə vətənimizin bir bölgəsi – Qarabağ folkloru toplanaraq, indiyədək doqquz cildlik kitab nəşr edilirsə, onda Güney Azərbaycanla bağlı mənzərə göz önündə canlanır. Bununla belə, Güneydə folklorla bağlı az da olsa, tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığına həsr edilən kitablarda bu araşdırmaların nəzərə alınması, təhlilə cəlb edilməsi də folklorşünalarımız qarşısında duran vacib məsələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c. Bakı: Lider, 2005, 392 s.
2. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II c. Bakı: Lider, 2005, 448 s.
3. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, III c. Bakı: Lider, 2005, 328 s.
4. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c. Bakı: Lider, 2005, 464 s.
5. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, V c. Bakı: Lider, 2005, 344 s.
6. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
7. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

8. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
9. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
10. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
11. Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.
12. İmanova S. Foklor və magiya. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 216 s.
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/Dərviş>
14. <https://kayzen.az/blog>
15. <https://obastan.com/az/dict/exp/word/9093>
16. Həsənzadə A. Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti), Bakı: Elm və təhsil, 2015, 260 s.
17. Musayeva İ.İ. Türk dillərində "Xınayaxdı mərasimi" ilə bağlı sözlərin leksik-semantik özəllikləri / Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. c.16, №4. Sumqayıt: SDU, 2020, s.26-29; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598001>

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗА ДЕРВИША В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДАСТАНАХ

Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: фольклор, сказки, дастаны, дервиш, архетип мудрого старца, святые люди

В статье автор раскрывает характерные черты образа дервиша в азербайджанских сказках и дастанах. Отмечается, что сказки и дастаны являются самыми интересными и захватывающими жанрами азербайджанского фольклора. Эти древние великолепные литературные памятники хранят в себе ценную информацию о наших предках, об обычаях и традициях нашего народа, которые передаются таким образом нынешнему поколению. В них есть много образов, которые являются неотъемлемой частью нашей колоритной национальной культуры.

Автор приходит к выводу, что в азербайджанском фольклоре, как и у создавшего его народа отношение к образу дервиша было неоднозначным. Порой он выступает как положительный персонаж, которого уважали и которому полностью доверяли, а иногда от него пытались держаться подальше. Автор попытался доказать сказанное, сгруппировав большинство азербайджанских сказок и дастанов.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF DERVISH IMAGE IN AZERBAIJAN'S EPOSES

Allahverdiyeva L.N.

Key words: folklore, fairy tales, eposes, dervish, wise old archetype, saints

The author discusses the characteristic features of the dwarf character in Azerbaijani tales and epics. According to the article, the most interesting and exciting genres of Azerbaijani folklore are fairy tales and epics. These ancient and magnificent literary examples contain some of the ancient roots, customs and traditions of native people, preserving and passing on to the present generation. In our epics and tales, there are many images that form part of the color of our national culture.

The author concludes that in the folklore of Azerbaijan and in the whole of folk, the attitude of the dervish has not been ambiguous, and at times it has been fully respected, believed, or tried to stay away from it. The author has tried to prove what he said by grouping most of the Azerbaijani fairy tales and legends.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2021
	Son variant	05.04.2021

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ VALİDEYN-ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİ

¹DADAŞZADƏ ƏHLİMAN İBRAHİM oğlu

²MƏHƏRRƏMOVA ELZA XANIŞ qızı

³HÜSEYNOVA MƏHSƏTİ HAFİS qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2 – müəllim

SDU nəzdində Sumqayıt Texniki Kolleci, 3 - müəllim

ehlimandadaszade@gmail.com

Açar sözlər: Nizami, Gəncə, xəmsə, ailə, övlad, tərbiyə, adət-ənənə, əxlaq, məhəbbət

Bu il 880 illik yubileyini dövlət səviyyəsində qeyd etdiyimiz ümumbəşəri ideyalar tərənnümçüsü Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərində təlim-tərbiyə məsələləri böyük yer tutur. Nizami pedaqoq olmasa da, pedaqogikaya aid əsər yazmasa da, öz dərin mənalı və hikmətli əxlaqi nəsihətləri, tərbiyəedici fikirləri ilə zamanüstünə qalxaraq valideynlərə, gənclərə, ailə-övlad münasibətlərinə aid ibrətamiz fikirlər söyləyib. O, bütün poemalarında, oğlu Məhəmmədə nəsihətlərində insan mənəviyyatını təşkil edən əxlaq normalarının gözlənilməsinin vacibliyini vurğulayırdı. Məhz buna görə də, Nizami poemalarında ailə, ata-oğul, ana-qız, valideyn-övlad münasibətləri, ata qayğısı, ana yangısı və s. məsələlərə dair çox qiymətli fikirlər yer alır. Nizamiyə görə, kimliyindən, ictimai vəzifəsindən asılı olmayaraq, hər bir valideyn övladına qayğı göstərməli, onun fəzilətli və qəbahətli hərəkətlərinə məsul olmalı, övladının qəbahətlərinə güzəşt etməməlidir. Nizami bu böyük ictimai problemi “Xosrov və Şirin” əsərində Hürmüzd, Xosrov timsalında çox kəskin qoymuşdur. Hürmüzdün oğlu şahzadə Xosrov “dəniz incisi”, “nurlu çıraqların birincisi” olmasına baxmayaraq, rəiyyəti incitdiyinə görə atası tərəfindən ağır cəza alır. Nizami bununla qanunu pozanların, xalqa ziyan yetirənlərin, şahzadə olsa belə, cəzalandırılmasını zəruri sayır və Hürmüzdün ədalətli hökmünü alqışlayırdı.

Hanı o ədalət, o insaf hanı?

Verə öz oğluna belə cəzanı.

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı,

Durub tərəf çıxan bir adam hanı? [1, s.60-62]

Nizami qeyd edirdi ki, yaxşı övladın hərəkət və əməlləri valideyni sevindirir, fərəhləndirir.

Övladın iqbali əgər yar olar,

Ata sevincindən bəxtiyar olar.

Nizami insanlıq tarixində əbədi təkrarlanan atalar və oğullar, valideynlər və övladlar arasındakı münasibətlərin qanunauyğun mahiyyətini açaraq qeyd edir ki, valideynlər hər cür əziyyət və çətinliyə ona görə qatlaşırlar ki, onlar övladlarının xoşbəxt, ağıllı, kamallı olmalarını, sağlam böyümələrini istəyirlər.

Oğul, sözlərimə yaxşı qulaq as!

Ata nəsihəti faydasız olmaz.

Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,

Kamala ehtiram göstərər həyat.

Bir elm öyrənmək istədikdə sən

Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən. [2, s.51]

Nizami valideynləri tut ağacı deyil, nar ağacı olub, övladlarına qayğı göstərməyə çağırır.

Var başında şaxlar meyvəni müdam,

Təpik vurmaz ona, odur, bir adam.

*Tut öz meyvəsini yerlərə tökər,
Odur ki, hər tərpkdən bir əziyyət çəkər.* [1, 60-62]

Nizami oğlu Məhəmmədə nəsihətlərində bütün gəncləri elm öyrənməyə, sənət sahibi olmağa çağırırdı. Nizami oğlu Məhəmmədə üç dəfə («Xosrov və Şirin»də, «Leyli və Məcnun»da, «Yeddi gözəl»də) nəsihət etmişdir. Nəsihətlərin mahiyyəti və məzmunu hər bir yaş dövrünə (uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik) uyğun gəlir. *Nizami birinci nəsihətində* gözünün nuru, dilinin əzbəri, qəlbinin qururu olan yeddi yaşlı oğluna əlinə qələm alıb bilik öyrənməyi, tərbiyəli, namuslu olmağı məsləhət görür. [1, 342] *Nizami ikinci nəsihətində* on dörd yaşlı başı sərv kimi göylərə uçan oğluna müraciət edərək deyir ki, *qəflətdən oyanma, qeyrət vaxtıdır, indi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır*. Nizami onunla keçən uşaqlıq həyatının arxada qaldığını, elmi öyrənməyin zəruriliyini qeyd edib oğluna deyir ki, uşaqkən əslini sorsalar da, sonralar bunu yada salan olmur. *Səadəti, xoşbəxtliyi kamalla, ədəblə əldə etmək olar*. Nizami oğlunun şeirə, sənətə həvəs göstərdiyini xüsusi qeyd edir. Nizami oğluna həyatda faydalı bir peşəyə sahib olmağı, elmlər elmi olan fəqihliyi və təbibliyi öyrənməyi məsləhət bilir. Nizami onu da oğluna xatırladır ki, hər hansı bir elmi öyrənərkən onu kamil bilmək lazımdır. [2, s.51] *Nizami üçüncü nəsihətində* oğlu Məhəmmədə deyir ki, *şöhrətin, Məhəmməd, taleyin xoşdur. Adına yaxşılıq möhürü vurub yaxşı dostlar aramaq, hərzə-hərzə danışan dostlarından uzaq olmaq lazımdır*. [3, s. 48]

Şair oğluna özünü zalımlardan qorumağı, getdiyi yolun çətinliklərini nəzərə almağı, ayıq-sayıq olmağı, yaxşı adamlarla ünsiyyət yaratmağı, hünər göstərməyi, ər olub qapılar açmağı, elm öyrənməyi, özünü dərk etməyi və özünü tanımağı, əməklə məşğul olmağı məsləhət görür və deyirdi ki, özünü dərk edən, əməkdə iştirak edən hər kəs dirilik suyu içə bilər, həyatda özünə xoş güzəran yarada bilər.

Nizami əsərlərində ailə, sevgi məsələlərindən bəhs edərkən nikaha münasibətini bildirmiş, təmiz, namuslu, səmimi ailəyə yüksək qiymət vermişdir. Bu baxımdan, Şirin obrazı daha səciyyəvidir. Şirin özünün təmiz, ulvi əxlaqı, sədaqəti, mərdliyi, cəsurluğu, isməti və namuslu olması, dözümlülüyü ilə seçilir. Şirin bu keyfiyyətləri bibisi Məhin Banudan əxz etmişdir. Şirinin Xosrovla sevgi macərasından xəbər tutan Məhin Banu Şirinə bir ana kimi qayğı göstərərək ona öz adını yüksək tutmağı tapşırır və ona belə bir nəsihət verir: «Ey dünya gözəli Şirinim mənim, sən gözəllərin gözəlisən. Sənin bir nazın yüz şahlığa dəyər. Sənin səadətin ismət və nəzakətindədir. Sən uşaq olduğun üçün yaxşını-pisdən ayıra bilmirsən, ona görə səni xəbərdar edirəm ki, dünya hiylələr üzərində qurulmuşdur. Hər şeyi yüz dəfə ölçüb, bir dəfə biçmək lazımdır, mənim ürəyimə damıb ki, vətənimizə gələn qonaq Cahangir səninlə qovuşmaq niyyətindədir, qorxuram səni Şirin dilə tutub min cür sözlərlə başını oğurlayıb namus və qeyrətinə sataşar. Bil və ağah ol ki, onun sənin kimi on minlərlə gözəl-göyçək kənizi var, hər gecə biri ilə kef çəkməyə onlar adət etmişlər. Sən bilməlisən ki, qadının ləyaqət və qeyrəti, başının ucalığı onun öz şərəf və ləyaqətini qorumaq ilə yanaşı, həm də vətənin qeyrətini qoruması deməkdir. Mənim sizə nəsihətim belədir: “Əgər, doğrudan da, Xosrov səni həqiqi mənada arvad etmək istəyirsə, qoy adət üzrə sənə elçi göndərsin, hansı ki bu elçilik eyni zamanda sənin namuslu, qeyrətli olduğuna dəlalat edir. Qadın heç vaxt kişinin dalınca düşməməlidir, bu onun ləyaqətini alçaltdır.” [1, s.118] Nizami Məhin Banunun dili ilə Şirinə etdiyi bu nəsihətilə Azərbaycan xalqına xas olan müsbət qadın obrazı yaradıb.

Şirin adı gözəl deyil. O, at oynadan, qılınc çalan, ox süzdürən, qalxan tutan, çövkən oynayan qəhrəman bir qızıdır. Şirin qadın qəlbinin simfoniyasını, şəriyyətini, qadın iradəsinin möhkəmliyini, qadın sevgisinin paklığını əks etdirir. Yüksək hisslərlə sevən Şirin həm də zamanın müəyyən etdiyi qaydalardan kənara çıxmır, sevdiyi adamın rəsmi, kəbinli arvadı olmaq istəyir. O, Xosrovu cəsarətlə döyüşə, taxtını, tacını geri qaytarmağa çağırır. Xosrovun tək, sərxoş Qəsri-Şirinə gəlməsi Şirinin xoşuna gəlmir. O, qəsrin qapılarını bağlatdırıb Xosrovu içəri buraxmır. Ona qəsrədən kənarda şahənə qəbul düzəltdirir, atının ayaqları altına xalı döşətdirir, sevgilisinə qızıl taxt qoydurur, eyvanda duraraq Xosrovla söhbət edir. Şirin böyük ürəklə sevdiyi Xosrovla kəbinsiz evlənir. Şirin nurlu, parlaq günəşə, aya, firuzə gülşənə, ölümsüz əbədiyyətə and içir:

*And olsun daima ayıq xilqətə,
And olsun bədənə qida verənə,
And olsun canlara şafa verənə,
Hərçənd ki, şahsan, kəbinsiz yenə
Yetişə bilməzsən istəklərinə. [1, s.275]*

Nizami qadınla kişinin bir-birinə olan məhəbbətini nikahla təsdiq ediləndən sonra fəzilət hesab etmiş, nikaha əsaslanmayan intim münasibətləri isə qəbahət saymışdır.

Nəhayət ki, kəbin kəsildikdən sonra Şirin Xosrovla evlənir. Bundan sonra Şirin Xosrova cəmiyyət, insanlıq haqqında düşünmək və s. keyfiyyətləri aşılır. Şirin həmişə eşqinə sədaqətli qalır. O, Xosrovun bütün var-dövlətini yoxsullara paylayır, şahənə bu dəfn mərasimi düzəldir. *“Matəm mərasimi böyük bir ah-zar içində hərəkətə gəlir. Baş açıq cariyələr və xidmətçilər arasında Şirin nazlı-nazlı... gözlərindəki sürməsi, yanaqlarındakı ənliyi, dodaqlarındakı allığı və gərdəninə tökülmüş saçları ilə gözəlliyinin cazibəsini daha da artıraraq yeri yirdi. Başındakı sarı örpəyi və əynindəki al geyimi ilə baxanları bihuş edirdi. Hər kəs bu halda əri Xosrovun ölümündən Şirinin məmnun qaldığını güman edir, bu görünüş, xüsusən Şirinin yeni vurğunu, ata qatili Şiruyəyə ümidlər bəxş edirdi.*

Matəm dəstəsi türbə önündə dayanır. Təzə bir gəlin kimi tərəvətli olan Şirin cənazə ilə bərabər türbənin içinə daxil olur, padşahın cənazəsi üstünə gəlir və fəryad qopararaq əlindəki xəncəri öz köksünə sancır, isti qanı ilə sevimli ərinin soyuq cəsədini isidir”.

Bununla da, Şirin özünün xarakter bütövlüyünü, məhəbbətinə sonsuz sədaqətini bir daha təsdiq edir. Nizami bu ölümü alqışlayır.

*Alqış bu ölümə, əhsən Şirinə,
Öldürən Şirinə, ölən Şirinə.
Məhəbbət yolunda ölüm budur, bax
Bu sevgini dünya unutmayacaq.*

Şirinin məzar daşına yazılan bu sözlər də onun mərdliyini, sədiqliyini təsdiq edir.

*Bu Şirindən başqa kimsə dünyada
Özünü bir kəsə etməmiş fəda. [1, s.335]*

Şirin öz yüksək mənəviyyəti, sədaqəti, dostluğu ilə Azərbaycan qadına məxsus olan ali keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirir. Şirin həm də elm və biliyə rəğbət bəsləyən, ilk məhəbbətinə son nəfəsinə qədər sadıq olan fədakar bir sevgili kimi təsvir edilir. Şirinin yaradıcılığı bu ideal qadın obrazında vətən qızlarına cəsarət, qürur, ismət, mənəvi yüksəklik, mərdlik kimi gözəl sifətləri aşılayır:

*Bilirsən, baş uca olduğu zaman
Xoşdur ərə getmək, eşqibazlıqdan.
Şirin bu sözlərə qulaq asırdı,
Qəlbinə yatırdı bu sözlər yaman,
Onun da könlündə bu oldu yanan.
Yeddi parlaq göyə and içdi Şirin,
Müqəddəs kitaba eylədi yəmin.
«Gözümdən qanlı yaş töksəm də heyhat,
Olsam olacağam bir halal arvad».*

Nizami «Leyli və Məcnun» əsərini ərəb torpağında yaşayan bir ailənin təsviri ilə başlayır. Bu ailə dövlətlidir, şan-şöhrətlidir. Lakin ailə övlad həsrəti ilə yaşayır. Ailənin yeganə arzusu budur:

*İnsan bu dünyada daima yaşar,
Yurdunda bir övlad qalsa yadigar.*

Ailə başçısı olan kişi çox acı doydurur, nəzir-niyaz paylayır, ümidini Yaradandan üzmür, qəlbi övlad arzusu ilə yanır. Nizami yazır ki, Allah bu kişinin naləsini eşidib ona bir oğul pay verir. Bu, dövlətli, şan-şöhrətli kişi övladının üzünə baxan kimi, xəzinəsinin qapısını ellərin üzünə açır. Ata övladının boy atmasından vəcdə gəlir, böyük həvəs və sevinclə oğlunu məktəbə göndərir. Oğul

böyüyür, atanın saçları bəyazlaşır. Oğlunun məhəbbət macərası onu narahat edir. O, qəbilənin ağsaqqallarını başına toplayıb onlardan məsləhət istəyir, hamı el qaydası ilə elçi getməyi məsləhət görür. Onlar böyük bir cəllalla Leylinin qəbiləsinə üz tuturlar. Ata Leylinin atasına qohum olmaq məqsədilə gəldiyini bildirir.

Məcnunun atasını dinləyən Leylinin atası cavabında ona deyir ki, bu işdə dostluq, qohumluq olsa da, baş tutan sevdə deyil, çünki oğlunu ərköyün böyütmüsən, el ona divanə deyir. Divanələr isə bizə tay ola bilməz. Əvvəlcə ona dua edin, ağıllansın, sonra məhəbbətdən danışa bilərsiniz. Belə bir cavabı eşidən Məcnunun atası sarsılır.

Ata üçün övladdan şirin nə ola bilər? Ata oğluna yalvarır, nəsihət verir. Eldə, obada çoxlu gözəllər olduğunu söyləyir. Leylini unutmamış məsləhət edir. Lakin ata buna nail ola bilmir, çünki Məcnun Leylini sevir. Məcnun öz sevgilisindən əl çəksəydi, o, adi adama çevrilib eşqə, insanlığa, Məcnun məhəbbətinin ucalığına və ölümsüzlüyünə xəyanət etmiş olardı.

Məcnunun atası oğlunu Kəbəyə aparıb ona yalvarır, onun Allaha üz tutmasını, eşqi, məhəbbəti unutmasını xahiş edir. Bunun əvəzində Məcnun Kəbənin müqəddəs daşını öpərək Allaha üz tutub deyir:

*Mənə deyir, kor qal, eşqi burax,
Bu dost məsləhəti deyildir ancaq.
Eşq ilə yaşayır aləmdə səsim,
Eşqsiz aləmdə batır nəfəsim.*[2, s.81]

Bununla Məcnun orta əsrlərin saxta baxışlarına, ailə münasibətlərinə meydan oxuyur, məhəbbətin, qarşılıqlı anlaşmanın müqəddəsliyini təsdiq edir. O, yaşadığı dövrün qayda-qanunlarına nifrət edir, belə bir vəziyyətlə barışa bilmir. Məcnunun faciəsi yalnız dövrünün ailə qayda-qanunlarının, ənənələrinin, məhəbbətin faciəsi olmayıb, müqəddəs insani hisslərin, münasibətlərin, insanlığın faciəsidir. Nizami insanlığın bu faciəsinin səbəbini «İskəndərnamə» əsərində çox obrazlı şəkildə gözün gilasının nə üçün qara olması sualı ilə manalandıraraq belə deyirdi:

*İnsanda insanlıq öləndən bəri,
İtmiş insanlığın parlaq gövhəri.
İnsanlıq nəqşini oxusan bir-bir,
Bilərsən, bugünkü insanlıq nədir,
Bəbəyin qapağı neçin qaradır?
İnsanlıq ölmüşdür, matəm saxlayır.*

Leyli orta əsrlər şəraitində qadınların oyanmasının, insanlığı dərk etməsinin ümumiləşdirilmiş rəmzidir. Lakin zamanə Leylinin insanlığını, mənəvi azadlığını qəbul etmir. Qadına əşya kimi baxan zamanə onu asanlıqla alıb-sata bilər. Leyli öz daxili aləmində insanlığın əbədi məşəlini gəzdirən, özünün uğursuz, lakin müqəddəs, əlçatmaz məhəbbətinə sadıq bir insan kimi yaşayır. Məcnun kimi sevən, yanan, onuntək şəhid olan Leyli, Məcnunun qadın obrazıdır. Fərq ondadır ki, Məcnun dövrünün amansız qayda-qanunlarından qaçıb biyabanda vəhşilərlə yaşaya bilər, özünü zəncirləyib Leylini görə bilər, təbiətin azad qoynunda heyvan dostları ilə birgə nəfəs ala bilər, sərbəst hərəkət edir. Lakin bunları Leyli edə bilmir. Onun yeganə çıxış yolu özi ilə, öz daxili aləmi ilə yaşamaq, öz sevgisinə sadıq qalmaqdır.

İbn Səlam Leyliyə yaxınlaşmaq istəyəndə Leyli ona bərk bir sillə vurur. Bu sillə humanist Nizaminin İbn Səlamın təmsil etdiyi orta əsrlərin qanunlarına, ailə adət-ənənələrinə, qadına alçaq nəzərlərlə baxma təsəvvürlərinə, baxışlarına vurduğu sillədir.

Leyli ölən zaman ilk dəfə eşqini və dərdini anasına açır, dərin bir kədərlə qan rəngli kəfən arzulayan Leyli məhəbbət və həsrət dolu dillə Məcnunu anasına tapşırıb dünyadan köçür. Onun anasına vəsiyyəti, Məcnunla bağlı həsrət dolu sifarişləri misilsiz, ulvi bir qüdrətə malik saf, təmiz məhəbbətin harayıdır, zamanəsinin zəncirini qıra bilməyən, dövrünün məcnunu olan Məcnun və Leylinin hüdudsuz məhəbbətidir.

Əsərdəki İbn Səlam zamanəsinin güclü, hədsiz hüquqları olan bir adamıdır. İbn Səlam öz səviyyəsində, Leylinin və Məcnunun valideynləri ilə eyni mövqedə dayanan bir qadınla ailə qurub dinc bir həyat keçirə bilirdi. Lakin o, belə etmir. Pulla, böyük dəbdəbə ilə Leylini alır. Leylinin atasına da bu lazım idi. Amma İbn Səlamın bədbəxtliyi şəxsi bədbəxtlik olmayıb, onun zamanəsinin bütün kişilərinin bədbəxtliyidir. Bunun səbəbləri isə ibn səlamların əsaslandıqları baxışlardır. Ailə ənənələri, dövrün qayda-qanunları, onların ailəyə, qadına, məhəbbətə münasibəti və ən nəhayət sevməyi dəlilik hesab edən bir cəmiyyətin antihumanist mahiyyətidir. [2, s.134-139]

Leyli və Məcnunun valideynlərinin timsalında orta əsrlərin qayda-qanunları, ailə ənənələri ilə yaşayan, lakin onlara tanış olmayan baxışlarla qarşılaşan və ağır zərbələr alıb mənən sarsılan adamların həyat tərzini, taleyi, baxışları əks olunur. Nizami "Leyli və Məcnun" poemasında iki nəcin, ağıllı, şair təbiətli gəncin fəlakətinə səbəb olan, onların təmiz məhəbbətini tapdalayıb puç edən feodal əxlaq qaydalarını, şəxsiyyət azadlığını buxovlayan adət-ənənələri, qadınların hüquqsuzluğunu, ağıllıları dəli sayan mühiti, gəncliyin qəmli taleyini təsvir edir.

Nizaminin səmimi və müqəddəs ailəyə münasibəti «Yeddi gözəl»də poetik ifadəsini tapmışdır. Nizami bu əsərdə də Bəhrəmin tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirir, onun həyat salnaməsini poetik dillə təsvir edir. Bəhrəm yeddi gözəlin hər birinin özünəməxsus məzmunlu söhbətlərini dinləyir, onlardan konkret nəticələr çıxarır. Nizami Şərq aləmində geniş yayılmış Xeyir və Şər qüvvələrinə özünün dərin fəlsəfi, poetik münasibətlərini bildirərək xeyir qüvvələrin tərəfində durub onların qələbəsinə sevinir. Nizami əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, «Yeddi gözəl»də də öz ideyasına sadıq qalaraq ailə, nigah məsələlərinə münasibətini bildirir, nigahın birliyin şərti, nəsillərin davamı olduğunu göstərir. O, bu məsələni Çin gözəlinin danışdığı «Xeyir və Şər» nağılında təsvir edir, Şərin kor etdiyi Xeyiri kürd qızı evlərinə gətirir, gözəl bir oğlanın faciəsini atasına bildirir. Ata qızı ilə Xeyiri müalicə edir. Xeyirin kor edilmiş gözlərinə işıq gəlir. O böyük xeyirxahlığa namuslu əməyi ilə cavab verir. Xeyir kürdün qızını sevir, lakin O, məhəbbətini bildirməkdən çəkinir. Çünki Xeyir kasıb, kürd isə dövlətlidir. Xeyir qəlbində baş qaldıran hisslərini soyutmaq, unutmaq məqsədilə bu yerlərdən uzaqlaşmağı qərara alır. Məqsədini qoca kürdə bildirir. Dünya görmüş qoca bu nəcib və əməksevər oğlana onun kürəkəni olmasını, bir yerdə qalıb xoş güzəran keçirməsini təklif edir. Kürd çox böyük təntənə ilə qızına toy edir, onları nikahla bir-birinə bağlayır. Nizami bunu belə ifadə edir:

*Kürd vida eylədi şirin yuxuya,
Oyananda görməkçin tədərük toya.
Nikah ki birliyin əzəl şərtidir,
Onunla nəsillər inkişaf edir.* [3, s.225-243]

Nizami ailəni cəmiyyətin özəyi, ilkin birliyi hesab edir. Bu ilk birliyin əzəl şərti nikahdır, kəbindir. Nizami bütün əsərlərində nikahı zəruri sayır, çünki nikah qarşılıqlı məhəbbətin, anlaşmanın nəticəsidir. Ona görə də, şair cəmiyyətin mənəvi saflıq və əxlaqi kamilliyini ailədə görür, ailə həyatına, ailə münasibətlərinə yüksək qiymət verir. Nizami zorla, pulla qurulan ailənin əleyhinə çıxaraq, həqiqi məhəbbətin ailə səadətinin əsası olduğunu döənə-döənə qeyd etmişdir. Nizami haqlı olaraq deyir ki, bir kişinin bir neçə arvadla əylənməsi, həyatın mənasını şəhvətdə görməsi əxlaqi sayıla bilməz. Onun fikrincə, çox arvad alan axırda tək qalar. Nizamiyə görə, **kişinin pozğunluğu, qadının vəfasızlığı ailənin fəlakətidir. Qarşılıqlı məhəbbət, həya, ismət olmayan ailədə səadət aramaq ağilsızlıqdır. Qadının isməti ərin zinətidir.**

Beləliklə, poeziyası dirilik suyu olan, doqquz yüzilliyin arxasından günəş kimi boylan, gur səsi ilə hər yanda səslənən, uca sərv kimi göylərə yüksələn Nizaminin təlim-tərbiyə haqqındakı ölməz fikirləri bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xalqımızın milli mənlilik ləyaqətinin təşəkkül tapdığı indiki şəraitdə Nizami irsindəki təlim-tərbiyə fikirlərinin şah beytləri əsasında gənc nəslə tərbiyələndirmək, gəncliyin mənəvi aləminə Nizami hikmətlərindən nur çiləmək zəruridir. Nizaminin "Xəmsə"si keşməkeşlərinə sinə gələrək bu günümüze gəlib çıxmış, Nizami isə gəncliyin ən müdrik tərbiyəçisinə çevrilmişdir.

Bütün bu deyilənlərin məntiqi sübutudur ki, Azərbaycan xalqı həmişə bu fəvqəlbəşər şəxsiyyətin isindən faydalanmış, eyni zamanda bu dahi şəxsiyyət dünya elm və mədəniyyətinin zirvələrində dayanmışdır. Belə ki, 1941-ci ildə SSRİ-də Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi keçirilib, 1991-ci ildə dahi mütəfəkkirin 850 illiyi şərəfinə UNESCO tərəfindən "Nizami İli" elan olunmuşdur. Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra tariximiz və mədəniyyətimizə, elmi irsimizə yüksək səviyyədə diqqət ayıran Azərbaycan dövləti bu istiqamətdə xeyli iş görmüşdür. Cənab Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycanda "Nizami İli" elan edilib. Bu da öz növbəsində insanlıq tarixinin böyük dühasının yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini daha dərinlən tədqiq edərək müasir təlatümlü sosial-mədəni mühitdə istifadə etməyə və dünyada təbliğinə geniş imkanlar açır. Biz də kiçik araşdırmamızda yaranan imkandan istifadə edərək, Nizaminin geniş tərbiyəvi-əxlaqi görüşlərindən övladlarımızın və yetişən gənc nəslin tərbiyəsində istifadə aspektlərinə işıq tutmağa çalışmışıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, Bakı, 2004, 264 s.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
6. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
7. Mədədzadə, K. M. Nizami Gəncəvi əsərlərində fəlsəfi ideyalar / K. M. Q. Mədədzadə // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – c. 17. – No 2. – s. 54-56; <https://elibrary.ru/item.asp?id=46294134>

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ И ДЕТЕЙ В ПРИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ *Дадашзаде А.И., Махаррамова Е.Х., Гусейнова М.Х.*

Ключевые слова: Низами, Гянджа, Хамсе, семья, дети, воспитание, традиции, нравственность, любовь.

В статье рассматривается возможность применения позитивных духовно-нравственных, воспитательных идей, касающихся семьи, отношений родителей и детей в творчестве мыслителя-поэта мирового уровня Низами Гянджеви, к проблемам социально-культурной среды современности. В стихотворениях Низами Гянджеви (1141-1209), великого представителя азербайджанской литературы и мирового научного и культурного наследия, вошедших в знаменитую «Хамсе» девять веков назад, затрагиваются ценности, отражающие вызовы мира. В статье рассмотрены возможности их педагогического концептуального применения в современных семейных отношениях.

SUMMARY

RELATIONS OF PARENTS AND CHILDREN IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI *Dadashzade A.I., Maharramova E.Kh., Huseynova M.H.*

Key words: Nizami, Ganja, Khamsa, family, children, upbringing, traditions, morals, love

The article considers the possibility of applying positive spiritual, moral, educational ideas concerning the family, relation of parents and children parent relations in the work of the world-class thinker-poet Nizami Ganjavi to the problems of the socio-cultural environment of our time. In the poems of Sheikh Nizami Ganjavi (1141-1209), a great representative of Azerbaijan and the world scientific and cultural heritage, included in the famous "Khamse" nine centuries ago the values reflecting the challenges of the world. The possibilities of their pedagogical conceptual application in modern family relations are touched upon.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2021
	Son variant	12.05.2021

UOT 82.091

“EMOSIYA” MAKROKONSEPTİNƏ DAXİL OLAN KOLORİSTİK KOMPONENTLİ VAHİDLƏRİN METAFORA “TAPMACALARI” BARƏDƏ (neqativ emosiyaları əks etdirən mikrokonseptlərə nəzərən)

RZAYEVA SAMİRƏ MURTUZA qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, kabinet müdiri*samirarza_79@mail.ru*Açar sözlər: “Emosiya” makrokonsepti, metafora “tapmacaları”, semantik universallıq, neqativ konnotasiya, Azərbaycan, rus və ingilis dilləri*

Semantik universalı xarakteri kəsb edən metaforik şərtlənmələr sırasında insanın bədən üzvlərinin iştirakı ilə gerçəkləşən implikativ əlaqələndirmələr, habelə bədən üzvlərinin bu və ya digər hadisəyə reaksiyası fonunda ortaya çıxan metaforik keçidlər xüsusi maraq doğurur. Bu mənada “metafora – həmişə tapma-cadır, özü də elə tapmaca ki, bizim marağımızı oyadaraq onu (metafora tapmacasını – S.R.) mütləq şəkildə çözmək istəyi yaradır” – fikrini səsləndirən dilçilərlə razılaşımaq olmur. [1, s. 53] Belə ki, “Emosiya” konseptinin müxtəlif mikrokonseptlərinə daxil olan ifadələr arasında elə metaforik şərtlənmə mexanizmlərini izləyirik. Onların ilkin və səthi təhlili fərqli implikasiya şərtləndirməsini ortaya qoyduğu halda, metaforik “tapmacanın” daha dərin qatlarıdakı “düyününün” çözümü isə əsl “implikativ zənciri” müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, həm Azərbaycan, həm rus, həm ingilis dillərində təsadüf edilən, əslində bir çox dünya dilində yer alan bir universal metaforik keçidə nəzər salaq. Söhbət “Kədər”, “Qəzəb” mikrokonseptlərinə daxil olan neqativ anlam kəsb edən bir qrup frazeoloji vahiddən gedir: **qanı qaralmaq // qanı qətrana dönmək** – *to wear out someone's nerves / to fray someone's nerves / to make someone nervous / to worry one's head off* – *требовать (портить) нервы (расстраиваться, нервничать)* [2; 528]. Bu ifadə dilimizin izahlı və frazeoloji lüğətlərində “*kefi pozulmaq, əhvalı təlx olmaq, dilxor olmaq, bikiqləmək*” anlamında qeyd olunur. [3] Həmin ifadənin dilimizdəki işlənmə mövqeyinə diqqət edək: Ağcaqanad Məmmədağanın **gözünün düşməni idi**, *amma bu dəfə küləyin belə naxələf çıxması onun qanını qaraltmadı, çünki qərribə gecə idi bu gecə* (Elçin). [4; 6]; *Məgər buna görə də qanıqaralıq salarlar? Bunca dilxor olarlar?* (Xəlil Rza Ulutürk) [5, s.220]; **Naçalnik** *yadına düşəndə yenə milisioner Səfərin qanı qaraldı..* [5; 10]; *Mənim ona bərk acığım tutdu. Evimizdə çoxlu qanıqaralıq oldu.* (Ş.Zərin) [6, s.46]; *Zübeydənin kefi kök olanda özü də gülürdü, qanıqara olanda Rozanın abırını bükürdü ətəyinə..* (Elçin) [4, s.82]. Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, haqqında bəhs etdiyimiz metaforik keçid bilavasitə emosional planlı kauzasiya nəticəsi kimi ortaya çıxan əks-reaksiyanı ifadə edir.

Həmin meraforik keçid əsasında dilimizdə “**qanıqara**”, “**qanıqaralıq**”, “**qanıqaralığı**” və s. bu kimi leksik vahidlər də meydana gəlmişdir. Emosional spektri əhatə edən həmin sözlərin (müvafiq olaraq, **qanıqara**=) “*pərt*” [7, s.219], “*çox pərt, çox tutqun, əhvalı pozğun halda*” [7, s.219]; (**qanıqaralıq**=) “*pərtlik, məyusluq, əhval pozğunluğu*” [7, s.36]; (**qanıqaraldan / qanıqaraldıcı** =) “*əhvalı pozan, pərt edən, əsəbləşdirən*” [7, s.36] mənalarını ifadə etdiyi məlumdur.

Müqayisə üçün deyək ki, rus dilində analoji semantik yüklü frazeoloji vahidlərin daha intensiv mənə spektrini əhatə etdiyini müşahidə edirik. Belə ki, rus dilində “*hərfi tərcümədə: acıqdan qaralmaq*” anlamı əks etdirən **почернеть от злости** frazeoloji vahidi də implisit şəkildə məhz, eyni psixosomatik reaksiyaya istinad edir (psixosomatika ilə əlaqəlik məqamına irəlidlə qayıdacağıq.).

Ты почернел от злости - Хочешь пойти не в гости. (Елена Меллоу) [8]; *Ну а цвет стал выражением эмоций ведьмы, розы буквально почернели от её злости.* [9] Göründüyü kimi, nümunələrdə, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, “dixorluq”, “pərtlik” kimi daha mütədil emosional reaksiyaların deyil, qəzəb, əsəbdən doğan əks-reaksiyanın metaforikləşməsinə müşahidə etmiş oluruq.

Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, bu qəbildən olan metaforik “tapmacalar” ilk təhlil müstəvisində bir implikativ əlaqələndirmə ortaya qoya bildiyi halda, daha dərin qatlardakı çözüm arayışları nəticəsində fərqli implikasiya “zəncirlərini” təsbit etməyə imkan verirlər. Belə ki, hər üçü dildə (ingilis dilindən nümunələrə aşağıda müraciət edəcəyik) ilk baxışdan koloristik metforikləşmə ön plana çıxır. Belə ki, bir çox araşdırmalarda ingilis, tatar, alman və s. dillərin materilərinə istinadən dəyərləndirmə aparmış dilçilər məhz, “qara” sözünün neqativ anlam ifadə etmə potensialına xüsusilə diqqət çəkirlər. Konkret olaraq, Y.A.Şabaşeva ingilis dilində **black** sözünün neqativ emosional vəziyyətlərin ifadəsi zamanı geniş istifadə edildiyini vurğulayaraq, analoji məzmunlu frazeologizmləri nümunə kimi qeyd edir. Dilçi “Qəzəb - Aqressiya” konseptlərinin verballaşmasında aşağıdakı ifadələrin aktiv şəkildə iştirakına diqqət çəkir: *black (blue) in the face* “qəzəbdən qaralmaq (göyərmək)”, *black with rage* – “qəzəbdən qarqara” (ən yüksək səviyyədə *emosiya intensivliyinin ifadəsi üçün istifadə olunan hiperbollaşma*); *black look* “qəzəbli, təhdidedici baxış”; *eləcə də “kədər, pessimizm”, to look black* – “kədərli görünmək” (müqayisə et: Azərbaycan dilində “qanıqara görünmək” – S.R) və s. [10, s.131-137]

İngilis və tatar dillərində emosional konseptlərin metaforik formatlı ifadə planının müqayisəli təhlilini aparmış O.V.Zabavnova ingilis dilində analoji koloristik komponentli ifadələrlə yanaşı, tatar dilindəki aşağıdakı qrup frazeologizmlərin mövcudluğuna da diqqət çəkmişdir: **кара яну** “əsbədən, qəzəbdən yanmaq”, **кара ачу** “(qara) dözülməz qəzəb”, **кара көю** “qəzəbdən qaralmaq”, **карасына батып йөрү** “qəzəbdən qaralmaq”. [11, s.113]

Tədqiqatçılar bir çox halda neqativ mənə yükünün “qara” rəngin emosional təsiri ilə əlaqələndirilə bildiyini vurğulayırlar. Belə ki, İ.V.Hötenin “Rəng haqqında təlim” əsərində səsləndirilmiş: “Rəng – emosiya yaradan işığın məhsuludur” – ifadəsindən təsirlənən B.A.Bazıma “Rəng və psixika” adlı araşdırmasında qeyd edir ki, “Biz, **“dərddən qaraldı”, “hirsindən qızardı”, “hirsindən göyərdi”, “qorxudan bozardı”** – ifadələrini səsləndirərkən onları hərfi anlamda başa düşmürük, intuitiv olaraq, insanın emosional durumlarını, hiss-həyəcanlarını həmin vəziyyətləri səciyyələndirəcək rənglərlə əlaqələndiririk...Rənglər emosiyanı assosiativ şəkildə canlandırma bilən və ya onun yaranmasını təhrik edən işarələr deyildir. Rənglər insan üçün onun (insanın) emosiyalarının bilavasitə emosiyaları kimi, daha dəqiq desək emosiyalarının obyektiv canlandırması, təcəssümü kimi ortaya çıxır. [12] Doğurdan da, ilk baxışdan, emosiyaların metaforik səciyyələndirməsinə əksər inkişaf etmiş Dünya dillərində rənglərlə əlaqələndirmə məqamı müşahidə edilir ki, bu da öz növbəsində, eynilə psixosomatik və bədən dili faktoru kimi, universal səciyyəli mənə keçidlərini təsbit etmək imkanı yaradır. Məsələn, rus dilində: **посинеть от злости // позеленеть от злости, побагроветь от злости / гнева, покраснеть от гнева** və s.

Он на глазах посинел от злости. [13]; *Сенегал «позеленел» от злости* [14]; *Я позеленел от злости.* [15, s.185]; *И только одна шестая планеты побагровела от злости.* [16]

İngilis dilində: **turning red with anger, going red with anger, see red** və s. ifadələr də bu analogiyadan dəyərləndirilə bilər.

When your face turns red, the people around you have a better idea of how you're feeling — which helps you socially. [17], *People who don't finish a job really make me see red* [18]; *People really do 'see red' when they are angry, whereas others do not, a study has revealed.* [19]. İlk baxışdan şəxsiz görünən “rəng – emosiya” qarşılıqlı şərtlənməsi, daha dəqiq desək, metaforik implikasiya “zənciri” psixosomatik aspektli məlumatlar sayəsində yeni izah, təfsir “həlqələri” ilə zənginləşir. Belə ki, konkret olaraq, **to see red** ifadəsilə bağlı onu demək olar ki, Şimali Dakota (ABŞ) Universitetində aparılmış təcrübi araşdırmalar vizual orqandan gələn koloristik

informasiyanın müvafiq xarakterli emosional reaksiyaya yol açma bildiyini ortaya qoymuşdur. Konkret olaraq, **to see red** ifadəsinin zəminində reallıq tapan metaforik keçidi şərh edən tədqiqatçıların özləri bu mənə əlaqələndirməsinin neyrofizioloji dəlillərlə sübuta yetirilə bildiyini vurğulamışlar. [20] Məlum olmuşdur ki, təcrübənin gedişatında tədqim olunmuş obyektlər arasında məhz qırmızı rəngə, qırmızı rəngli obyektlərə baxan şəxslərin aqressivlik əmsalı digər rəngli əşyaları müşahidə edən şəxslərlə müqayisədə daha üstün olmuşdur. Eyni zamanda koloristik seçim testində də qırmızı rəngə üstünlük verən şəxslərin ekspressivlik göstəricilərinin daha üstün olduğu ortaya çıxmışdır. [21] Məhz bu kimi faktlardan çıxış edən tədqiqatçılar ingilis dilindəki **to see red** ifadəsinin metorik əlaqələndirməsinin heç də təsüdüfi olmadığını, tam əksinə: real neyrofizioloji və psixolinqvistik, psixoloji zəminə kökləndiyini vurğulamışlar. [22] Bu əsasda onu deyə bilərik ki, koloristik komponent və rəng əlaqələndirməsi bu kimi ifadələrdə mühüm rol oynamış olsa da, məsələnin daha dərin qatda “gizlənmiş” kökündə (*xatırladaq ki, bir qədər daha öncə, biz, metaforanın bir növ, “gizli kod” və ya “tapmaca” olması ilə bağlı yanaşmaları təhlil etmişdik*) neyrofizioloji reaksiya durur. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində də koloristik komponentli ifadələrin daha qərin qatlı təhlilini aparmış bəzi tədqiqatçılar da məhz bu məqamın təsir gücünün ağırlığına diqqət çəkirlər. Sadəcə olaraq, irəlidə izləyəcəyimiz yanaşmada, neyrofizioloji reaksiyadan daha çox psixosomatik əsaslı əks-təsirdən söhbət gedir. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, qara və ümumiyyətlə, tünd rəng spektrinin neqativ emosiyalarının metaforik ifadəsində universal səciyyə daşıyır. Lakin burada da daha dərin təhlil bu implikativ zəncirin yalnız üst qatda olan mənə əlaqələndirməsini əhatə etdiyini ortaya qoyur. Belə ki, daha təfəsilatlı analiz metaforik keçidin kökündə, bu və ya digər neqativ xarakterli hadisəyə münasibətdə, insan bədəninin qeyri-ixtiyari olaraq, ortaya qoyduğu reaksiyaların durduğunu söyməyə əsas verir. Konkret olaraq, Q.Məhərrəmli və R.İsmayilovun frazeoloji lüğətində “*kefi pozulmaq, əhvalı təlx olmaq, çox pərt olmaq, qəmgin görünmək*” analımı ifadə edən **qanı qaralmaq** frazeoloji vahidi ilə bağlı oxuyuruq: “İfadə əsəbiləşərkən insanın keçirdiyi psixoloji halla bağlı yaranmışdır. İnsanın hər hansı gərgin vəziyyətdən sonra keçirdiyi sarsıntıni o dövrün xalq təbibləri bədəndə qanın qaralması ilə izah edirdilər. Qanın qırmızı olduğunu bilən qədim insanlara qanın qaralmasını sübut etmək çətin idi. **Lakin müasir tibb elmi izah edir ki, insan bərk əsəbiləşdikdə və ya həyəcanlandıqda qana qırmızı rəng verən hemoqlobinin qanda miqdarı xeyli azalır, bu zaman, həqiqətən, qanın rəngi qismən qaralır.** Beləliklə, bu ifadədən də məlum olur ki, qanın tərkibi və onun müəyyən səbəblərdən bəzən dəyişməsi haqqında hələ lap qədimlərdə əcdadlarımızın kifayət qədər məlumatları varmış” (kursiv bizimidir. – S.R.). [23]

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “Qəzəb/Əsəb” emosional konseptinə daxil olan digər feildə də analoji mənə keçidini təsbit etmiş olur. Belə ki, dilimizin izahlı lüğətində qeyd edildiyi kimi, **göyər-mək** feili məcazi mənada: bərk hirsələnib özündən çıxmaq anlamını ifadə edir: *Görüb o quşları göyərdi Osman; Turutun düzündə olduğu zaman.* (H.K.Sanlı). [24; 273] Onu da qeyd edək ki, dilimizin rəsmi və elmi üslubları üçün işlək olmayan bu feil məişət və bədii üslublarda yetərincə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. Həmin feilin müxtəlif işlənmə mövqelərindəki emosional mənə spektrinə nəzər salaq:

Ərimlə döyüşkən xoruzlarsayağı dimdik-dimdiyə durmuşduq:

- *Nə uşağım-uşağım deyən göyərisən?* [25]; *Cavid ovcunda gizlədiyi xırm-xırdanı uşağın cibinə basıb üzümə göyərdi:- Mən də səndən balacayam, onda sənə də ayıb olsun, utan, məni incitmə* [26]; – *Yox, anlamadım, – deyib üzümə göyərdi.* [27]

Haşiyəyə çıxıb, müraciət anlamı ifadə edən digər analoji feilə də diqqət etmək istərdik. Belə ki, neqativ emosiya konnotasiyasına malik olan **bozarmaq** feili “*əsəblə, hiddətlə müraciət etmək, sözünü demək*” mənasını əks etdirir. Rəng faktoruna istinad edən həmin emosional konnotasiyalı feilin işlənmə mövqelərinə diqqət edək: - *Ata!.. - Adil toqqanın zərbəsini hiss etməyirmiş kimi heç tükünü də tərptəməyərək, atasının üzünə bozardı* [40], *Böyük qardaş qardaşının üzünə bozardı: - Sən səsinə kəs!* [41], *Rəşid atın cilovunu çəkib qaçağın üzünə bozardı: - Başına at təpibdir, nədir,*

məni ələ salırsan? [42] Heç bir şübhə yoxdur ki, bu metaforikləşmənin kökündə də psixosomatik reaksiya, yəni əsəbi məqamda insanın üzünün rəngində baş verən dəyişiklik faktoru həlledici rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, burada biz psixosomatik reaksiyaların metaforikləşməsi planında, qara ~ göy rəng simvolizminin korrelyasiyasını izləmiş oluruq. Belə ki, insanın rənginin əsəbdən, gərginlikdən, güclü stressdən “qaralması” ilə bağlı məlumatlar fonunda eyni “göyərmə” məqamının vurğulanması təsadüfi sayıla bilməz. Çünki əsəb-stress məqamında qanın laxtalanması şəraitində (*stress məqamında qanın laxtalanma əmsalının artmasını əks etdirən “Emosiya” konsepti vahidlərini xatırlayaq: (qorxudan, dəhşətdən) qanı donmaq, damarında qanı donmaq və s.*) qanın hemoqlobin tərkibində baş verən dəyişikliklər onun rənginin tündləşməsinə yol açır. Bu da öz növbəsində, bu da bir çox halda məhz qara rənglə deyil, göy rənglə əlaqələndirilir. Müqayisə üçün, gematoma yerlərinin rənginin göyümtül olmasını xatırlamaq kifayətdir. Məhz, bu səbəbdəndir istər ingilis dilində, istər rus dilində göy rəngi ilə bağlı emosional durumu səciyyələndirən kifayət qədər ifadəyə təsadüf edilir. Məsələn, rus dilində: **посинеть от злости** “qəzəbdən göyərmək”; **to feel blue** “kədərlənmək, qəm çəkmək, fikir eləmək”. Onu qeyd edək ki, ingilis dilində təxminən 1300-cü ildən istifadə edilməyə başlamış bu ifadənin C.Çoser sayəsində geniş işləklilik qazandığı vurğulanır. Mənbələr bu ifadənin insanların depressiya məqamında **blue** “göy / mavi” rəngə üstünlük verməsilə əlaqələndirilə bildiyini önə sürmüşlər [28] ki, bu da öz növbəsində müasir psixoloji və psixolinqvistik təcrübi araşdırmalar sayəsində [29] öz əyani təsdiqini tapmış olur. Bununla belə, biz, öz tərəfimizdən bu kimi ifadələrin universal alt semantikasında semantik kumulyativliyin reallaşdığını və ilkin psixosomatik əlaqələndirmənin, növbəti mərhələdə rəng seçiminin emosional şərtlənməsilə əlaqələndirildiyini zənn edirik. Başqa sözlə desək, biz, **qanı qaralmaq** ifadəsində və analoji məzmun və rəng komponentli ifadələrdə olduğu kimi, burada metaforik “tapmaca”nın yer aldığını ehtimal edirik.

Nümunələrə diqqət edək.: ingilis dilində: *When Mary goes away, Tarry feels blue. He's lonely and sad* [30]; *Feeling blue may colour the photos you collect and share with others, research has shown.* [31]; rus dilində: *Госден посинел от злости: Меркель слушалась Трампа* [32]; *Посинели от злости. Теннисисты критикуют непривычный цвет грунта.* [33]

Analoji “rəng ~ psixosomatik reaksiya” implikativ korrelyasından şəxslənən digər qrup feillərə də diqqət edək: **saralmaq, saralıb solmaq**. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində oxuyuruq: “*Xəstəlikdən, dərddən, həyəcədən, qorxudan və s.-dən üzünün rəngi qaçmaq, solmaq. ... Qorxudan saralmaq. – Eşq oduna yanan aşkara yanmaz; Pünhan-pünhan mənim kimi saralı. Aşiq Ələsgər. Şahməmməd adı eşidəndə pişxidmətin rəngi saraldı. Çəmənəzəminli. Hər yerdən “doğrudur, doğrudur!” səsi gəldikcə Yarməmməd ölür, Salman saralırdı. M.İbrahimov.* [34] Göründüyü kimi, bu feil də psixosomatik reaksiya əsasında formalaşmasına baxmayaraq, koloristik ifadə məqamının ön plana çıxması ilə seçilir.

*Deyərdi: Ey fələk, nələr etdin sən?
Gül üzüm saraldı sənin zülmündən!
...Keçir ev küncündə gecə-gündüzü,
Darıxır ürəyi, saralır üzü.* [35, s.44, 86]

Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyünə görə, **saralmaq** feili “Emosiya” makrokonseptinin “Kədər-Xiffət” mikrokonseptinə aid edilə bilər.

*Ürəklər odlanır, üzlər saralar,
Ahın tüstüsündən göylər qaralar.
Üzü dərd əlindən saralmamış ki?
Günü, ruzigarı qaralmamış ki?* [36]

Müqayisə üçün deyək ki, ingilis dilindəki təxminən analoji məzmun ifadə edən **as white as sheet, green around the gills** frazeologizmləri də psixosomatik reaksiyaların koloristik planlı ifadəsinə istinadən meydana gəlmişlər. Məlumdur ki, **as white as sheet** ifadəsi qorxudan və ya

şokdan, güclü stress və həyəcədən yaranan reaksiyanın (*If someone is (as) white as a sheet, their face is very pale, usually because of illness, shock, or fear* [37] ifadəsi üçün istifadə edilir.

When they told Pauline about the accident, she became as white as a sheet. [38]. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, qeyd olunan frazeologizm bilavasitə emosional reaksiyanı ifadə edir. Digər frazeologizm – **green around the gills** ifadəsinə gəlincə isə, bu frazeoloji vahid ilk olaraq, psixosomatik reaksiyanın özünü əks etdirir. Daha dəqiq desək, burada biz, vegetativ əsəb sisteminin pozuntusu kimi ortaya çıxan reaksiyaların (ürək bulanma, diareya, vomitus və s.) səciyyələndirməsi ilə qarşılaşırıq. Daha sonra isə bu vegetativ sistem reaksiyalarının psixoloji plandakı reaksiyalarla, yəni emosional fonla əlaqələndirməsi mümkün oldu (daha ətraflı bax: [39 ; 108]. Nümunələrə diqqət edək: *But as world markets are stalked by extreme volatility, the well-fed wealth managers are looking quite green around the gills.* (The Financial Times); *Still, she must have been feeling a little green around the gills about her closely watched but increasingly doomed campaign against the well-liked, three-term Republican incumbent, Mike Enzi.* (The Los Angeles Times) [39].

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “Emosiya” konseptinin fərqli mikrokonseptlərinə daxil olan neqativ konnotasiyalı bir çox ifadələrin kökündə neyrofizioloji, psixosomatik, psixolinqvistik şərtlənməli metaforikləşmələr və ya metafora “tapmacaları” durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Солодилова И.А. Метонимия: границы феномена // Вестник Оренбургского государственного университета. 2017, № 1 (201), с. 53-57, http://vestnik.osu.ru/2017_1/9.pdf
2. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 863 s. <https://ebooks.azlibnet.az/book/vOZLpnFo.pdf>
3. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, <https://www.azleks.az/online-dictionary/qan%C4%B1+qaralmaq/?s=3>
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri: 10 cildə, II cild. Bakı: ÇINAR-ÇAP, 2005, 523 s. http://anl.az/el/e/e_se2.pdf
5. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Xalq Bank, 2014, 608 s.
6. Zərin Ş. Seçilmiş əsərlər. Bakı: MBM, 2015, II c., 504 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 672 s.
8. <http://elenamellow.com/node/360>
9. <https://kartaslov.ru/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC/%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D1%8C>
10. Шабашева Е.А. Особенности оценки цветообозначения черный в семантике фразеологических единиц русского и английского языков // Lingua mobilis. 2012, с.131-137
11. Забавнова О.В. Репрезентация концептов эмоциональных состояний на основе метафорического принципа в татарском и английском языках // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2015. № 2., с. 112-114, <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2015/02/2015-02-22.pdf>
12. Базыма Б. А. Цвет и психика <https://psyfactor.org/lib/colorpsy3.htm>
13. Толковый словарь русского языка Дмитриева. Д.В. Дмитриев. 2003. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/dmitriev/>
14. <https://novayagazeta.ru/articles/2014/01/10/57889-senegal-171-pozelenel-187-ot-zlosti>
15. Дубцова Т. Мир Четырёх светил: цикл "Другие миры", книга. Екатеринбург: Элита, 2014, 220 с. <https://books.google.az/books?id=ucrQAwwAAQBAJ&pg=>

16. <https://nv.ua/opinion/placebo-kremlya-pochemu-za-ukrainoy-sledyat-v-astane-bishkeke-i-erevane-40030.html>
17. <https://sparkonit.com/2016/04/02/face-turns-red-angry-embarrassed-nervous-stressed-fearful/>
18. See red// Cambridge Academic Content Dictionary <https://dictionary.cambridge.org/ru/>
19. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2581997/People-really-red-theyre-angry-ancestors-linked-danger.html>
20. Sophie Jane Evans People really do see red when they're angry and it's all because our ancestors linked it with danger // The Daily Mail, 16 March 2014, <https://www.dailymail.co.uk/>
21. Dobson R. Seeing red: It's not just an expression for angry people, but also scientific fact // The Independent, 16 March 2014 <https://www.independent.co.uk/>
22. Schwitzgebel E. Do Some People Literally See Red When They're Angry? April 27, 2006 <http://schwitsplinters.blogspot.com/>
23. Qanı qaralmaq // Məhərrəmli Q., İsmayılov R. <https://www.azleks.az/>
24. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
25. Bircə “Cəhənnəmdən keçmiş mələk” <https://kulis.az/news/19075>
26. Bircə “Cəhənnəmdən keçmiş mələk” <https://kulis.az/news/23909>
27. Bircə “Cəhənnəmdən keçmiş mələk” <https://novator.az/2019/02/08/>
28. What Does Feeling Blue Mean? <https://writingexplained.org/idiom-dictionary/feeling-blue>
29. Binzak Fugate J.M., Franco C. L. What Color Is Your Anger? Assessing Color-Emotion Pairings in English Speakers // Front Psychol. 2019; 10: 206., Published online 2019 Feb 26. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6399154/>
30. <https://www.native-english.ru/idioms/feel-blue>
31. Radowitz J. Depression quite literally colours our view of the world and leaves us feeling blue, according to new study // The Independent, 8 August 2017 <https://www.independent.co.uk/news/science/depression-colour-blue->
32. <http://www.press.lv/post/gosdep-posinel-ot-zlosti-merkel-oslushalas-trampa-i-taki-namerena-stroit-severnyj-potok-2/>
33. <https://rg.ru/2012/05/05/tennis.html>
34. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti <https://azerdict.com/ru/izahli-luget/saralmaq>
35. Cami Ə. Yusif və Züleyxa, (tərcümə: M.M.Əlizadə), Bakı, 2004, <http://elibrary.bsu.az/kis/1600.pdf>
36. as white as sheet // Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2>
37. <https://www.native-english.ru/idioms/as-white-as-a-sheet>
38. Багдасарова Н.А. Эмоциональный опыт в контексте разных культур // Человек. 2005., № 4., с. 105-111 <https://mgimo.ru/upload/iblock/>
39. Green around the gills and green about the gills <https://grammarist.com/idiom/green-around-the-gills-and-green-about-the-gills/>
40. <https://kulis.az/news/5322>
41. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/1800-hekayeler>
42. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1717/Namus-qachagi>
43. Əliyev, R. Y. Bədii mətn və onun təhlili / R. Y. Əliyev // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU,– 2021. – c. 17. – No 1. – s. 21-24; <https://elibrary.ru/item.asp?id=46202322>

РЕЗЮМЕ
О МЕТАФОРИЧЕСКИХ «ЗАГАДКАХ» ЕДИНИЦ С КОЛОРИСТИЧЕСКИМ
КОМПОНЕНТОМ, ВХОДЯЩИХ В МАКРОКОНЦЕПТ «ЭМОЦИИ»
(обзор микроконцептов, отражающих негативные эмоции)
Рзаева С.М.

Ключевые слова: *макропонятие «эмоция», «загадки» в метафоре, семантическая универсальность, негативная коннотация, азербайджанский, русский и английский языки.*

В статье исследуется ряд негативных коннотаций и фраз, которые заложены в понятии «эмоция». Как выясняется, красочные составляющие выражения макроконцепции «эмоции» на английском и русском языках включены в микроконфигурации «Ярость / Агрессия», «Гнев / Ярость», «Горе / Ненависть». В этом случае глаголы формируются из цветов черного, желтого, синего, зеленого или красного, или фразеологизмов, в которых встречаются эти цветовые компоненты. Хотя ясно, что колористический компонент на первый взгляд кажется живым, более глубокий анализ не ставит под сомнение нейрофизиологические и психосоматические факторы, лежащие в основе загадок этих метафор.

SUMMARY
ON THE METAPHOR “PUZZLES” OF THE COLORFUL COMPONENT
UNITS INCLUDED IN THE MACRO CONCEPT “EMOTIONS”
(in respect of the micro concepts that reflect negative emotions)
Rzayeva S.M.

Key words: *macro concept of "emotion", "puzzles" in metaphor, semantic universality, negative connotation, Azerbaijani, Russian and English languages*

The article examines a number of negative connotations and phrases that are embedded in the concept of "emotion." As it turns out, the colorful component expressions of the macro concept "Emotion" in the English and Russian languages are included in the microconfigures of "Fury / Aggression", "Anger / Fury", "Grief / Hate". In this case, the verbs formed in reference to black, yellow, blue, green or red, or the phraseological units in which these color components occur. Although it is clear that the colorist component at first appears vivid, more in-depth analyzes leave no doubt the neurophysiological and psychosomatic factors at the root of these metaphors' puzzles.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.03.2021
	Son variant	05.05.2021

UOT 94.

**XVI-XVII YÜZİLLİKLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN
İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI**¹**BAYRAMOV ZABİL HƏSRƏT oğlu**²**BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu***Bakı Dövlət Universiteti, 1-professor**Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2-professor**Açar sözlər: Təbriz, səyyah, vəqf, ipək, kənd təsərrüfatı*

Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra elmin bütün sahələrində olduğu kimi, tarix elminin inkişafına da xüsusi diqqət ayrıldı. Tariximizin bütün dövrləri sırasında orta əsrlər tariximizin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görüldü. Tədqiqatçı N.V.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, “görülmüş bu işlərin həmçinin bizim tarixçi alimlərimizin çox vacib vəzifələrindən birincisi ölkəmizin və xalqımızın keçmişi ilə bağlı məsələlərin xarici tarixşünaslıq elmində işıqlandırılması sahəsində özünə geniş yer tutmuş səhv, yalan baxışların və müddəaların əsassız olduğunu açıb göstərməkdən ibarətdir”. [1, s.41].

Ağqoyunlu şahzadələri arasında hakimiyyət üstündə gedən siyasi çəkişmələrə son qoyulması, XVI yüzilin başlanğıcında yenidən Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəz ətrafında birləşdirilməsi, güclü dövlət idarəçiliyinin formalaşdırılması nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladı. Şah I İsmayıl (1501-1524) və Şah I Təhmasibin (1524-1576) vergilərin azaldılması və bəzilərinin ləğv edilməsi tədbirləri, Şah I Abbasın (1587-1629) iqtisadi sahədəki islahatları və düzgün iqtisadi siyasəti imperiya miqyasında təsərrüfatın inkişafını stimullaşdırdı. [2, s.18]

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatının əsas sahələri kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıqdan ibarət idi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Azərbaycan Şərqdə kənd təsərrüfatının inkişafına və bu sahədə əmək məhsuldarlığının artım səviyyəsinə görə qabaqcıl ölkələrdən biri olmuşdur [3, 362]. Dövrünün məşhur tarixçisi və coğrafiyaşünası Həmdullah Mustovfi Qəzvinin yazdığına görə hələ XIV əsrdə Təbriz və Təbrizin əhatəsində çoxlu bağlar, tarlalar vardı. Bu bağlar, tarlalar başlanğıcını Səhənd dağından götürən Mehranrud çayından çəkilməmiş arxlar və bu zaman dövrün varlı adamları tərəfindən çəkdirilmiş 900 kəhriz suyu ilə suvarılırdı. Təbrizin Rey darvazası yanındakı Zahid və Nərmian darvazası yaxınlığındakı Zəfərani adlı kəhriz istisna olmaqla digər kəhrizlər və çaylar üzərində sahibkarlıq hüququ dövlətə və iri mülkiyyətçiyə aid idi. Rəşidi adlı kəhrizin suyunun iki danqından (1 danq - əmlakın altıda bir hissəsi) əhali ödənişsiz istifadə edirdi. Müəllif çay suyunun kəhriz suyundan, kəhriz suyunun isə quyu suyundan faydalı olduğunu yazır. [4, s.87] 1647-ci ildə Azərbaycana gələn Osmanlı səyyahı Evliya Çələbi Təbriz və onun ətrafında yüz kəhriz, çoxlu su arxlarının olduğunu bildirir. O yazır ki, başlanğıcını Səhənd dağından alan altı kiçik çay Təbrizə doğru axır. Şəhərin daxilində və xaricində yüz kəhriz, yeddi min su quyusu, yeraltı su arxları vardır. [5, s.23-24,26] Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də burada əkinlərin suya olan ehtiyacını ödəmək üçün kəhrizlərin, su quyularının olduğunu, lakin kəhrizlərin bir çoxunun yararsız vəziyyətə düşdüyünü bildirir. Həmin mənbədən aydın olur ki, səksən il ərzində Təbriz və ətrafında təkcə dörd yüz kəhriz dağılmışdır. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatı xeyli tənəzzül etmiş və məhsuldarlıq azalmışdır. [3, s.362-363]

Dövlət büdcəsinin əsas gəlir qaynağı olan kənd təsərrüfatı suvarma sisteminin təşkilinin vəziyyətindən asılı olduğuna görə dövlət səviyyəsində müharibələr və təbii fəlakətlər zamanı dağılmış suvarma qurğuları dərhal bərpa edilir, yeni süni suvarma şəbəkələri də yaradılır. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əkinçilik təsərrüfatı üçün bütün yararlı torpaqlarında təsərrüfatın

inkişaf etdirilməsi Şah I İsmayıldan sonra, xüsusilə Şah I Təhmasib, Şah I Abbas və Şah II Abbasın (1642-1666) diqqət mərkəzində olub, onların aqrar siyasətlərinin başlıca istiqamətini təşkil etmişdir. Şah I Təhmasib İsfahan ətrafındakı geniş ərazini əhatə edən münbit torpaqların su təchizatını yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi layihə hazırlatdırır. Bu layihəyə əsasən Zayəndərud çayına daha yaxın olan çaydan su kanalı çəkilməli idi. Bu layihə Şah I Abbas və Şah II Abbasın da diqqətini cəlb etsə də, onlar onu həyata keçirə bilməmişdilər. Ancaq Şah I Təhmasib Zayəndərud çayının suyunu İsfahan ətrafındakı təsərrüfatlar arasında bölməyə müvəffəq olmuşdur. Şah I Abbas da bu çayın qarşısında bəndlər tikdirib yeni suvarma şəbəkəsi yaradaraq İsfahan ətrafında bağlar saldırır. Şah II Abbas isə 1655 və 1658-ci illərdə qeyd olunan çayın qarşısında iki bənd inşa etdirib dərəyəçalar yaratdırır. Bu dərəyəçalar və Zayəndərud çayının əlverişli axarlarından İsfahanın ətraf təsərrüfatlarına yeni su arxları çəkdirir. [6, s.73, 92; 7, s.64,141] İsfahanla yanaşı, ölkənin digər bölgələrində də süni suvarma qurğularının təşkili nəticəsində demək olar ki, imperiyanın bütün bölgələrində dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, paxla, darı, mərçi, noxud, küncüd əkirdilər. Evliya Çələbi təkcə Təbriz ətrafındakı əkin sahələrində yeddi növ iri dənəli buğda, paxla, arpa yetişdirildiyini yazırdı. [5, s.26]

Səfəvi dövləti XVI-XVII əsrlərdə öz ipəyi ilə məşhur idi. Bu sahənin inkişafı üçün ölkənin münbit torpaqlarında tut ağaclarının əkilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

İngiltərəli Entoni Cenkinson 1561-1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuş və Şirvan haqqında qeyd etmişdir: «...Ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri Ərəş adlanır... Onun ətrafında hər yerdən çox barama istehsal olunur, türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər ticarət üçün bura axışib gəlirlər. Bu dövlətdən bir çox yaxşı keyfiyyətli və zəruri mallar almaq olar. Qoz və fındıq, pambıq parça, zəy, bu ölkənin təbii məhsulu olan barama, ədviyyat və ətir-boya mallarının demək olar, bütün növlərini və nisbətən az miqdarda Şərqi Hindistandan gətirilən bir sıra başqa malları buradan almaq olar. Ancaq ölkənin başlıca ticarət malı, bol istehsal edilən çox çeşidli baramadır». [8, s.128; 9, s.111-112] İngilis taciri Artur Edvards 1566-cı ildə ingilis ticarət kompaniyasına yazdığı məktubda Şirvandan on bir tay ipək aldığını bildirirdi. [10, s.19] Onun məktubundan aydın olur ki, kəndin alqı-satqı ilə məşğul olan varlıları şəhər bazarlarında ipəyi özləri satırdılar. İpək ticarəti vasitəsi ilə də Azərbaycan bazarlara qoşulurdu.

Holşteyn elçiliyinin katibi Adam Oleari ipək ticarəti ilə məşğul olanların çoxunun varlı adamlar olduğunu bildirməklə bərabər, həm də qeyd edir ki, burada XVII yüzilin 30-cu illərində ildə on-on iki min tay ipək əldə olunurdu. Onun üç min tayı Şirvanda, iki min tayı isə Qarabağda istehsal olunurdu. [11, s.791]

Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında pambıq əkilməsinə də xüsusi önəm verilirdi. Həmdullah Qəzvini hələ XIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan, Beyləqan, Marağa, Mərənddə pambıq yetişdirildiyini bildirmişdir. Digər səyyah Riçard Uels də 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş və burada «pambıq ağacı» becərildiyini qeyd edərək yazırdı: «Səfəvilər dövlətində pambıq olduqca çoxdur, özü də lap yaxşıdır... Bu ağacın toxumu noxud boydadır... ölkənin bir çox vilayətlərində bitir». [10, s.37-38] Övliya Çələbi isə Naxçıvanda pambığın 7 növünün (zaği, munlayı, zəfəranı, ləli, xas, bəyaz) yetişdirildiyini qeyd etmişdir. Səyyaha görə, Təbriz, Marağa, Xoyla yanaşı, Abşeronda da pambıq əkilirdi. [5, s.12, 26, 39, 47, 68]

Bağçılıq və bostançılıq da çox geniş yayılmışdı. Münbit torpaqlarda dadlı meyvələr yetişdirilirdi. Mərənd, Xoy meyvə bağlarından bəhs edən Alessandri yazır ki, dünyanın başqa ölkələrində Azərbaycandakı kimi dadlı meyvələr yoxdur. Adam Oleari isə təbrizi, kəsəyi adlanan üzüm növlərinin Təbriz və Ordubadda yetişdirilməsi haqqında yazır ki, bu növ üzümlərə dünyanın başqa yerlərində rast gəlmək olmaz. [11, s.756] Övliya Çələbi Təbrizdə nəc-m-xələf, peyğəmbəri, səbət milani, nəcmi əhmədi, xırda, razeqi, məleki, təbərzəd, cəzireyi məcidəddin, armudu-zənanə adlanan armud, üzüm və digər meyvələrin olduğunu qeyd etmişdir. [12, s. 254]

Ölkənin bütünlükdə ərazilərində tək üzüm deyil, həmçinin nar, alma, qoz, armud, ərik, şaftalı, əncir, gavalı da yetişdirilirdi. Azərbaycan bağlarında olan məleykə armudunun görünüşünə görə

limona bənzədiyini Adam Oleari xüsusi qeyd edirdi. Bu növlə yanaşı, “Azərbaycanda nəcmi-xələf, peyğəmbəri, meylan adlanan armudlar da yetişdirilirdi”. [11, s.756] İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Dizmar ölkəsinin Araz çayı sahilindəki kəndlərinin ucu-bucağı görünməyən cənnətə bənzər bağlarından dərilən üzüm, nar və başqa meyvələr Sirvan, Aran, Gürcüstanda satılır. [13, s.756]

Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi torpaq münasibətlərinə də müəyyən dəyişiklik gətirdi. Torpaq münasibətlərinin məzmunu başlıca olaraq iri torpaq sahibliyi ilə yanaşı, xırda kəndli təsərrüfatlarının varlığı ilə bağlı olub torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququnun Şərqdə müsəlman hüququna əsaslanan 5 növü mövcud olmuşdur:

1. Dövlət, yaxud divan, daha dəqiq xəzinə torpaqları - *əraziyi-divan*;
2. Şah sülaləsinin şəxsi mülkləri - *xassə, xasse-yişərifə*;
3. Dini müəssisələrə bağışlanmış torpaqlar - *vəqf* (müsəlman və xristian dini müəssisələrinə bəxş edilən ev, dükan, sənətkar emalatxanası, karvansaray və sair əmlaklar da bu adla ifadə edilir);
4. Xüsusi sahibkar torpaqları - *mülk, yaxud ərdabi*;
5. Kənd icmalarının mülkiyyətində olan torpaqlar - *camaat-i deh*. [14, s.78-79]

Şah I Abbasın həyata keçirdiyi islahatlar və aqrar siyasəti, Şah II Abbas dövründə də davam etdirilmiş, torpaq sahibkarlığı kateqoriyaları arasında nisbət xeyli dəyişmişdi. Bu dəyişiklik daha çox şah sülaləsinin xüsusi domen (xassə, xalisə) fondunun görünməmiş dərəcədə və divan əmlakının isə qismən genişlənməsi ilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Hələ Şah I Abbasın dövründə bir çox əyalətlər və mahallar xassə əmlakına çevrilmişdi. A.K.Ləmbton yazır ki, ölkə torpaqlarının xassəyə çevrilməsi siyasəti II Abbas dövründə özünün zirvəsinə çatmış, Qəzvin, Gilan, Mazandaran, Yəzd, Kirman, Xorasan domen əmlakı tərkibinə daxil edilmişdi. Ancaq hansısa bir əyalət və mahalın xassə əmlakı tərkibinə daxil edilməsi çox hallarda müvəqqəti olurdu. Şah II Abbasdan sonra məmləkət torpaqlarının xassəyə çevrilməsi xətti tədricən üstünlüyü itirir. [15, s.135] Ancaq A.K.Ləmbtonun sonuncu fikrini Engelbert Kempferin bu barədə verdiyi məlumatlar təkrar edir. Onun yazdığına görə XVII yüzilliyin 80-ci illərində Mazandaran, Gilan, İsfahan, Kaşan, Yəzd, Qum, Savə Lar, Şirazla yanaşı, məşhur olmayan bir çox mahallar da xassə əmlakı idi. [16, s.111] Səfəvi şahlarının imperiya miqyasında domenləri və bir çox mülklərin əvvəlki sahibkarlarının əlindən alıb xassə əmlakının tərkibinə daxil etmələri, soyurqal verilməsini məhdudlaşdırmaları onların aqrar siyasətinin başlıca istiqamətlərindən olub mərkəzdənqaçma hallarının qarşısının alınması, mərkəzləşdirilmiş dövlətin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Şah I Abbasa qədər Sultan Məhəmməd Xudabəndənin (1577-1587) dövründə Təbriz hakimi Əmir xan Türkmənin əmlakı müsadirə edilib (1584) xassə əmlakı tərkibinə daxil edilmişdi. Özü isə Qəhqəhə həbsxanasına salınmışdı. [17, s.122]

Mülki və hərbi qulluqçulara ömürlük və ya irsi mülklər verilirdi. Bu mülklər dövlətə məxsus torpaqlardan soyurqal, tiyul adı ilə ayrılırdı. Soyurqal da iqta torpaq sahibliyində olan xüsusiyyətlərə malik olmaqla irsi idi. Lakin iqtadan fərqli olaraq soyurqal sahibinin torpaq üzərində sahibkarlıq hüququ hakimiyyətə keçən hər yeni hökmdar tərəfindən fərmanla təsdiq olunmalı idi. Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi “soyurqal sahibi inzibati-hərbi xidmətdə olmaqla, istənilən anda şah ordusuna müəyyən sayda atlı və piyada döyüşçü verməli idi. Soyurqal sahiblərinə maaf, yəni vergi imtiyazı verilirdi. Bu imtiyaz soyurqal sahibini dövlət vergisindən azad etmirdi. Ancaq soyurqal ərazisində bütün vergilərin toplanmasını onun ixtiyarına verir, soyurqalın maliyyə işlərinə dövlətin qarışması üzərinə yasaq qoyurdu. Soyurqal ərazisi iqtadan geniş olurdu. Soyurqal sahibinə məhkəmə-inzibati hüquqlar da verilirdi. Soyurqal sahibi ona verilən ərazinin mülki, məhkəmə-inzibati, hərbi idarələrinə başçılıq edirdi”. [18, s.85-86]

Vəqf əmlakı olduqca genişlənməmişdi. Geniş torpaq sahələri ilə birlikdə vəqf əmlakına kəhrizlər, dükanlar, rastabazarlar, sənətkar karxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar, hamamlar və s. daxil idi. Vəqflər vəqfi ammə və vəqfi xassədən ibarət iki hissəyə bölünürdü. Vəqfi xeyri birinci hissəyə aid olub gəliri ümum üçün nəzərdə tutulan vəqflər vəqfi ammə hesab edilir. [19, s.46]

Gəliri xüsusi məqsədə sərf edilən vəqflər vəqfi xassə olub, vəqfi əhli, vəqfi övlad, vəqfi boqal mütəhərrikə də bu qəbildəndir. [19, s.40-44]

Vəqf institutunun əsas mahiyyətini meydana gəlidiyi ilk gündən sahibkarların tərpənən və tərpənməz əmlakları üzərində mülkiyyətçilik hüquqlarını qoruyub saxlamaları və əbədləşdirmələri təşkil etmişdir. Əmlakını vəqf edən şəxs vəqf əmlakını idarə etməyə vəzifədar olan mütəvəlli vəzifəsini ya öz ixtiyarında saxlayır, ya da övladlarına tapşırırdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində Mir Fəzlullah Şəhristani sahibi olduğu külli miqdarda əmlak və mülkiyyəti vəqf edib mütəvəlliliyi bu zaman Qəzvin vəziri olan böyük oğlu Mirzə Əbdülbaqiyyə həvalə etmişdi. Bu zaman bir müddət İsfahan vəziri olmuş Mirzə Əbülfütuh isə vəzifədə olduğu müddətdə artırdığı mülkiyyətini vəqf kimi sənədləşdirmişdi. [20, s.346, 350]

Səfəvi dövlətinin idarə quruluşunda xüsusi yeri və rolu olan ali ruhani idarəsinə (divan-ül-sədarə) başçılıq edən sədrilər ölkədəki vəqf əmlaklarını qoruyur, onların gəlirinə nəzarət edir və həmin vəsaiti şahın göstərişi, vəqf edən şəxsin şərti əsasında xərclənirdi. Ayrı-ayrı vəqflərin idarə strukturundakı məmurlar – mübaşirlər, mütəvəllilər, vəzirilər, nazirlər, mustoufilər və qulluqçuları da sədrilər təyin edirdilər. [19, s.46] İsgəndər bəy Münşi də yazır ki, vəqflərin idarə olunması işinə yüksək dərəcəli və pəhrizkar seydilərdən olan sədrilər rəhbərlik edirdi. [20, s.312]

Vəqflərin xüsusi vergi və məhkəmə imtiyazları vardı. Vəqflər xüsusi qaydalarla idarə olunur, onlardan dövlət vergiləri yığılmırdı. Onların toxunulmazlıq hüququ var idi. Vəqf əmlakı satıla və bağışlanıla bilməzdi. Lakin vəqf torpaqları 99 il müddətinə icarəyə verilə bilərdi. Məscid, mədrəsə, xanəqahların vəqfləri vəsiyyətlərlə ayrılan mülklərin hesabına genişlənirdi. Vəqf institutu Şah I Abbasın dövründə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bu zaman vəqf torpaqları daha da artmışdı. 1606-1607-ci illərdə Şah I Abbas özünün dəyəri 100 min şah tüməni və illik gəliri yeddi – səkkiz min tümən olan torpaqlarını, İsfahan və ətrafındakı binalarını «On dörd məsumə» (Həzrəti Məhəmməd, Həzrəti Fatimə və 12 imam) vəqf edir. Onların mütəvəlliliyini özünə və özündən sonra gələn sultanlara, yəni hakimiyyətə keçən xələflərinə məxsus edir. [13, s.760-762] Şah II Abbas dövründə bu vəqfin illik gəliri 13-14 min tümənə çatmışdı ki, bunun 700 tüməni hər il Mədinədə sakin olan Bəni Hüseyni seydilərinə göndərilirdi. [7, s.76]

Vəqfləri şəriət əhkamları üzrə tərtib edilmiş vəqfnamə əsasında ali ruhani idarəsi tərəfindən şahın xüsusi fərmanı əsasında təyin edilən mütəvəlli idarə edirdi. Vəqfin gəlirinin onda bir hissəsi toulıyyə haqqı adı ilə məvacib müqabilində mütəvəlliyyə ödənilirdi. [19, s.45] Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin son illərində dövrün mötəbər seydilərindən olan məşhur fəqih Mir Əbdülvəli “İmam Rzanın yüksək məqamlı mübarək astanasında “toulıyyə” məmur oldu”. [20, s.319] Burada “toulıyyə məmur” toulıyyə işlərinə baxan, yəni mütəvəlli mənasını ifadə edir.

Mütəvəllilik vəzifəsi zamanın şahının əlində toplanmış vəqflər ovqafe təfvizi, bu vəzifənin ayrı-ayrı şəxslərin əlində olan vəqflər isə ovqafe şəri adlanırdı. [19, s.44]

Səfəvilər dövrünü hakim feodal sinfini tədqiq edən O.Ə.Əfəndiyev feodal zümərəsinə beş əsas qola bölündüyünü: “1) şah və hakim sülalənin üzvləri; 2) yarımköçəri qızılbaş tayfalarının hərbi əyanları; 3) ali şiə ruhaniləri; 4) mülki bürokratiyanın yuxarı təbəqəsi; 5) oturaq əyanlar” [21, s.208] qeyd edirdi.

Şərq ölkələrində Xilafət dövründən etibarən formalaşmağa başlayan, Səlcuq imperiyası dövründə bir qədər də təkmilləşən, XIII-XIV əsrlərdə isə qəti olaraq təşəkkül tapan vergi və mükəlləfiyyətlər sistemi cüzi dəyişikliklərlə demək olar ki, XIX əsrə qədər qorunub saxlanmışdır. Tarixi ədəbiyyatlarda 30-dan yuxarı, bəzi hallarda isə 40-dan çox adı keçən vergi və mükəlləfiyyətlərin əksəriyyətinə XV-XVIII əsr qaynaqlarında rast gəlmək mümkündür. Sultan Yaqubun 1488-ci ildə Mənsuriyyə mədrəsəsinin müdiri Sədrəddin Məhəmmədə verdiyi fərmanda, mədrəsənin vəqf yerlərində yaşayan rəiyyətin verəcəyi və icra edəcəyi 27 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı qeyd olunmuşdu. Ağqoyunlu Qasımın 1498-ci ildə soyurqal haqqında verdiyi fərmanda isə 31 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı çəkilmişdir. [14, s.263-264; 18, 86] Bu vergi və mükəlləfiyyətlərin demək olar ki, Səfəvilər dövründə də qalmasını Şah I İsmayılın 1502-ci ildə Dizmar mahalında yaşayan bir

neçə nəfər seyidin vergilərdən azad edilməsi haqqındakı fərman təsdiq edir. [22, s.99-100] Fərmanda 32 növ vergi və mükəlləfiyyətin adı çəkilmişdir. Müxtəlif rəsmi-sənəd və mənbələrə əsasən XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda vergi və mükəlləfiyyətlərə dair 35 termindən ibarət siyahı müəyyənləşdirmək mümkündür. [23, s.35] Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, 35 növdən ibarət vergi və mükəlləfiyyətlərin hamısı heç də əhalinin bütün təbəqələrindən alınmırdı. Peşə və fəaliyyət növlərindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olaraq, ayrı-ayrı təbəqələrdən müxtəlif vergilər alınır. Belə ki, əkinçiliklə, heyvandarlıqla, ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan təbəqələr biri digərindən fərqli vergi ödəyicisi idi. Digər tərəfdən, vergi və mükəlləfiyyətlər özləri də qanuni və qeyri-qanuni olmaqla iki hissədən ibarət olurdu. İ.P.Petruşevski, V.F.Minorskinin, A.Lembtonun tədqiqatlarına istinad edən O.Əfəndiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “əvvəlki dövrlərdən məlum olan istilahlarla yanaşı, XVI əsrdə bir sıra yeni vergi və mükəlləfiyyətlər meydana gəlmiş, bəziləri isə istifadədən çıxmışdır”. [21, s.219]

Vergi və mükəlləfiyyətlərin bir qismi natura, bir qismi pulla, bir qismi isə işləyib ödəmə şəklində yerinə yetirilirdi. Alınan vergilər bir qayda olaraq maliyyə idarələrində vergi dəftərlərinə yazılır, bir çox mükəlləfiyyətlərin isə vergi sənədlərində qeydiyyatı aparılmırdı. Əsas vergilərdən biri olan məcəhət (xərac) torpağın münbitliyinə və yaxud yığılan məhsulun həcminə görə alınır. Araşdırmalar göstərir ki, məcəhət vergisinin həcmi ümumi məhsulun 1/3-1/6-i miqdarında dəyişilmişdir. [14, s.266-267] Vaxtaşırı toplanılmayan, fəvqəladə hallarda alınan ağır vergilərdən biri ixracat adlanırdı. Bu vergidən ordunun saxlanması, fəvqəladə tədbirlərin həyata keçirilməsi, yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları və qasidlərin xərclərinin ödənilməsi məqsədilə istifadə olunurdu. [14, s.272-273] Qoşunu ərzaqla, minik heyvanlarını yemlə təchizatını ödəmək üçün rəiyyətdən alınan vergi ələfə və ülufə (sinonim at arpası) adlanırdı. [14, s.273-274] Xarici səfirlər, elçiliklərin, yüksək rütbəli dövlət qulluqçularının xərclərinin ödənilməsi üçün əhali üzərinə qoyulan ağır mükəlləfiyyətlərdən biri qonalqa (kənəlgə) və ya təyin idi. [14, s.274] Rəbətə işçiləri və qasidlərin təminatı üçün alınan, yaxud onlara bir məntəqədən digərinə getmək üçün minik və yük heyvanlarının verilməsi ulaq istilahi adı altında bəlli idi. Təqribən oxşar mahiyyət daşıyan istilah ulam şəklində də xatırlanmışdır. [14, s.275-276] Səfəvi dövrü qaynaqlarında əksini tapmış bigar və şikar istilahi təqribən oxşar mahiyyət daşımış, rəiyyətin məcburi qaydada hakimlər və mülkədarlar üçün haqqı ödənilməyən işlər görməsi mükəlləfiyyəti olmuşdur [14, s.276, 278]

Ərəb dilində hadisə anlamını verən əvarizat rəiyyətin müstəsna hallarda hökumət məmurları və ya mülkədarlar üçün işləmək mükəlləfiyyəti, habelə onlara pul vermələri mənasını daşımışdır. Hərbi hissələr üçün əhalidən toplanılan ərzaq məhsulları sursat vergisi adı ilə bəlli olmuşdur. [14, s.276, 278]

Hörmət, təbrik və ya müxtəlif bayramlar münasibəti ilə şahların, sərkərdələrin, ali rütbəli məmurların nəfinə toplanılan vergilər savəri və ya peşkəş adlanırdı. Ayrı-ayrı məmurların saxlanması üçün əhalidən rəsmi vüzarə, rəsmi kələntəri, rəsmi daruqə və s. kimi vergilər də toplanılırdı.

İmperatorluğun qeyri-müsəlman əhalisindən cizyə vergisi alınır. Dövrün qaynaqlarında cizyə vergisinin konkret miqdarı müxtəlif dövrlərdə fərqli olduğundan onun dəqiq həcmi birmənalı söyləmək də mümkün deyildi. [14, s.283].

Ticarət yollarının qorunması, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə ticarət karvanlarından rahdarların xeyrinə toplanılan vergilər rahdari adlanırdı. Bu vergi adətən əsas keçid məntəqələrində, gömrükxanalarda yük heyvanların növünə görə alınır. Qeyd edilən vergi-mükəlləfiyyətlərlə yanaşı, Səfəvi dövrü qaynaqlarında dəhyek, dəstəndaz, yurtanə, çuvalıq, dəzgahbaşı, cüftbaşı, şeltaqat, tərhi, vücuhat, novruzi, eydi və s. kimi onlarla istilahlara rast gəlinir. Bunların bir hissəsi qeyri-qanuni olaraq məmurlar tərəfindən əhali üzərinə qoyulurdu. Məhz bunun nəticəsidir ki, XVI-XVII əsrlərdə tez-tez sosial narazılıq fonunda çıxışlar baş verir və bunların qarşısını almaq, ağır istismarı yüngülləşdirmək üçün Səfəvi hökmdarları zaman-zaman vergi borclarının ləğvi, müəyyən güzəştlər kimi tədbirlərə əl atırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедова Н.В. Официальная Французская историография об этнической принадлежности Сефевидов // Сумгаитский государственный университет. Научные известия. Серия: социальные и гуманитарные науки. Сумгаит: СГУ, – 2019. – Т. 15. – № 4. – С. 40-45; <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167284&>
2. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 440 s.
3. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome: Əbuturab Nuri, İsfahan, h.1346, 719 s.
4. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Nüzhetül-qulub. Be kuşəşe Məhəmməd Dəbirsiaqi, Tehran, 1336, 245 s.
5. Övliya Çələbi. Səyahətnamə / Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi, tarix elmləri doktoru, prof. Seyidağa Onullahi, Bakı, 1997, 88 s.
6. Məhəmməd Tahir Vəhid. Sərqorəste. Şah Abbas devvom. Be kuşəşe Səttar Əvdi, Tehran, 1384, 126 s.
7. Bastani Parizi. Siyasət və eqtesad əsrə Səfəvi . Tehran, 1348, 533 s.
8. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, 1977, 138 s.
9. Путешественники об Азербайджане.т.І. / Составил З.И. Ямпольский, Баку, 1961, 497 с.
10. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 1980, 119 s.
11. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П.Барсова, Москва, 1870, 1033 с.
12. Evliya Çelebi. Seyahetname. II cild, İstanbul, 1314, 466 s.
13. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləməra-yi Abbasi. Tehran, 1350, s.1-607; 606-1235
14. И.П.Петрушевский Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград, 1949, 379с.
15. Ləmbton A.K. Seyri dər tarixi İran bəd əz islam. Tərcome-ye Yaqub Ayənd, Tehran, 1381, 336 s.
16. Engelbert Kempfer. Dər dərbare Şahənşahe İran.Tərcome Keykavus Colhanddri, Tehran, 1350, 719 s.
17. Astrabadi. Tarix-i Solfani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi, Tehran, 1358, 311 s.
18. İ.P.Petruşevski. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri: Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, c.I, Bakı, 1951, 49-108 s.
19. Musəvi S.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, 1967, 149 s.
20. İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləməra-yi Abbasi Farscadan tərcümənin ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev, tarix elmləri namizədi Namiq Musalı, Bakı, 2009, 792 s.
21. O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007, 344 s.
22. T.M.Musəvi. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977, 237 s.
23. Бахшалиев А.Б., Мамедов Р.Ю. Подати и повинности в государстве Сефевидов в работах русских авторов (XVI- XVII вв) // Сумгаитский государственный университет. Научные известия. Серия: социальные и гуманитарные науки. Сумгаит: СГУ, 2016, т.12, №1, с.34-38; https://www.sdu.edu.az/userfiles/file/scientific_publications/sp_13.pdf

РЕЗЮМЕ

**ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕФЕВИДСКОГО
ГОСУДАРСТВА В XVI-XVII СТОЛЕТИЯХ**

Байрамов З.Х., Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: *Тебриз, путешественник, фонд, шелк, сельское хозяйство*

В статье рассматриваются развитие социально-экономической жизни азербайджанского Сефевидского государства в XVI-XVII веках, причины, стимулирующие это развитие. Так, Шах Исмаил I и Шах Тахмасп I снизили налоги, некоторые отменили, а реформы Шаха Аббаса I оказали большое влияние на это развитие. Исследования показывают, что в XVI-XVII веках основными отраслями экономики государства были сельское хозяйство, торговля и ремесла. Азербайджан был одной из передовых стран своего времени на Востоке по уровню развития сельского хозяйства и роста урожайности, развитию животноводства. В этот период Азербайджан прославился и производством шелка. Приход к власти Сефевидов также не обошел стороной земельную собственность, систему налогов и повинностей.

SUMMARY

**SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE AZERBAIJANI SAFAVID STATE
IN THE XVI-XVII CENTURIES**

Bayramov Z.H., Bakhshaliyev A.B.

Key words: *Tabriz, traveler, foundation, silk, agriculture*

The article examines the development of the socio-economic life of the Azerbaijani Safavid state in the XVI-XVII centuries, the reasons that stimulate this development. Thus, Shah Ismail I and Shah Tahmasp I reduced taxes, some were abolished, and the reforms of Shah Abbas I had a great impact on this development. Research shows that in the XVI-XVII centuries, the main branches of the state's economy were agriculture, trade and crafts. Azerbaijan was one of the leading countries of its time in terms of the level of agricultural development and yield growth, in the development of animal husbandry. During this period, Azerbaijan became famous for the production of silk. The coming to power of the Safavids also did not bypass land ownership, the system of taxes and duties.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.07.2021
	Son variant	10.09.2021

AZƏRBAYCANDA QARŞILIQLI YARDIM FORMALARININ İNKİŞAFINDA İSLAMIN ROLUNA DAİR

ŞİRİYEV TURAL MİRZƏLİ oğlu

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, dosent

tural.shiriyev@mail.ru

Açar sözlər: müsəlman mədəniyyəti, əvrəz, iməcilik, hoy, avaca

Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi inkişaf yolu mənəvi zənginliklərlə dolu ənənələrin formalaşması ilə xarakterikdir. Tarixi dövrün ayrı-ayrı mərhələlərində meydana gələn belə ənənələr xalqın ictimai-iqtisadi həyat prosesi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Ənənəvi qarşılıqlı yardım adətlərimiz də bu baxımdan xüsusi yer tutur.

İbtidai mərhələdən sosial institut səviyyəsinə qədər inkişaf edən qarşılıqlı yardım formaları təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, habelə ailə və ictimai məişətlə əlaqədar müxtəlif proseslərdə xalqın tarixi irsi kimi özünə yer tutmuşdur. Bunu da nəzərə almaq vacibdir ki, ictimai-mədəni münasibətlərin inkişaf etməsi bu və ya digər dərəcədə adət-ənənələr vasitəsilə mümkün ola bilər. Bu baxımdan, alman sosioloqu J.Vaç (1898-1955) doğru olaraq yazır ki, bu və ya digər xalqlar öz ictimai düşüncə tərzlərini qoruyub saxlamaq üçün simvolik məzmunlu mərasimlərə xüsusi önəm vermişlər. [1, s.71] Xalq arasında mənəvi birliyin formalaşması və inkişafını şərtləndirən amil kimi, belə mərasimlər zəruri hallarda cəmiyyətdə qarşılıqlı yardım formalarını ehtiva edirdi. Amerikan R.K.Angel (1899-1984) də bu mülahizəni müdafiə edərək yazır ki, kütlə arasında müştərək təcrübələrin mövcud olması qüvvətli bir birlik gücü meydana gətirir. [2, s.228]

İslamda ehtiyacı insanlara əl tutmaq, ictimai faydalı işlərdə qarşılıqlı yardım ilə bağlı çağırışlar xalqın məişət və mədəniyyətində dərin iz buraxmış və qarşılıqlı yardım formalarının fundamental əsaslarını şərtləndirmişdir. “Əl tutmaq Əlidən qalıb” – deyən xalqımız ehtiyacı insanlara yardım etməyi həm də bir müsəlmanlıq borcu hesab etmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının, əsasən, ərəb mənşəli istilahlarla ifadə olunması da (“əvrəz”, “bədəl”, “şəriklik”, “mürvət”, “amanat” və s.) göstərir ki, bu adətlərin əksəriyyəti ərəb fəthatından sonrakı dövrdə və islam ictimai hüququnun təsiri altında formalaşmışdır. [3, s.37]

İslamda yardımlaşmaya dair çox sayda anlayışlar vardır ki, bu da insanların ictimai bir varlıq olmaları və kollektiv yaşadıqları halda qarşılıqlı yardıma ehtiyacın olmasını göstərir. İslamda ehtiyacı olana kömək etməyi nəzərdə tutan zəkat, infaq, sədəqə, fitrə sədəqəsi kimi istilahlər həm də müsəlman əxlaqının əsaslarından hesab olunur. Buna görə də özünü heç kəsdən üstün tutmamaq və hər kəsə yardım etmək kimi cəhətlər orta əsr təsəvvüf görüşlərində də xüsusi yer tutmuşdur. Nəsiminin timsalında ilahi eşq və kamil insan problemini araşdıran X.Mürsəliyeva doğru olaraq, islam əxlaqının əsas tələbi kimi, bu xüsusiyyəti Tanrıya bəslənən həqiqi eşqin göstəricisi hesab edir. [4, s.36] Quranda isə insanlar qarşılıqlı yardımlaşmaya belə dəvət olunur: “... Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, ...”. [5, 5/2] Göründüyü kimi, İslam dini bütün insanların, xüsusilə müsəlmanların bir-birinə yardım edib, həyan olmalarını tələb etmişdir. [6, s.181]

Tarixi-etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində, eyni zamanda ictimai həyatda mövcud olan əvrəz, iməcilik, şəriklik, damazlıq, hoy, avaca, cey və sairə kimi qarşılıqlı yardım təsisatları insanların həmrəyliyi zəminində əhalinin əmək fəaliyyətinin təsiri altında cəlalan mənəvi-ictimai düşüncə tərzinin və bütövlükdə birgəyaşayış psixologiyasının formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Təsərrüfat həyatında el köməkliyi. Hələ orta əsrlərdə kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf etdiyi Azərbaycanda istehsal prosesinin ağırlığı el köməyinə ehtiyac yaradırdı. Fərdi təsərrüfatların işində tələb olunan yardımı həmkəndlilər birləşərək kollektiv şəkildə göstərirdilər. XIX əsrdə isə Azərbaycanda patronimiya daxilindəki mənəvi birlikdən irəli gələrək təsərrüfatda müxtəlif qarşılıqlı yardım formalarının icra edilməsi icma torpağının əkilib-becərilməsini asanlaşdırırdı. Kifayət qədər işçi qüvvəsi, əmək aləti və qoşqu heyvanına malik olmayan kiçik ailələrin təsərrüfatı idarə etmələri qohum ailələrin köməyindən çox asılı idi. Buna görə də, göstərilən dövrdə icma torpaqları patronimik adətlərin üstün olduğu kəndlərdə bəzən icmaya daxil olan ailələr arasında deyil, patronimik qruplardan ibarət məhəllələr üzrə bölüşdürülürdü. [7, s.108] İctimai-torpaq münasibətləri özünün (ailə icmasındakı) başlanğıc formasının əlamətlərini qorumaqda davam edir və əsasən, patronimiya halında həyata keçirilirdi. [8, s.676] Belə olduqda, hər patronimik qrup təsərrüfat imkanlarını səfərbər etməklə, qarşılıqlı yardım adətləri əsasında torpağı əkilib-becərirdilər.

Adətən, əkin-biçin prosesində qarşılıqlı yardımın geniş yayılmış formalarından biri “əvrəz” adlanırdı. Əvrəz forma etibarilə kollektiv səciyyə daşıyırdı. Bu adətə görə, təsərrüfat prosesində qohum-qonşu əlbir olub işin öhdəsindən gələ bilməyən ailəyə lazım olan köməkliyi göstərirdi. Zəruri kömək naminə çağırılan əvrəzə el-oba böyük həvəslə gedər, əvrəzdən qalmaq isə qəbahət hesab edilərdi. [9, s.50] Adətə görə, yardıma ehtiyacı olan ailə kənd camaatını köməyə səsləmək üçün ilk növbədə elin ağsaqqalına müraciət edər və məşvərətdən sonra əvrəzin vaxtı kənd camaatına bildirilərdi. [3, s.59-60]

Əvrəzin ehtiyacı olana əl tutmaq adəti kimi qəbul edilməsi təkcə təsərrüfat işlərində deyil, həm də xalqın məişətində, onun adət-ənənələrində özünə möhkəm yer tutmuşdu. Prof. Q.Cavadov Quba, Xaçmaz, Astara, Lənkəran və Şirvan bölgələrindən toplanan XIX əsrdə aid etnoqrafik materiallara əsasən bu qənaətə gəlir. [9, s.45] Odur ki, təkcə iqtisadi deyil, həm də mənəvi mahiyyət kəsb edən köməklik adətləri bəzi hallarda, əslində, simvolik xarakter daşıyırdı. Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində “bəy əvrəzi”, yaxud “qız əvrəzi” adı ilə məlum olan adətə görə adaxlı oğlan yaxın dostları ilə birlikdə qız evinə aid əkin-biçin işlərində iştirak edərdi. [7, s.174] Bu isə sırf el köməkliyi deyil, bir növ adaxlı oğlanın hər zaman özünü qız evinin xidmətində hazır hesab etməsi məzmununu ifadə edirdi.

Orta əsrlərdə, eləcə də XIX əsrdə əvrəz və oxşar məzmunlu digər el köməyi təsisatları bəzi hallarda öz həqiqi mahiyyətini itirərək, ictimai-iqtisadi sistemin təsiri altında hakim sinfin işçi kütləni istismar etmək vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. İ.P.Petruşevski əvrəzin hələ Səfəvilər dövründə bir hüquq normasına daxil edildiyini və ehtiyac yarandığı halda kəndlilərdən tələb olunan bir mükəlləfiyyət məzmunu daşdığını yazır. [10, s.278] Elmi ədəbiyyatda belə halların XIX əsrdə də mövcud olduğu haqqında məlumatlara rast gəlinir. Bu dövrdə kollektiv köməklik adətlərini öz mənafeyi üçün istifadə edən hakim təbəqə kəndliləri, əslində, məcburi əməyə cəlb edirdi. 1847-ci ildə qəbul edilmiş “Kəndli əsasnamələri” isə əvrəzin məcburi mükəlləfiyyət mahiyyətini dövlət qanunu halına saldı. “Əsasnamə”yə görə kəndlilər kollektiv şəkildə sahibkarın şəxsi mülklərində arxlar və yollar çəkməli, köhnə tikililəri təmir etməli idilər. [11, s.124] Bunu əvrəzin əsl məzmun və mahiyyətindən fərqləndirən sadə rəiyyət isə könüllü olmayan belə məcburi işləri “yüzbaşı əvrəzi”, “bəy əvrəzi” adlandırmışdır. [9, s.50]

Keçmişdə Azərbaycan kəndlərində el köməkliyinin ən geniş yayılmış formalarından biri iməcilik idi. İstər təsərrüfat sahələrində, istərsə də ailə məişəti və mənəvi mədəniyyətlə bağlı bir çox mərasimlərdə geniş yayılan iməcilik öz məzmununu etibarilə universal xarakter daşıyırdı. Qısa zaman ərzində görülməsi lazım olan işlərdə kənd camaatının bir-birinə əl tutması üçün təşkil edilən iməcilik, bəzi hallarda ehtiyacı ailələrə kömək etmək məqsədi daşıyırdı. Bununla bağlı olaraq, iməciliyi şərtləndirən səbəblər təsərrüfat və məişətdə görülməli iş üçün vaxt məhdudiyyəti və məhdud vaxt ərzində işi başa çatdırmaq üçün işçi qüvvəsinin, iş heyvanlarının, əmək aləti və vasitələrinin çatışmaması olmuşdur. [11, s.86]

Azərbaycanda el köməkliyi çox vaxt həmyerlilərin öz təşəbbüsü ilə təşkil edildiyi üçün buna böyük həvəs göstərilirdi. Odur ki, belə günlər kənddə bir bayram əhvalı yaradardı. Lakin bəzi hallarda iməcilik məcburi mükəlləfiyyət kimi də icra edilmişdir. [12, s.98] Əhalinin el köməkliyinə böyük maraq göstərməsinin nəticəsi idi ki, bəzi hallarda kənd camaatı qonşu kəndlərdə təşkil olunmuş iməciliklərə də qoşulardı. Tədqiqatlara görə, Naxçıvan, Cəbrayıl, Quba, Şəki, Lənkəran və digər qəzaların əkinçi əhalisi qonşu kəndlərdə keçirilən iməciliklərə gedərdilər. [13, s.89] İ.Məmmədova qeyd edir ki, Azərbaycan kəndində iməcilik üçün, adətən, cümə günü seçilərdi. [3, s.70] Görünür, islam dəyərlərinə bağlı olan əhali bunu bir növ xeyir-bərəkət səbəbi kimi nəzərə almışdır.

Azərbaycanda ənənəvi əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq təsərrüfatında da heyvanların saxlanması, onlar üçün qış tədarükünün görülməsi, eyni zamanda süd məhsullarının hazırlanması kimi işlərdə qarşılıqlı yardımın müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Bu sahədə də el-oba ehtiyacı ailəyə əl tutmağı, yoxsulların qayğısına qalmağı özünə mənəvi borc hesab etmişdir. Keçmişdə kənd ağsaqqalının təşəbbüsü ilə müflisləşmiş, mal-qarası olmayan bir kəndliyə kömək məqsədilə qoyun, quzu, dana, yaxud buzov bağışlanardı. [14, s.70] Bu el köməyi adəti “damazlıq” adlanırdı. “Damazlıq” məqsədilə yeni ailə quran ailələrə, ilk növbədə, valideynlər mal-qara verərdilər. Bəzi hallarda qohum-qonşu da belə ailələrə toy hədiyyəsi kimi damazlıq heyvan verərdi. XX əsrin əvvəllərində professor Q.F.Çursin yazırdı ki, adətən damazlıq adı ilə verilən heyvanlar qoyun, keçi olurdu, nisbətən tavanalı ailələr isə bəzən at da hədiyyə edərdilər. [15, s.30]

Keçmişdə Azərbaycanda mövcud olan qarşılıqlı yardım formalarından biri də “cey” adlanırdı. Ölkənin, əsasən, Qazax, Göyçə və Borçalı kimi şimal-qərb rayonlarında yayılmış “cey” əmək birliyi əvrəz, iməcilik və başqa el köməyi adətləri kimi əhalinin təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində, o cümlədən şumlama, suvarma sisteminin qurulması, taxılın biçilib döyülməsi kimi təsərrüfat işlərində, eləcə də maldarlıq məhsullarının emalı, körpü, yaşayış evləri və s. kimi ağır əmək proseslərində icra olunurdu. [16, s.54-58]

Ailə məişəti və mənəvi mədəniyyətdə el köməkliyi. Azərbaycanda ənənəvi qarşılıqlı yardım adətləri əhalinin ailə və ictimai məişəti, eləcə də mənəvi həyatında da mühüm yer tuturdu. Keçmişdə patronimiyaya daxil olan kiçik ailələrin müstəqil təsərrüfatlara malik olmalarına baxmayaraq, vaxtilə vahid ailə icmasının üzvləri kimi onların arasındakı qarşılıqlı cavabdehlik, hörmət və sairə ailə dəyərləri sonralar patronimiya daxilində daha çox təsərrüfatda, ailə və ictimai məişətlə bağlı mərasimlərdə “əvrəz”, “iməcilik”, “hoy”, “mödgəm”, “görəlgə” və digər qarşılıqlı yardım formaları ilə davam etdirilirdi.

Qarşılıqlı yardımın əksər formaları xalqın həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət həyatında eyni məzmun kəsb etmiş və bir çox hallarda eyni istilahlarla öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, “əvrəz”, “iməcilik” kimi qarşılıqlı yardım formaları bəzən eyni adla, bəzən də oxşar məzmunlu “hoy”, “qaynar”, “avaca” və s. kimi müxtəlif adlarla təşkil edilərdi. Keçmişdə Naxçıvan, Qarabağ və Gəncə bölgələrində yayılmış “hoy/hay/hav” adətinə əkinçilikdə və ictimai tikililərin hazırlanması prosesində, eləcə də toy və yas mərasimlərində müraciət edilmişdir.

Xalqımızın məişətində toyla bağlı el köməyi adətləri xüsusilə maraqlıdır. Q.Çursin yazır ki, qız evinə cehizliyin, oğlan evinə isə toy xərcinin ağırlığını bölüşmək üçün yardım edərdilər. [15, s.189] O, cehizlərin məzmununa da toxunaraq yazırdı: “Cənubi Qafqaz tatarlarında gəlin köçən qıza qohumları qazan, səhəng, təknə, sandıq və s. hədiyyə verirdilər”. [15, s.135] Etnoqrafik məlumatlara görə, toya hazırlıq dövründə cehizlik xalça-palazın toxunması, yorğan-döşəyin hazırlanması və başqa təcili görülməsi işlər üçün iməciliklər təşkil olunardı.

İslam inancına öz məişətində, adət-ənənələrində həmişə önəm verən xalqımız ailə qurmağı, həm də bir müsəlmanlıq vəzifəsi kimi qəbul etmiş və toy edən ailəyə əl tutmağı özünə mənəvi borc hesab etmişdir. Xalq arasında işlənən “Allah xeyir işə zamindir” deymi də, görünür, bunu ifadə edir. Odur ki, el köməkliyinin qarşılıqlı olmasını öz təcrübəsindən yaxşı bilən camaat onun əvəzinin ödənəcəyi haqda düşünmür və iməcilikdə iştirak etməyi vacib hesab edirdi. [13, s.91]

Qeyd etdiyimiz kimi, xalqın həyatının bütün sahələrini əhatə edən el köməyi adətləri bayram mərasimlərində də mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Novruz bayramının bütün mərhələlərində hazırlıq işlərinin görülməsi üçün el-oba əl-ələ verər və mərasimlərin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün bir-birinə hər cür kömək göstərirdi. Daha çox bayram süfrəsinin bəzədilməsi üçün lazım olan şirniyyat və çörəklərin hazırlanmasında qadınlar növbələşərək evlərdə iməcilik təşkil edərtilər.

Tarixən Qurban bayramı da Azərbaycanda qarşılıqlı yardımın humanist təzahürü kimi çıxış etmişdir. Belə ki, Allah yolunda kəsilən qurbanlığın kasıblara paylanması, bir növ, onların sevincinə səbəb olur. İslam peyğəmbəri də buna işarə edərək buyurur: “İldə bir neçə dəfə rahat yatıram. Onlardan biri də Qurban bayramı günüdür. Bilirəm ki, ümmətimdən elə bir adam tapılmaz ki, həmin gün qurbanlıq ətindən faydalanmasın”. Odur ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı kəndlərində Qurban bayramını “varlılar bayramı” adlandıran H.Sarabski bəzi hallarda onun keçirilmə vəziyyətindən gileylənərək yazır ki, qoyunu kəsib “fəqir-füqəraya paylamaq əvəzinə, dərisini soyub, ya satar, ya da molla üçün göndərərtilər”. [17, s.84]

El köməyi adətləri dəfn və yas mərasimlərində də geniş yer tutmuşdur. Şəxsin vəfat edəcəyi məlum olurdusa, qohum-qonşunun köməyi ilə öncədən bəzi tədbirlər görülər, ev-eşik, həyat-baca səliqə-sahmana salınardı. Mərhumun dəfni üçün görülən bütün işlər də qohum-qonşu tərəfindən həyata keçirilirdi. [18, s.370-371] Ona görə də mərhumun vəfatı molla tərəfindən hündür bir yerdən “azan” verməklə kənd camaatına bəyan edilirdi. [19, s.499] Yas mərasimi üçün yemək bişirilməsi də qohum-qonşu tərəfindən el köməyi adəti ilə həyata keçirilirdi.

Keçmişdə bəzi dini mərasimlərdə, xüsusilə məhərrəmlik mərasimlərində də qarşılıqlı yardım adətləri icra edilmişdir. Orta əsr mənbələrinə görə, məhərrəmlik mərasimlərində iştirak etməyə nə qədər önəm verilirdisə, burada iştirak edən əzadarlara xidmət etmək də bir o qədər əhəmiyyət daşıyırdı. XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda olan Ö.Çələbi Təbrizdə şahidi olduğu aşura mərasimində hamının bir-birinə şəfqətlə yanaşması haqqında maraqlı məlumatlar verir. Səyyah yazır ki, “hər il məhərrəm ayının aşura günü bütün görkəmli şəxslər, böyükələr və kiçiklər – hər kəs Çevgan meydanına toplaşır. ... bir çox görkəmli adamlar tuluqlarını boyunlarına asıb, çəkinmədən Hüseynin ruhu üçün su payladılar”. [20, s.293]

Göründüyü kimi, Azərbaycanda tarix boyu xalq mərasimlərinin yoxsul və varlılar arasında fərq qoyulmadan keçirilməsi xalqın qəbul edilmiş qarşılıqlı yardıməmə ənənələrindən irəli gəlirdi. Bu isə müəyyən mənada əhalinin öz dini inancı ilə bağlılığının, İslam əxlaqının xalqın mənəvi mədəniyyətində oynadığı rolun əsas göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Nəticə. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycan müsəlman mədəniyyətində qarşılıqlı yardım və el köməyi adətlərinin rolu zaman-zaman genişlənmiş və əvvəllər, əsasən, iqtisadi mahiyyət kəsb edən bu adətlər İslam dininin təsiri altında daha da inkişaf edərək, xalqın mənəvi birliyinin zəruri amilinə çevrilmişdir.

El köməyi adətləri eyni zamanda oxşar məzmunlu yeni humanist adətlər doğurmuşdur. Kollektiv yardımla əldə edilən məhsuldan köməyə gələn həmkəndlilərə pay verilərdi. Ehtiyacı insanlara pay verməklə yığılan məhsulun daha bərəkətli olacağına inanan insanlar bunu bəzən hələ əkin zamanı niyyət edərtilər.

Azərbaycanda sosial institut səviyyəsinə yüksələn ənənəvi qarşılıqlı yardım formaları ölkədə feodal istehsal üsulunun tənəzzülü və kapitalist münasibətlərinin formalaşması prosesində ayrı-ayrı iqtisadi bölgələr arasında istehsal birliklərinin meydana gəlməsini də sürətləndirirdi. İqtisadi əlaqələr isə kətdikcə xalq arasında mənəvi birliyin möhkəmlənməsinə, ümumi adət-ənənələr ətrafında vahid ictimai-mədəni dünyagörüşünün inkişafına və beləliklə, müxtəlif etnik qrupların mövcud olduğu ölkədə əhalinin birgəyaşayış mədəniyyətinin təkamülünə öz töhfəsini verirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Vaç J. Din Sosyolojisi. (Almancadan çeviren: U.Gunay), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, №98, İstanbul: Üsküdar, 1995.
2. Angell R. The Integration of American Society: A Study of Groups and Institutions. New York, "McGraw-Hill Book Company", 1941.
3. Məmmədova İ. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011, 216 s.
4. Mürsəliyeva, X. M. İlahi eşqin "Nəsimi" / X. M. Mürsəliyeva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU. – 2020. – c. 16. – No 3. – s. 33-38; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44219935>
5. Qurani-Kərim. Tərc.: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: Elm, 1991.
6. Əliyev R. Dinin əsasları. Bakı: Qismət, 2004, 271 s.
7. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Tarixi etnoqrafik tədqiqat: İki cildə, I c. Bakı: Elm, 1994, 440 s.
8. Кистенев Д. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис, 1887.
9. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı: Azərənəşr, 1990, 104 s.
10. Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л.: Издательство Ленинград Университета, 1949.
11. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 504 s.
12. Писаревский Г. Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношений крестьян к бекам и кешкелевладельцам // Труды Института Истории АН Азерб. ССР, том. I, 1947.
13. Rəcəbli Q. Qarşılıqlı yardım formaları. Azərbaycan etnoqrafiyası, üç cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 83-106
14. Шавердов С. Тамазлук, или обычай взаимного вспомоществования домашним скотом, СМОМПК, т. VII, отд. II, Тифлис, 1889.
15. Чурсин Г. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913.
16. Бунятов Т. Об институте взаимопомощи «джей» / Azərbaycan SSR-də 1972-ci ildə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekununa həsr olunmuş konfrans. Tezislər. Bakı, "Elm", 1973.
17. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958, 158 s.
18. Məmmədova İ.G. Azərbaycanda yas mərasimləri ilə bağlı qarşılıqlı yardım formaları // "Tarix və onun problemləri", Bakı, 2008, № 1-2, s. 369-372
19. Cavadov Q. Talışlar (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2004, 616 s.
20. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa – Bolu – Trabzon – Erzurum – Azerbaijan – Kafkasya – Kırım – Girit. 2. Cilt, 1. Kitap. Hazırlayanlar: Y.Dağlı, S.A.Kahraman, "İstanbul YKY", 2005.

РЕЗЮМЕ

О РОЛИ ИСЛАМА В РАЗВИТИИ ФОРМ ВЗАИМОПОМОЩИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Шириев Т.М.

Ключевые слова: мусульманская культура, авраз, субботник, вспомоществование, аваджа

Формы взаимопомощи в Азербайджане заложили фундамент укрепления социальных отношений и духовного единства вначале среди небольших социальных групп, а затем между отдельными этнографическими регионами страны.

Если на раннем этапе возникновение обычаев общественной поддержки было связано с социально-экономическими факторами, то наиболее важные причины восприятия их в качестве духовной необходимости и формирования единой традиции связаны с гуманистическими принципами мусульманской религии. Так, требование оказания помощи нуждающимся и преодоление трудностей в общественно-полезном труде путем взаимоподдержки, присущие исламу,

способствовали возникновению основополагающих принципов обычаев народной взаимопомощи в быту и культуре людей.

Обычаи народной помощи нашли проявление в различных процессах, связанных с экономической жизнью народа, его материальной и духовной культурой, а также семейными и общественными отношениями. Существующие в экономике и общественной жизни такие формы взаимопомощи как авраз, субботник, товарищество, дамазлыг (совместное племенное скотоводство), хой (взаимоподдержка), аваджа, джей (совместный сбор урожая,) и т.д., заняли важное место в формировании психологии солидарности у людей..

SUMMARY
ON THE ROLE OF ISLAM IN THE DEVELOPMENT OF MUTUAL
ASSISTANCE TRADITIONS IN AZERBAIJAN
Shiriyev T.M

Key words: muslim culture, avraz, imajlik, hoy, avaja

The mutual aid forms in Azerbaijan, had created conditions for the strengthening social ties and spiritual unity between small social groups in the first period, and different ethnographic regions of the country afterwards. Although in the first stage the creation of the people aid habits in Azerbaijan comes from socio-economic factors, the main reasons for its acceptance as a tradition as a whole were related to the humanist principles of Islam. So in Islam, to reach out to people in need, calls for mutual assistance in socially useful work had left a deep mark on the life and culture of the people and formed the fundamental foundations of the people aid habits in his spiritual world.

The people aid habits have found their place in various processes related to the agricultural life, material and spiritual culture of the people, as well as their family and public life. The forms of mutual assistance such as avraz, subsistence, partnership, breeding, hoy, avaca, jey, existing in public life and in different areas of the economy played a decisive role in the formation of the psychology of coexistence of the people on the basis of solidarity.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.05.2021
	Son variant	10.06.2021

AZƏRBAYCANDA XI-XII ƏSRLƏRDƏ XALQ TƏBABƏTİNİN İNKİŞAFINA DAİR

ZAHİDOVA HƏQİQƏT ƏHMƏDAĞA qızı

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, a.e.i., tar.f.d., dosent

Heqiqet_1958@mail.ru

*Şirvan ki var, hər cəhətdən ulviyyətin anasıdır,
Onun hər cür səhər yeli dərdlərimin dəvasıdır,
Xaqani*

Açar sözlər: alim, təbib, təbabət, mədrəsə, universitet

Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən biri olan Şirvan diyarı təbii-coğrafi baxımdan son dərəcə zəngindir. Buranın təkrarsız, əsrarəngiz təbiəti min dərdin dərmanıdır. Çoxsaylı dərman bitkiləri həm təbibdi həm məlhəm. Göz oxşayan, könül xoşlayan təkrarsız gözəllikləri bir tamaşadır. Barlı baxçalı, bol nemətlidir. Şəfa bulaqları, kükürlü suları can dərmanıdır. Bu səbəbdən Şirvanın əhalisi sağlam gümrah və uzun ömürlüdür. Şirvan əhli yüksək mədəniyyət sahibi, xoşrəftar, alicənab, sadə, səmimi və vətəncanlıdır. Alimləri, ədibləri, təbibləri geniş ərazidə məşhurdur. Qədim Şirvan ərazisi bir çox elim sahələri ilə yanaşı xalq təbabətinin də yaranıb inkişaf tapdığı məkanlardan biri olmuşdur. Bu faktı təsdiq edən ən mötəbər mənbə isə əldə olunan arxeoloji materiyallardır.

Min illik tarixi olan Şamaxı şəhərinin qərbində, Xınıslıda Gülüstən qalasının xarabalıqlarında xalq təbabətinə dair maraqlı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Burada dərmanın hazırlanması və saxlanması üçün nəzərdə tutulan, kolbalar, tibbə dair şüşə, saxsı və digər materiallardan hazırlanmış müxtəlif qabların tapılması, tibbi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. [1, s.174] Mütəxəssislər bunların həm xalq təbabəti, həm də əzəzçilik sahəsində istifadə olunduğunu bildirirlər.

Bir sıra xarici ölkələrdə nəşr edilmiş ensiklopediyalarda Şirvan xalq təbabətinin müxtəlif sahələrinə dair məlumatlara rast gəlinir. Rusiyanın Fransanın, Böyük Britaniyanın, Vatikanın və digər ölkələrin arxivində və muzeylərində saxlanan Şirvan xalq təbabətinə dair məlumatlar çox qiymətlidir. Bu baxımdan orta əsirlərdə Şirvanda yaradılmış böyük elm mərkəzi haqqında məlumatlara Rusiyanın təbabət tarixinə dair əsərlərdə, Parisdə dərc edilmiş elm tarixinə dair ensiklopediyada və digər mənbələrdə məlumat verilir. [2, s.22]

Azərbaycanda təbabətin, dərmanşünaslığın yaranıb formalaşması XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində yaşamış təbib və əttar kimi məşhur olan Kafiəddin Ömər Osman oğlunun adı ilə bağlıdır. Ensiklopedik bilik sahibi, dövrünün böyük həkimi, filosofu, kimyagəri, astronomu Kafiəddin Ömər Osman oğlu Şamaxı şəhərində 1080-ci ildə anadan olmuşdur. Gələcəyin böyük təbib dövrünün görkəmli alimlərindən, təbiblərindən, ilahiyyatçılarından, astronomlarından dərin elmi təhsil almışdır. O, xalq təbabətində işlədilən dərman bitkilərinin təsnifatını vermiş bununla da elmi dərmanşünaslığın əsasını qoymuşdur, nəzəriyyə və təcrübəni yüksək səviyyədə birləşdirməyi bacarmışdır. Görkəmli alim istedadlı həkim, cərrah olmaqla yanaşı, məharətli əczaçı idi. Xalqımızın tibb tarixində xüsusi yeri olan Şamaxının Məlhəm kəndində “Mədrəseyi Tibb” (Tibb Mədrəsəsi) təşkil etmişdir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində böyük məscidlərin nəzdində mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Bu mədrəsələrdə ərəb və fars dilləri, təbabət elmi, məntiq fiqh (İslam hüququ), riyaziyyat, xəttatlıq, tarix və əbədiyyat öyrədilirdi. Müasir ali məktəblərə

(universitetlərə) bənzəyən böyük mədrəsələrdə həm də yunan fəlsəfəsi, astrologiya, məntiq natiqlik elmi, həndəsə, tibb və s. fənlər tədris olunurdu.

Şamaxıda olmuş alman A. Qlearyusun səyahətnaməsinin 1727-ci il Amsterdam nəşrində oxuyuruq: “Elmləri öyrənmək üçün onların (farslar və azərbaycanlıların) kollec və akademiyaları vardır. Bunları (kollec və akademiyaları) mədrəsə adlandırırlar”. Bu sözlər tamamilə əsaslıdır. Çünki bəzi orta əsr mədrəsələrinin nəzdində, həqiqətən, rəsədxana, dar üş-şəfa və kitabxanalar təşkil edilirdi. Belə təhsil ocaqları, əslində, dövrün tanınmış alimlərinin elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən mərkəzlər idi.

Şirvanın inkişaf etdiyi bir dövrdə - XI-XII əsrlərdə xalq təbabətinin inkişafına və xalq təbiblərinin yetişdirilməsinə böyük önəm verilmişdir. Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-1160) və onun oğlu I Axsitanın (1160-1196) bilavasitə köməyi ilə Kafiəddin Ömər Osman ğlu Məlhəm tibb mədrəsəsinin fəaliyyətini genişləndirmiş indiki dillə desək Şirivanda Şərqin ilk Tibb Akademiyalarından birinin əsasını qoymuşdur. Burada xalq təbabətinin və dərmanşünaslığın müxtəlif istiqamətlərdə tədrisi ilə yanaşı, həm də kimya elmlərinin, ilahiyyatın, fəlsəfənin, astronomiyanın, riyaziyyatın, astrologiyanın öyrədilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi.

Qeyd edilməlidir ki, tarixşünaslıqda Kafiəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərliyi ilə yaradılmış Elmi Mərkəzə “Şirvan Elmlər Akademiyası”, “Şamaxı Elmlər Akademiyası”, “Məlhəm Tibb Akademiyası”, “Məlhəm Tibb Mədrəsəsi”, Azərbaycan Tibb Akademiyası, Məlhəm Akademiyası kimi adlandırılmışdır. [3, s.3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]

Xatırladaq ki, çoxsahəli və kompleks elmi araşdırmalar Mərkəzi kimi - akademiyalar hələ miladdan qabaq IV əsrdə Afinada qədim yunan filosofu Platon tərəfindən yaradılmış və təşəkkül tapmışdır. Sonralar belə mərkəzlər dünyanın bir sıra ölkələrində yaradılmış və elmin ən müxtəlif sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Müasir anlamda olduğu kimi, tarixən də elm mərkəzləri vahid bir elm sahəsində deyil, müxtəlif elm sahələrində çox aspektli tədqiqatlar aparan elmi mərkəzlər hesab olunmuşdur.

Təbiətin tacı yer üzünün əsrəfi olan insan öz sağlamlığının qorunmasına və səhhətinin ahəngdar inkişafına həmişə böyük önəm vermişdir. Buna görə də təbabət tarixi haqqında tədqiqatlar aparanlar, onun tarixinin insanlıq tarixi ilə üst-üstə düşdüyünü qeyd etməkdə haqlıdirlar. Eyni zamanda xalq təbabətinin təkamül yolu sivilizasiyaların inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna görə də xalq təbabətinin araşdırıcıları haqlı olaraq göstərirlər ki, bu sahənin inkişafında təbiət amillərinin – torpaq, hava, su və iqlimin müstəsna rolu olmuşdur. Hökumdarlar ölkələrinin inkişafına, ərazisinin qorunmasına, əhalisinin sağlamlığına həmişə böyük diqqət yetirmiş və bu sahənin inkişafına şəxsi qayğı göstərmişlər. Tibb elminin inkişafına ölkə əhalisinin sağlamlığı üçün böyük önəm verilirdi.

Şirvanşahlar dövlətinin qüdrəti və Şirvan hökmdarlarının qayğısı nəticəsində elm, sənət, sənətkarlıq, fəlsəfə, poeziya, təbabət elmi güclü inkişaf yolu keçmişdir. Şübhəsiz, bu inkişafda yunan, ərəb mütəfəkirlərinin əsərləri və islam dininin, nəzəri təlimləri nümunə olmuşdur. Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması və çiçəklənən müsəlman mədəniyyətinin üstünlüklərindən yararlanma bilməsi elm və mədəniyyətin, o cümlədən tibb elminin inkişafına təsir göstərmişdir. Ortaq müsəlman təbabətinin yenilikləri ilə tanış olan, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən Azərbaycan təbiblərinin xilafətin müxtəlif şəhərlərində təhsil alması Şirvanda təbabətin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

İslam dininin təşəkkülündən sonra ərəb alimləri qədim yunan həkimi Hippokratın (m.ö. 460-377), qədim Roma həkiminin Qalenin (130-200), Əbu Əli İbn Sinanın elmin müxtəlif sahələri-nə, o cümlədən tibbə dair əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etmiş və onun müddəalarından öz təcrübə-lərində istifadə etmişlər. [10, s.4] Kafiəddin Ömər Osman oğlu böyük alimlərin əsərləri ilə yanaşı, Şirvanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən loğmanların, ara həkimlərinin və türkaçarələrin empirik təcrübələrindən geniş fəaliyyətində bəhrələnmiş, əməli işində istifadə etmişdir.

Digər ölkələr kimi Şirvanda da islam dini yayıldıqdan sonra davam edən intensiv inkişafın, tərəqqinin və yüksəlişin bariz nəticəsi kimi özünü göstərmişdir. Azərbaycanın mühüm şəhərlərinin biri olan Təbrizdə formalaşdırılmış elm və sağlamlıq mərkəzləri müvafiq olaraq Şirvanşahların böyük yaşayış məskənlərində - Dərbənddə, Şabranda, Şamaxıda yaradılan “Dar-üş-Şəfa”, “Dar-ül-adab” kimi mərkəzlər, nəticədə daha da genişlənərək böyük tibb mərkəzlərinin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur. Əsaslı hələ İbn Sinanın dövründə qoyulmuş “Dar-üş-Şəfa” - sağlamlıq evləri, “Dar-ül-adab”-mədəniyyət evləri, elmi mərkəzlər, elm bə təcrübəni kliniki şəraitdə birləşdirməklə böyük uğurlar qazanmaq ənənəsi Şamaxıda yaradılan Elm Mərkəzində də davam etdirilmişdir. Kəfiyyəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərliyi ilə Məlhəmdə yaradılan bu Tibb Mərkəzi ilk vaxtlar “Tibb mədrəsəsi” kimi fəaliyyətə başlasada sonralar onun fəaliyyəti, əhəmiyyəti, məzmunu daha da genişlənmiş, zamanəsinə görə akademiya səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Rəvayətlərə görə, burada yerli xəstələrə müalicə pulsuz aparılırdı, həkimlər və xidmətçilər xəstələrə qulluq edir, onların sağlamlığı üçün mümkün olan bütün tədbirlər yerinə yetirirdilər. Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, burada bütün xərcləri Şirvanşahlar dövləti öz üzərinə götürmüşdü. Mərkəzin maliyyə vəsaitləri ilə, ərzaq və avadanlıqlarla təminat məsələləri də dövlət tərəfindən Şirvan hökmdarının göstərişləri əsasında həyata keçirilirdi. Akademiyanın böyük təcrübə sahəsi, bitki və otların yetişdirilməsi, toplanılması, tədarükü və saxlanması sahəsində zəruri olan şərait yetərincə təşkil olunurdu. Şamaxı şəhərinin mərkəzində isə xəstəxana ilə yanaşı, həm də fasiləsiz fəaliyyət göstərən əczaxana - aptek açılmışdı. Dərmanların hazırlanması, tərkibi, təsnifatı, digər zəruri olan məsələlər bu sahədə xüsusi olaraq ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən icra olunurdu. Həm tibb mərkəzinin, həm də klinikaların və əczaxanaların fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi Kəfiyyəddin Ömər Osman oğlunun özü tərəfindən həyata keçirilirdi. [2, s.14]

Məlhəm Tibb Mərkəzində xəstələrə və həkimlərə dünyəvi elmlərdən mühazirələr oxunur, əyani keçirilən təcrübələrdə irəli sürülən nəzəri müddəalar təcrübə proseslərində yoxlanılıb araşdırılırdı. Burada insanla bağlı fəlsəfi təlimlərlə yanaşı, ilahiyyat elmləri, dərmanşünaslıq, nücum, məntiq, riyaziyyat elmləri sahəsində də mükəmməl tədris prosesi aparılırdı. Burada yerli mütəxəssislərlə yanaşı, xaricdən gələn yüksək ixtisaslı əcnəbi alimlər və təbirlər də fəaliyyət göstərmişlər. Eyni zamanda müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssislər hazırlanırdı.

Burada müxtəlif ölkələrdən, Yunanıstandan, Hindistandan, Çindən, Yaxın Şərq ölkələrindən gətirilmiş ən dəyərli əlyazma nüsxələrinin və kitabların toplandığı zəngin kitabxana fəaliyyət göstərmişdir. Kitabxanada dünya alimləri ilə yanaşı, Azərbaycanın da görkəmli alimlərinin, filosoflarının, həkimlərinin, əczaçıların əsərləri toplanılmış, tədris proseslərində və nəzəri təlimlərdə geniş istifadə edilmişdir.

Böyük təbib Şamaxı ərazisindən toplanan dərman bitkilərindən, ot və çiçəklərdən, şəfa ocaqları olan bulaqlardan, müxtəlif meyvələrdən hazırlanan məhsullardan ayrı-ayrı xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirdi. O, müalicə əhəmiyyətli palçıq vulkanları, mineral su bulaqları ilə yel xəstəliyini, mədə-bağırsaq xəstəliklərini, iflici, nevrалgiyanı, oynaq və dalaq xəstəliklərini müalicə edə bilirdi. Gülüstan qalasının yaxınlığında Məlhəm kəndində zəngin meşə massivi və kükürlü su ehtiyatı ilə bol olan təcrübə sahəsində dəri xəstəliklərinin uğurlu müalicə aparılırdı. Tibb mərkəzində kükürlü su ilə müalicə, dərman bitkilərinin və meyvələrin əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi, əczaxana üçün otların toplanılması, qurudulması və saxlanması laboratoriyaları, təcrübə və tədris bazaları əsasən təbiətin qoynunda mərkəzləşdirilmiş şəkildə idi. Buranın xalq təbabətinə aid olan hissəsi elm və təcrübəni üzvu surətdə əlaqələndirən ciddi bir mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Böyük dərmanşünas-alim Kəfiyyəddin Ömər Osman oğlu kif göbələyinin müalicə əhəmiyyətini hələ o zaman göstərmişdi. O, kif göbələyindən düzəltdiyi dərmanla irinli yaraları sağaltmışdı. [11, s.95-100; 2, s.14] Gözəl həkim, cərrah və farmakoloq olan Kəfiyyəddin Ömər Osman oğlu müalicə zamanı kif göbələyindən istifadə etmişdir. Mərkəzdə müxtəlif daxili və xarici xəstəliklərin müalicəsi üçün kif göbələklərinin 17 növündən – çörək kifi, süd kifi, şirniyyat kifi, bal kifi və s. kimi növlərindən dərman hazırlanaraq istifadə edilirdi. Ürək xəstəliklərinin müalicəsi

zamanı şirin meyvələrin kifindən, dəri xəstəliklərində xəmirədən, piydən və köbək kifindən hazırlanmış məlhəmdən istifadə olunurdu. [12, s.30]

Mütəfəkkir alimin yaddaslarda qalan bir neçə reseptləri və təcrübələri öz müasirliyini hələ də itirməmişdir. Onların bir neçəsindən hazırda istifadə olunur. Böyrək xəstəlikləri balqabaq, qara turp və yerlərinin balla qarışdırılmış məhlulundan, oynaq xəstəlikləri döyülmüş mal sümüyü və kərə yağından hazırlanmış məlhəmlə, ürək xəstələri bal bəhməzi, şirin şərab, qarışıq bitki şərbətlərindən, bağırsaq xəstəlikləri yumurta sarısı və heyvan beynindən hazırlanmış qarışıqdan istifadə edərək müalicə olunurdu. Kafiyəddin Ömər Osman oğlunu məşhurlaşdıran xəstələrin uzaq ölkələrdən buraya axın etməsinin səbəblərdən biridə onun əsəb xəstələrini yağış damcıları və otlarla müalicə etməsi olmuşdur. Haradan gəlməsindən asılı olmayaraq xəstə otaqdan otağa keçməklə 39 otaqda müalicə alıb şəfa tapandan sonra 40-cı otaqda namaz qılardı, başqa sözlə, inanc gətirər, islamı qəbul edərdi.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Xaqani Şirvaninin nəslində ənənəvi ailə peşəsi kimi formalaşan xalq təbabəti ilə məşğul olan görkəmli şəxsiyyətlər - əmisi Sadiq Vaxtəddin ibn Osman, əmisi oğlu Osman ibni Ömər Vəhidəddin və başqaları məşğul olmuş, hətta Xaqaninin özünə də bəzən həkim kimi müraciət edilmişdir.

Ə.Xaqaninin əsərlərində Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun yetişdirməsi və davamçısı olan Osman ibni Ömər Vəhidəddinin, qardaşı Vaxtəddin ibn Osmanın adına rast gəlinir. Şair Vəhidəddini tibb, nücum, hikmət, “elmi-adab” sahibi, Şərq və Qərb alimlərinin fəlsəfi baxışlarının kamil bilicisi, tibbdə Buğrat, nücumda Büzərcümehr, hikmətdə Qusta, nəzimdə Cabir, nəsirdə Xəlil, elmdə İbni Məskevin və ibni Sibueyhi kimi səciyyələndirilmişdir. Şamaxıdakı həkimxanasında şəfaverən bir təbib, “zamanın loğmanı” kimi tanınmış, “bütün iqlimlərin” bilicisi hesab olunan Osman ibni Ömər Vəhidəddinin böyük şair Xaqanini müəllimi və məsləhətçisi kimi onun tərbiyəsi və təhsili ilə yaxından məşğul olmasını qeyd edir. Onun ölümündən təsirlənən şair yazır:

*Aman! Getdi yer üzünün filosofu bu dünyadan,
Hikmət, mənə göylərinin sirrin açan getdi, aman.
Fələk özü üçün onu təbibliyə aparmışdır,
Sınamışdır təsirini dərmanının zaman-zaman.
Çatan kimi göy üzünə, həmin saat ulduzların,
Titrəməsi kəsilmişdir, əlac etmiş böyük loğman.* [13, s.357-358]

Osman ibni Ömər Vəhidəddin filosof, ilahiyyatçı, həkim və dərmanşünas cərrah olmaqla yanaşı eyni zamanda musiqi nəzəriyyəsini kamil bilən bir musiqiçi olmuşdur. Müasir arqanın ibtidai forması sayılan ərgənin alətinin mahir ifaçısı idi. Xaqaninin əsərlərindən görünür ki, o, musiqi təhsilini əmisi oğlu Osman Ömər oğlu Vəhidəddindən almışdır. Tibb tarixində Vəhidəddinin xəstələri musiqi ilə sağaldılmasına təşəbbüs göstərən böyük tədqiqatçılardan olması qeyd olunur. [10, s.110] Deyilənlərə görə Məlhəm tibb mərkəzində xəstələrin müalicəsində ahəngdar yağış səsinə, bulaqların zümzüməli şırıltısından da belə istifadə edilmişdir. Bəllidir ki, ruhun qidası sayılan, insanlarla yanaşı bütün varlıqlara təsir edən musiqinin müalicəvi əhəmiyyəti qədim zamanlardan bəllidir. Əcdadlarımız yorğunluğu, yuxusuzluğu aradan qaldırmaq, ruh düşkünlüyü, zamanı rübab, ud, tənbur, ərgən, ney, kanun, dütar və s alətlərin müşayiəti ilə ifa olunan musiqiyə qulaq asırmışlar. Cəmlilərin fikrincə düzgün seçilmiş musiqi ilə bütün xəstəlikləri müalicə etmək mümkündür. Qədim Misirdə və Yunanstanda həkimlərin xəstələri səslərdən istifadə edərək müalicə etdiklərində məlumdu.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun qardaşı və davamçısı olan Vaxtəddin ibn Osman dövrünün tanınmış alimlərindən olmuşdur. O, Məlhəm Tibb Mərkəzində dərmanşünaslıq və müalicə işlərinə başçılıq etmişdir. [3, s.8] Tibb tarixçiləri Vaxtəddinin minerallarla müalicə sahəsində rolunu xüsusi qeyd edir. [5, s.88-89] Bundan başqa Məlhəm yaxınlığında yerləşən mağara vaxtilə özünün şəfaverici xüsusiyyətləri ilə məşhur idi. Vaxtəddinin təşəbbüsü ilə astma və digər nəfəs yolları xəstəliklərindən əziyyət çəkən adamlar bir neçə gün bu mağarada yaşayırdı və bu

üsulla müalicə olunaraq xəstəlikdən xilas olurdular. Vəxtədinin böyük alim və bir həkim kimi ömrü uzatmaq, iş qabiliyyətini, fiziki-zehni fəaliyyəti artırmaq üçün qiymətli qida məhsulu olan arı balından istifadəni tövsiyə edirdi. O, müxtəlif xəstəliklərin, xüsusilə yaraların müalicəsində arı balından və mumdan istifadə etməyin xeyrli olmasını qeyd edirdi.

Burada yaradılmış münasib şəraitdə tibb ocağında tədris və təcrübi proseslər üçün də əlverişli imkanlar yaradırdı. Bütün bunlara görə də akademiyanın heyəti və onun rəhbəri Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun şöhrəti yaxın Şərqdə geniş yayılmış və böyük hörmət sahibi olmuşdur. Məhz onun yaratdığı Tibb Mərkəzinin fəaliyyəti nəticəsində Şirvan torpağında xalq təbabəti yüksək inkişaf mərhələsinə nail olmuş, onun yetişdirdiyi tələbələr – təbiblər, şairlər, filosoflar, astronomlar dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərirdi.

Şərqin böyük şairi Xaqani Şirvaninin əsərlərində Şamaxı Tibb Mərkəzinin fəaliyyəti və orada çalışan alimlər haqqında tarixi məlumatlara rast gəlinir. Əfzələddin Xaqani öz dövrünün böyük filosofu, ilahiyyatçısı, astronomu, həkimi olan əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlu haqqında yazır:

*Öz əmim Ömər in sayəsində mən,
Yetimlik divinin qaçdım əlindən.
Bil, mənim böyüyüm, yol göstərənim,
Tərbiyə verənim əmimdir mənim.
Sözləri hər zaman qətiydi onun,
Şagirdi - Ərəstu, bir də Əflatun.
Hermesə üçbucaq elmini, zaman,
Onun idrakıyla öyrətmiş, inan!*

Əmimdən almışam o şərafəti mən... [13, s.86]

Azərbaycanda təbabətin inkişafında digər ölkələrlə saxlanılan ticarət əlaqələrinin də böyük rolu olmuşdur. Tacirlər müxtəlif ölkələrdən Azərbaycana ədviyyat və digər dərman bitkilərinin gətirilməsi ilə də məşğul olmuşlar. Xaqani Şirvaninin bu xüsusda yazdığı misralardan oxuyuruq:

*Bil, Ava dağının Musası mənəm,
İndi bu aləmin İsaşı mənəm....
Qəlbim Hidistandır, İlhamım Cindir,
Nadir dərmanlar orda bəslənir... [13, s.85-86]*

Xaqani Şirvani dövrünün dünya görmüş, təbib, bir cox elmlərdən xəbərdar olan əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərliyi ilə mükəmməl təhsil alaraq böyük bir elmi məktəb keçməsinə şərtlərdə dönə-dönə qeyd edir. Onun əsərlərində təbiət, insan anatomiyası və fiziologiyası, habelə xəstəliyin şəfa yolları və s. barədə dərin bilgilərin mənimsənilməsində belə bir mötəbər tibb məktəbinin banisi olan əmisinin dərin təsiri hiss olunur. Şair «Tövfi-tül-İraqeyn» adlı məsnəvisində əmisi haqqındakı şerində həmin fikri belə açıqlayır:

*Mən təbib əmimdən almışam ilham,
Yeddi söz mülkünün bir Boqratiyam,
Ağlım pay almışdır min bir dənizdən,
Tanışam hər otla Qaf dağında mən. [13, s.322]*

Şair tibb sahəsindəki biliyi ilə öyünür və özünü qədim dünyanın dahi həkimi, antik təbabətin banisi Hippokrata bənzədir. Xaqani yazır: “təbibə filosof olmaq vacib deyilsə də, filosofa təbib olmaq zəruridir”.

Şamaxı Elmlər Akademiyası və onun mütəfəkkir rəhbəri Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun həyatı və fəaliyyətinin müxtəlif mənbələrdən tədqiqi sahəsində müəyyən uğurlar əldə edilsə də, bu zəngin irsin öyrənilməsi hələ ciddi araşdırmalar tələb edir

ƏDƏBİYYAT

1. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII века. Баку: Элм, 1981, 175 с.
2. Mehrəliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası X-XIII əsrlər. Bakı: Çəşioğlu, 2000, 72 s.
3. Babayev T. Azərbaycan ilk tibb Akademiyası // Elm və həyat, №1-2, 2004.
4. Бородулин Ф.Р. История медицины. М.: Наука, 1961, 254 с.
5. Эфендиев И.К. История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века. Баку: Элм, 1964, 280 с.
6. Рустамов А.И. История развития фармации в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1966, 92 с.
7. Ковалева Н.Г. Лечение растениями, М., "Наука", 1971
8. Дамиров Д. Академии XI века. Газета «Вышка» 1982, 12 февраля.
9. Кошкин М.П. Из истории средневековой медицины. М., 1971, 217 с.
10. Qacar Çingiz. Azərbaycan qədim və orta əsrlərdə. Bakı: Yeni Poliqrafist MMC, 2012. 336 s.
11. Гаджиев И.А. Народная медицина и лечение некоторых болезней в Азербайджане (Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане, 1975). Баку: Элм, 1978.
12. Çavadov Q.C. Xalq təbabətimiz məişətimizdə. Bakı: Azərnəşr, 1995, 84 s.
13. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 672 s.
14. Qafarkəndli Herişçi. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və yaradıcılığı). Bakı. 1988.

РЕЗЮМЕ

О РАЗВИТИИ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XI-XII ВЕКАХ

Захидова Х.А.

Ключевые слова: *ученый, врач, медицина, медресе, университет*

В статье дается информация, о созданной в Азербайджане в XI-XII вв. Академия Наук Шемахи, получившей интенсивное развитие и достигшей наивысших достижений в результате распространения ислама. Несмотря на то, что действующая в указанное время Академия первоначально функционировала лишь как «Медицинский центр», после её функции были значительно расширены. Руководителем Академии наук Шемахи в XII в. являлся ученый Кафияддин Омар Осман оглы. Он обладал энциклопедическими знаниями, был выдающимся медиком, философом, химиком и астрономом. Кафияддин жил в Ширване, где получил глубокие научные знания у выдающихся ученых по естествознанию, астрономии, умело сочетал практику с опытом. Также он был выдающимся врачом, хирургом и фармацевтом.

SUMMARY

ON THE DEVELOPMENT OF FOLK MEDICINE IN AZERBAIJAN IN THE XI-XII CENTURIES

Zahidova H.A.

Keywords: *scientist, physician, medicine, madrassa, university*

The article provides information about the culture created in Azerbaijan in the XI-XII centuries. The Academy of Sciences of Shamakhi, which received intensive development and achieved the highest achievements as a result of the spread of Islam. Despite the fact that the Academy operating at the specified time initially functioned only as a "Medical Center", after its functions were significantly expanded. The head of the Academy of Sciences of Shamakhi in the XII century was the scientist Kafiyyaddin Omar Osman oglu. He had an encyclopedic knowledge, was an outstanding physician, philosopher, chemist and astronomer. Kafiyyaddin lived in Shirvan, where he received deep scientific knowledge from outstanding scientists in natural science, astronomy, and skillfully combined practice with experience. He was also an outstanding doctor, surgeon and pharmacist.

Daxilolma tarixi:

İlkin variant

18.06.2021

Son variant

MÜASİR DÜNYANIN QLOBAL PROBLEMLƏRİ.

MƏDƏDZADƏ KÖNÜL MAHİR qızı.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: dünya birliyi, qloballaşma, insan zəkası, sivilizasiya, məntiqi idrak.

Son vaxtlar dünyanın bir çox alimləri qloballaşma ətrafında düşünülür: Qloballaşma nədir və dünyaya nə verir? Zənnimcə, çox populyar olan bu söz bizim eradan əvvəl müdriklərin dünyanı birlikdə görmək istəmələrindən yaranmışdır. Bu söz fransızca “ümumi”, latınca “şar” mənasını verir. Belə nəticəyə gəlirik ki, “qloballaşma” tarixi bir prosesdir, yer kürəsi insanlar üçün “Vahid məkan”dır.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində elmi-texniki inqilabın rolu böyükdür, qloballaşma prosesinin sürətinin artması vahid dünya ailəsinin formalaşmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Bu gün dünyada baş verən hadisələr: müharibələr, təbii hadisələr, ekologiya sahəsində problemlər, yanacaq, xammal, enerji, demoqrafiya, ərzaq, su çatışmazlıqları və digər problemlər dünyəvi xarakter almışdır. XXI əsrin astanasında ümumdünya əhəmiyyətli, miqyaslı siyasi, sosial – iqtisadi elmin texniki, problemlər insanları düşündürməyə başlamışdır.

Sosial sahədə dünya insanların ümumi birliyinə çevrilmişdir. Dünyada insanlar arasında siyasi, milli dövlət əlaqələri genişlənir, ölkələr, millətlər bir-birinə daha da yaxınlaşmış, onların arasında sosial, iqtisadi və mədəni münasibətlər daha da genişlənmişdir. İnsan zəkasının nailiyyətləri ilə ictimai münasibətlər dünya birliyinin ümumi uğurlarına çevrilir.

Hələ XX əsrin ikinci yarısında dünyada güclü fəlakətə səbəb olan təhlükəni ilk əvvəl alimlər hiss etmişdilər. 1955-ci ildə məşhur fizik Jolio-Kyuri ingilis filosofu B. Rasselə məktubla müraciət etmişdir. Məktubda bəşəriyyəti təhlükə altına alan “Nüvə katastrofu”nun qarşısının alınması üçün dünya alimlərinin birləşməsindən bəhs edilirdi.

Həmin ildə B. Rassel mətbuat konfransında dünya alimlərinin birgə qəbul etdiyi manifesti oxudu. Manifestin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, gələcəkdə baş verə biləcək dünya müharibəsində, şübhəsiz, nüvə silahından istifadə olunacaq və bu silah bəşəriyyətin mövcudluğunu təhlükə altına salacaqdır. Susanlar, insan varlığı olduğunu yaddan çıxarmamalıdır.

2019-cu ilin dekabrından dünyada ilk olaraq Çinin Uhan vilayətində qorxulu virusun insan həyatına necə təhlükə törətdiyini bütün bəşəriyyət dərk etdi. 2020-ci il ölkəmizin həyatında çox önəmli hadisələrlə yadda qaldı. Belə ki, dövlətimiz həm gizli, “Covid-19” pandemiyası, həm də 30 il torpaqlarımızın 20%-ni öz əsarətində saxlayan mənfur düşməyə qarşı mübarizə apardı. 44 günlük müharibə çox hörmətli Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi ilə güclü ordumuz tərəfindən qələbə ilə qurtardı. Lakin mənfur düşmən öz alçaq niyyətlərini müasir raket silahları vasitəsilə həyata keçirərək mülki əhaliyə, qocalara, qadınlara, uşaqlara qarşı tətbiq etdi.

Dünyanın sülhsevər dövlətləri ölkəmizin apardığı siyasəti dəstəkləyir. Ona görə də bütün dünya hökumətlərini siyasətin məqsədinin müharibələrlə davam etdirilməsini açıq bəyan etməyə və narazılıqları öz aralarında həll etmək üçün sülh vasitələri axtarmağa çağırıq.

Dünyanın “COVID-19” pandemiyasına qarşı apardığı mübarizə hələ də davam edir. Aparıcı dövlətlər bu virusa qarşı müxtəlif vaksinlər təklif edirlər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bu

vaksinlərin tətbiqinə başlamışdır. Ölkəmizdə də bu sahədə mühüm işlər görülür. Ümid edirik ki, açıq müharibəni zəfərlə qazandığımız kimi, gizli müharibədən də alnıaçıq çıxacağıq.

Qloballaşan dünyamızda problemlərin həlli və sivilizasiyanın qorunması üçün iki bir-birini tamamlayan ideya mövcuddur. İlk iddiaya görə, müasir global problemlərin həllinin əsas vasitəsi istehsalın yüksəlişini məhdudlaşdırmaq, əhali artımının qarşısını almaq olmuşdursa, sonralar bu ideya elmi-texniki, texnokratizmi daha çox sosial etik təkliflərlə nəticələnmişdir. Elmi texniki inqilabın yarandığı və kəskinləşdiyi zamanda dünya hadisələrinin inkişafı istehsalın və mədəniyyətin yüksəlişi insana və onun fəaliyyətinə, şüuruna, özünüdərk etmə, iradəsinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə yeni tələblər irəli sürür. Bu zaman cəmiyyət yeni keyfiyyətlərlə zənginləşir, insanın, bütün bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinin və onun gələcəyə yanaşmasının yeni formaları yaranır.

Ölkələr, dövlətlərarası ziddiyyətlər, regionda yaranan konfliktlər, global xarakter alır. Bəşər tarixindən məlumdur ki, insanların tarixi birliyinin müxtəlif formaları olmuşdur. Bu birliyin ən yüksək forması millət anlayışı olmuşdur. İnsanların birliyinin bütün tarixi formaları daha çox sosial əlamətlər zəminində ayrılmağa, fərqlənməyə əsaslanmışdır. Global birlik bütün millətlər, xalqlar arasında bəşəriyyətin gələcəyi problemlərinin həllinə yönəlmiş münasibətləri, səyləri birləşdirir.

Dövrümüzdə bir sosiallıq möhkəmlənir, digəri tarix sahəsindən gedir, sosial ziddiyyətlərin bir qismi, məsələn, sinfi ziddiyyətlər yumşalır, digərləri, məsələn, milli etnos ziddiyyətləri güclənir, kəskinləşir.

Akademik V. Vernadski cəmiyyət və təbiət münasibətlərində insanın fəaliyyətinin həlledici amil olduğunu qeyd etmiş və onu “noosfer” adlandırmışdır. Noosfer dedikdə, materiyanın mövcudluğunun bütün formalarının integrasiyasının ən yüksək mərhələsi başa düşülür. Beləliklə, insanın şüurlu dəyişdirici fəaliyyəti “biosferin” inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Biosferin noosfer “örtüyündən” bəhs ediriksə, subyektiv və obyektiv zəka anlayışlarına da nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Subyektiv zəka insanın rəşional qavramaq və fəaliyyət göstərmək imkanındır. Obyektiv zəka dünyaya məxsus olan zəkadır, o, dünyanın özüdür.

Bizim dünyamız mürəkkəb, idarəolunmaz halda özünü əks etdirir, sevinc və rahatlıq deyil, həyəcan mənbəyinə çevrilmişdir.

Qloballaşma barəsində dünya alimlərinin çoxlu sayda tədqiqatları mövcuddur. 1966-cı ildə Vaşinqtonda, “Gələcək dünyanın öyrənilməsi üzrə cəmiyyət”, Vyanada Gələcək Problemi İnstitutu Niderlandda “Bəşəriyyət 2000-ci ildə” beynəlxalq fondu və s. Alman alimləri “Dünya 2000-ci ildə” adlı çox maraqlı və hərtərəfli elmi kütləvi kitab nəşr etdirmişdilər.

1968-ci ildə Qərb ölkələrinin yüzlərlə tanınmış alimləri, ictimai xadimləri, işgüzar dairələrini özündə birləşdirən “Roma klubu” yaranmışdır. Onların əsas məqsədi dünya ictimaiyyətinin fikrini, dünyanın global problemlərinə və onların həlli yollarına yönəltməkdən ibarət olmuşdur.

Nəticə. Qloballaşma dünyanın eynimənşəli olması deməkdir. Vahid prinsipə əsaslanan həyat tərz, bağlılıq, vahid adət-ənənə, hər şeyin ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərilməsi nəzərdə tutulur. Qloballaşma dünyəvi problemlərin birgə həll olunmasını nəzərdə tutur. Bu gün qloballaşma cəmiyyətin bütün sahələrində real gərəклиyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Жданов Г.Б. Информация и сознания // Вопросы философии. №11. М.: Наука, 2000. с. 97- 104.
2. Киселев Г.С. «Кризис нашего времени» как проблема человека // Вопросы философии, №1. М: Наука, 1999.
3. Платон Федон. Собрание сочинений в 4-ч томах. Т.2, М.: Мысль, 1993. с. 7-80

4. Декарт Р. Сочинения В 2-х томах. М.: Мысль, 1989.
5. Mədədzadə K.M. Qloballaşan dünya və qlobal şüur. Bakı, 2010, 226 s.
6. Mədədzadə, K. M. Nizami Gəncəvi əsərlərində fəlsəfi ideyalar / K. M. Mədədzadə // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – Vol. 17. – No 2. – P. 54-56; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294134>

РЕЗЮМЕ
ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО МИРА
Мадəдзadə К.М.

Ключевые слова: мировое сообщество, глобализация, человеческий разум, цивилизация, логическое познание.

В современный период велика роль научно-технической революции во всех сферах человеческой деятельности, увеличение темпов процесса глобализации делает формирование единой мировой семьи объективной необходимостью. Глобализация – это исторический процесс, предполагающий «единое пространство» для жителей земного шара. Он призван попытаться обобщить все, образ жизни, основанный на одном принципе, привязанности, общей традиции. Глобализация предполагает совместное решение мировых проблем. Сегодня события в мире – войны, природные явления, проблемы в области экологии, нехватки топлива, сырья, энергии, демографии, продовольствия, воды и другие проблемы приобрели светский характер.

SUMMARY
GLOBAL PROBLEMS OF THE MODERN WORLD.
Madadzade K.M.

Key words: world community, globalization, human mind, civilization, logical knowledge.

In the modern period, the role of the scientific and technological revolution is great in all spheres of human activity, the increase in the pace of the globalization process makes the formation of a single world family an objective necessity. Globalization is a historical process the globe is a “common space” for humans. It is intended to try to generalize everything, a way of life based on one principle, attachment, a common tradition. Globalization implies a joint solution to world problems. Today, events in the world – wars, natural phenomena, environmental problems, shortages of fuel, raw materials, energy, demography, food, water and other problems have acquired a secular character.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.03.2021
	Son variant	04.05.2021

UOT338

REGIONAL NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMLƏRİ VƏ ONLARIN YARADILMASININ SƏMƏRƏLİLİYİ

HÜSEYNOVA MƏLAHƏT SOLTAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

huseynovyusif2003@mail.ru

Açar sözlər: regional nəqliyyat-logistika sistemi, region, infrastruktur, iqtisadiyyat, inkişaf

Müasir dövrdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri beynəlxalq standartlara cavab verən təsirli nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılmasıdır. Bu problemin həlli ölkəmizin global iqtisadi məkana inteqrasiyanı sürətləndirəcək və dünya ölkələri arasında tərəfdaşlıq əlaqələrini genişləndirəcək, ölkənin, o cümlədən region iqtisadiyyatının inkişafı üçün şərait yaradacaqdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri məhz regional nəqliyyat-logistika sistemlərinin formalaşmasıdır. Regional nəqliyyat-logistika sistemləri yaradılarkən yalnız regionun infrastrukturunun vəziyyəti deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatın imkanları, eləcə də bu sistemlərin inkişaf etdirilməsi üzrə dünya təcrübəsi nəzərə alınır. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin inkişafı regionlararası qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün ən vacib şərtidir. Bu, regionların sosial-iqtisadi potensialını və həyat keyfiyyətini artırmağa imkan verir.

Regional nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılması layihəsini həyata keçirərkən dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadə edilə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq regiondakı infrastruktur obyektlərinin inkişafı, planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, inşası və istismarı üçün dövlət sektoru ilə özəl sektor arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmidir. Beləliklə, uzunmüddətli tərəfdaşlıq və investisiya cəlb etmək üçün təsirli bir yoldur.

Regional nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafının əsas vəzifələri bunlardır:

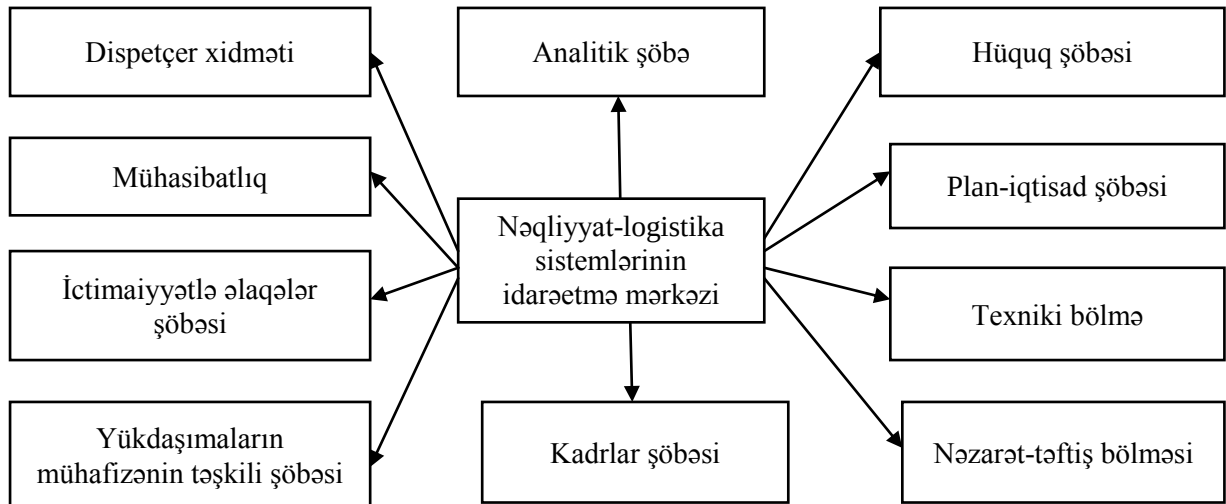
- nəqliyyat-logistika xidmətlərinə region əhalisinin və iqtisadiyyatının ən yüksək tələbatının ödənilməsi;
- regional nəqliyyat-logistika sistemlərinin təhlükəsiz, etibarlı və sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- müxtəlif nəqliyyat növləri müəssisələri, logistika vasitəçiləri, yük sahibləri ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması;
- regionun nəqliyyat sistemi və nəqliyyat-logistika infrastrukturunun texniki və iqtisadi inkişafı;
- nəqliyyat-logistika strukturlarının və bütövlükdə sistemin işinin səmərəliliyinin artırılması;
- nəqliyyat-logistika xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin yaradılması;
- digər regionların və xarici ölkələrin nəqliyyat-logistika sistemi ilə sabit əlaqələrin qurulması;
- birgə proqramların, milli və dünya nəqliyyat və logistika sistemlərinin inkişafı üçün ortaq bir siyasətin həyata keçirilməsi.

Regional nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşdırılması üçün yuxarıda göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsi belə sistemlərin yaradılmasının səmərəliliyinə təsir göstərir.

Texniki cəhətdən tam təchiz edilmiş müasir nəqliyyat-logistika mərkəzləri fəaliyyət göstərdikdə effektiv yükdaşıma sistemi yaradılır [1,s.95]. Bu problemi həll etmək üçün, ölkənin logistika sisteminin inkişafı üçün bir proqram hazırlamaq lazımdır ki, burada ən çox diqqət logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına, nəqliyyat və texnoloji proseslərin idarə edilməsinə,

logistika zəncirini təşkil edən elementlərin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığının təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Regional nəqliyyat və logistika sistemlərinin inkişafının idarə olunması mexanizminin yaradılması nəqliyyat-logistika sisteminin işləməsi və inkişafı üçün vahid təşkilatı, iqtisadi, informasiya, tənzimləmə, elmi, texniki və kadr dəstəyinin formalaşdırılmasına əsaslanır. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin idarə edilməsinin təşkili üçün vahid mərkəzin yaradılması təklif olunur. Həmin mərkəzin quruluşu aşağıdakı alqoritmi nəzərdə tutur (Şəkil).



Şəkil. Nəqliyyat-logistika mərkəzinin strukturu

Bu mərkəzin əsas məqsədi nəqliyyat-logistika sisteminin əsas elementlərinin və bütün maraqlı tərəflərin əlaqələndirilməsi və integrasiyasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün nəzarət mərkəzi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. Sistemlərin formalaşmasında dünya təcrübəsinə əsaslanan nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf strategiyasını müəyyən etmək;
2. Sistemin müxtəlif elementlərinin təsirli qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək;
3. Potensial tərəfdaşları, özəl investorları cəlb etmək üçün nəqliyyat-logistika sisteminin formalaşması və inkişafı ilə bağlı işlər barədə məlumatların yayılması məqsədilə əhali ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq;
4. Nəqliyyat-logistika sisteminin iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilən bütün proseslərin, əməliyyatların və xidmətlərin standartlaşdırılması və birləşdirilməsini təmin etmək;
5. Nəqliyyat-logistika sisteminin bütün iştirakçılarının qanuni maraqlarını qorumaq, xüsusi investisiya cəlb etmək üçün lazımi şərait yaratmaq.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yüksək səviyyədə təşkil olunmuş nəqliyyat-logistika sisteminin olması aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verəcəkdir:

- yüklərin göndərilməsinin optimal həcmindən istifadə etməklə dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətini təmin etmək;
- yüklərin çatdırılma şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif növ daşınmalar üçün çatdırılma vaxtı ilə yük haqları arasında effektiv balans yaratmaq [2, s.326];
- logistika axınlarının effektiv sinxronizasiyasını və uyğunlaşdırılmasını təmin edən nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin xidmətlərindən istifadə edərək malların çatdırılması üçün rəşional xidmət səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- nəqliyyat-logistika sistemi obyektlərinə səmərəli şəkildə məhdud kapital qoymaq.

Fikrimizcə, nəqliyyat-logistika sisteminin fəaliyyətinin başlıca məqsədi maddi, maliyyə və məlumat axınlarının hərəkəti, tənzimlənməsi və nəzarətinin effektiv sisteminin formalaşdırılması və

həyata keçirilməsidir. Beləliklə, nəqliyyat-logistika sisteminin təşkili təsirli logistika çatdırılma sxemlərinə əsaslanmalıdır.

Regional nəqliyyat-logistika sistemi obyektlərinin yaradılması səmərəliliyi aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- logistik idarəetmə metodlarının təcrübədə tətbiqi, habelə nəqliyyat-logistika xidmətlərinin inkişafı yolu ilə müştərilərin kəmiyyət və keyfiyyət tələblərinin maksimum dərəcədə təmin etməklə regionun nəqliyyat kompleksinin, müəssisə və təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;

- daşımaların və malların hərəkəti sisteminin təşkili və idarə olunması üçün qabaqcıl terminal texnologiyadan istifadə etməklə regiondakı yük daşınması və logistika xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərən nəqliyyat-ekspeditor və logistika xidmətlərinin fəaliyyət sahələrində lisenziyalaşdırma. Bu birbaşa dövlət tənzimlənməsi və aydın nəzarət mexanizmi ilə bağlıdır [3, s.117];

- regionda yerləşən nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafı üçün büdcə və qeyri-büdcə mənbələrinin cəlb edilməsi ilə maliyyələşdirmənin təmin edilməsi;

- regional nəqliyyat-logistika infrastrukturuna informasiya dəstəyi sisteminin yaradılması üçün zəruri təşkilati, iqtisadi, istehsal və texniki şərtlərin təmin edilməsi;

- daşıma, nəqliyyat, anbar, bölüşdürmə, xidmət və digər maddi-texniki fəaliyyət növləri üzrə kadrların hazırlığı və yenidən hazırlanmasının təşkili;

- region iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və bu məqsədlə xarici investisiyaların və qabaqcıl texnologiyaların cəlb edilməsi üçün dövlət – özəl tərəfdaşlıq əlaqələrindən fəal şəkildə istifadə edilməsi [4, s.81];

- regional nəqliyyat-logistika sisteminin iştirakçıları üçün ən əlverişli şəraiti təmin edəcək logistika infrastrukturunu obyektlərinə və güzəştli vergiyə cəlb olunan investisiyaların güzəştli kreditləşdirilməsi.

Region ərazisində nəqliyyat-logistika sisteminin yaradılmasını sürətləndirmək və fəaliyyətinin nəticələrinə iqtisadi marağı artırmaq üçün ərazidə bütün maraqlı strukturların iştirakı ilə korporativ əsasda holding şirkəti yaratmaq lazımdır. Region ərazisində nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəli işləməsi və inkişafı üçün beynəlxalq, dövlət və regional logistika proqramları və sistemləri ilə strateji qarşılıqlı əlaqələrin təşkili də zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılması strategiyası malların həcmində və çeşidində davamlı artımla yanaşı, bu sistemlərin funksionallığını qabaqcıl logistika texnologiyaları və bazar üçün xarakterik olan digər xidmətlərdən istifadə etməklə genişləndirmək olmalıdır. Regionun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində strateji bir amil kimi regional nəqliyyat-logistika sistemlərinə olan yüksək tələb onların formalaşmasının mövcud şəraitdə aktuallığını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Nəqliyyat vasitələrinin, logistik infrastruktur obyektlərinin, anbar və konteyner müəssisələrinin, qablaşdırma sənayesinin və s. istifadəsində optimallaşdırma nəqliyyat-logistika sistemlərinin yaradılmasının əsas üstünlüyüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Альбеков А.У Таможенная логистика. СПб.: Троицкий мост, 2013, 176 с.
2. Грищенко А.И., Федотенков Д.Г., Лобановский А.М. Основные принципы формирования транспортно-логистической системы региона. Вестник Брянского госуниверситета. 2015(2), с.325-330
3. Миротин Л.Б., Гудков В.А., Вельможин А.В. Грузовые автомобильные перевозки. М.: Горячая Линия, Телеком, 2007, 560 с.
4. Hacıyeva Z.E., Osmanov İ.O. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin rolu / Z.E.Hacıyeva, İ.O. Osmanov // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, 2020, c.16, № 4, s.79-82;
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598011>

РЕЗЮМЕ
РЕГИОНАЛЬНЫЕ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ
И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИХ СОЗДАНИЯ
Гусейнова М.С.

Ключевые слова: *региональная транспортно-логистическая система, регион, инфраструктура, экономика, развитие*

Создание региональных транспортных и логистических систем – это один из эффективных путей социально-экономического развития как отдельных регионов, так и страны в целом. С этой точки зрения, тема статьи актуальна. В статье обоснована необходимость создания региональных транспортно-логистических систем. Определены основные позиции по достижению целей развития создания региональных транспортно-логистических систем. В статье также структура транспортно-логистического центра в форме блок-схемы, рассмотрены ее составные элементы. Исследована эффективность создания объектов региональных транспортно-логистических систем.

SUMMARY
REGIONAL TRANSPORT AND LOGISTICS SYSTEMS AND
THE EFFECTIVENESS OF THEIR CREATION
Huseynova M.S.

Key words: *regional transport and logistics system, region, infrastructure, economy, development*

The creation of regional transport and logistics systems is one of the most effective ways of socio-economic development, both in individual regions and the country as a whole. From this point of view, the topic of the article is relevant. The article substantiates the need to create regional transport and logistics systems. The main positions for achieving the development goals of creating regional transport and logistics systems have been determined. The structure of the transport and logistics center was drawn up in the form of a block diagram, its constituent elements were considered. The efficiency of creation of objects of regional transport and logistics systems has been investigated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.02.2021
	Son variant	04.04.2021

УДК 336.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОДУКЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

АБДУЛЛАЕВ ЛОГМАН ИМРАН оглы*Сумгаитский государственный университет, д.ф.э. доцент*Loqman.2005@mail.ru

Ключевые слова: *расходы, денежные средства, стоимость, стандарты международной финансовой отчетности, заработная плата*

На основе экономических теоретических знаний, если мы обратим внимание на концепцию производства в целом, будет определено, что существует процесс целенаправленной деятельности, который удовлетворит неограниченные потребности. Независимо от направления деятельности в производственных сферах, подготовка периодической финансовой отчетности предприятия осуществляется на основе бухгалтерского учета. Обработка и анализ известной информации об активах, капиталах, обязательствах, доходах и расходах, которые являются ключевыми элементами финансовой отчетности, приводят к составлению отчетов. Здесь формирование активов предприятия за счет капитала или обязательств отражает возможности данной области производства, при этом полностью отражаются в балансе имущество, капитал и обязательства предприятия на основе доходов и расходов.

Расходы на предприятии представляют собой отток активов и уменьшение активов в течение отчетного периода, что приводит к уменьшению капитала, не связанный с распределением капитала между собственниками. Здесь экономические выгоды от увеличения пассивов уменьшаются. Интерпретируя это положение, необходимо проанализировать подход к расходам на предприятии с разных сторон. На первый взгляд, он отражает стоимость каждой транзакции, что приводит к уменьшению денежных средств. Однако затраты, понесенные предприятием в производственном процессе, не полностью учитываются. В целом расходование денежных средств рассматривается предприятием как приобретение основных средств и прочие расходы. Однако при интерпретации концепции расхода в соответствии с правилами бухгалтерского учета приобретенные здесь активы учитываются как расход по мере их расходования. Учет активов в качестве расхода в том виде, в каком они используются, обычно подтверждает организацию бухгалтерского учета в соответствии с концепциями затрат. В экономической литературе затраты на материальные ресурсы и выгоды, полученные предприятием в процессе производственной деятельности, отражаются как экономические затраты. Однако использование этих ресурсов и выгод, полученные в производственном процессе, признаются как бухгалтерские расходы. Не все расходы могут быть признаны расходами. То есть, если деньги, потраченные на приобретение земли, зданий, оборудования и ресурсов, расходуются только на основании их использования, или израсходованная часть учитывается как расход. Исходя из методики расчета, также следует отметить, что понесенные предприятием затраты учитываются без расходования денежных средств. Расходы на амортизацию обычно признаются как расходы в течение срока службы основных средств. Объяснение нашей позиции в соответствии с принципом финансового равенства подтверждает подход, согласно которому происходит замещение активов по стоимости. То есть один актив становится другим активом. На момент расходования уже наблюдается уменьшение, как активов, так и пассивов в финансовом

равенстве. Следовательно, затраты признаются как пассивные, так и активные. Учет расходов в бухгалтерском учете финансово-хозяйственной деятельности отражается по двум важным направлениям. То есть затраты объясняются в соответствии с их функциональным и экономическим назначением. По своему функциональному назначению затраты делятся на производственные, административные и коммерческие. Себестоимость производства в новом плане счетов производственные затраты по активу отражаются на счете 202-Себестоимость. Обязательства включают административные расходы и расходы по продажам на счетах 721-Административные расходы и 711-Коммерческие расходы, соответственно. Экономическая классификация понесенных затрат в зависимости от характера финансовых операций на производственном предприятии отражает затраты, которые предприятие может понести в различных областях. Заработная плата, коммунальные услуги, материалы, аренда, амортизация и другие экономически возмещаемые расходы относятся к расходам экономического характера.

Стоимость сырья и материалов, затраченных при производстве на предприятии, обычно относится к количеству сырья, потребляемого в производственном процессе для экономических целей. В конце отчетного периода предприятие составляет отчет о затратах на сырье и материалы. В нем отражены нормы и фактические суммы затрат по видам выпускаемой продукции. На основании информации, содержащейся в этих отчетах, сумма необходимых расходов, отраженная на синтетическом счете в бухгалтерском учете, распределяется между аналитическими счетами, открытыми в соответствии с синтетическими счетами производства. Стоимость сырья и материалов списывается с кредита счета 201 запасов по дебету счета 202 себестоимости продукции. При уделении внимания производственной деятельности на производственном предприятии существует последовательность, которая обеспечит формирование готового продукта на каждом этапе. Приобретение сырья и ресурсов, их использование, эксплуатация земельных участков, зданий и оборудования, задействованных в производстве, и другие выполняемые работы учитываются в денежном выражении. На основе производственных затрат, связанных с производством продукта, при последующем учете рассчитывается стоимость произведенных товаров и стоимость реализованных товаров. Каждый из этапов поставки производства и реализации своевременно, последовательно и документально фиксируется в соответствии с правилами бухгалтерского учета. Конечно, на предприятиях остатки ресурсов, остатки от полуфабрикатов или готовой продукции на начало периода учитываются при определении стоимости. При расчете себестоимости производственные затраты делятся на прямые и косвенные производственные затраты. Такая классификация предусматривает отдельный расчет и учет прямых и косвенных производственных затрат, связанных с производством продукции. Прямые производственные затраты в основном отражаются в Новом плане счетов (н.п.с) как дебет счета 201-Материальные запасы. Соответственно, кредитовые проводки производятся на других счетах диаграммы расходов (н.п.с.-431,531). Косвенные производственные затраты включают косвенные материальные, трудовые и другие косвенные затраты. Сюда входят косвенные затраты на материалы и труд, затраченные на производство. Примером может служить общее количество использованных дополнительных материалов, а также заработная плата сотрудников, занятых только вспомогательной работой. Косвенные затраты включают такие затраты, как коммунальные услуги, аренда, транспорт, уборка, налоги, страхование, амортизация. Конечно, эти затраты не включаются в стоимость, когда они учитываются как административные расходы. То есть административное здание и другие расходы, связанные с административными функциями, не включаются в стоимость производимого продукта. Здесь прямые и косвенные производственные затраты затем расходуются на производство готовой продукции, и соответствующая запись делается по дебету нового плана счетов 202-Счет

производственных затрат в бухгалтерском учете. Таким же образом в Новом плане счетов записывается кредитовая запись счета 201-Материальные запасы. Расчет производственных затрат (IM) в соответствии с требованиями международных стандартов включает сумму прямых затрат на материалы (BM), прямых затрат на оплату труда (BE) и других прямых производственных затрат (DB).

$$IM = BM + BE + DB$$

При расчете остаток сырья на начало периода добавляется к поступлениям за отчетный период, а остаток на конец периода вычитается. При этом прямые материальные запасы рассчитываются на текущий период.

Прямые затраты на оплату труда и другие прямые затраты рассчитываются по себестоимости. Для определения себестоимости произведенной продукции (IMMD) необходимо было определить сумму производственных затрат, понесенных в течение периода. В этом случае остаток на начало периода вычитается из баланса производственных затрат, то есть полуфабрикатов (Y) на начало периода. В этом случае для расчета себестоимости произведенной продукции (IMMD) производственных затрат (IM) за период добавляется к балансу полуфабрикатов на начало периода (Y1) и балансу полуфабрикатов на начало периода (Y1), готовая продукция на конец периода (Y2)

$$IMMD = IM + Y(1) - Y(2)$$

При расчете стоимости на основе продукции, проданной предприятием, учитывается стоимость готовой продукции, полученной на основе существующих производственных затрат. На основании корреспонденции последний остаток по дебету счета 204-Готовая продукция Нового плана счетов отражает остаток готовой продукции предприятия. При расчете себестоимости проданных товаров (SMMD) себестоимость проданных товаров (IMMD) представляет собой сумму баланса готовой продукции (H1) на начало периода и за вычетом остатка готовой продукции (H2) в конце периода.

$$SMDD = IMMD + H(1) - H(2)$$

Показатели затрат, рассчитанные за отчетный период, позволяют эффективно прогнозировать будущую деятельность каждого предприятия. Если формирование активов предприятия за счет пассивов превалирует, либо ведется неправильный учет статей, расходов, то это может привести к банкротству финансово-хозяйственной деятельности этих предприятий. Основные стратегические цели предприятия должны заключаться в том, чтобы четко определить классификацию прямых и косвенных затрат, не нести дополнительных затрат, когда сырье не требуется, и организовать производство в соответствии с количественными и качественными характеристиками, требуемыми рынком. Естественно, что на основе данных бухгалтерского учета и периодической отчетности бухгалтерии можно принимать эффективные решения после информирования руководителя предприятия. Стоимость произведенного продукта или расчет стоимости проданного продукта создает необходимость снижения дополнительных затрат на предприятии. В частности, недавнее увеличение административных расходов отрицательно сказалось на финансово-хозяйственной деятельности предприятий. Расчет стоимости увеличивает возможность сравнения этих продуктов с реальными рыночными ценами. Конечно, когда возникает необходимость продать готовую продукцию по более низкой цене, чем себестоимость, финансовая отчетность предприятия за этот период завершит период с убытком. Каждая компания-производитель заинтересована в производстве продукции, имеющей постоянного покупателя на рынке и обеспечивающей высокую прибыль. Точный учет на предприятиях позволяет руководителю предприятия более точно определять затраты. Организация производственного процесса с новыми технологическими возможностями, утилизация устаревших земель, зданий и оборудования, определение точного количества сырья и остатков материалов на складе и справедливой рыночной стоимости, сокращение ненужных

косвенных и административных затрат обеспечивают развитие финансовой и хозяйственной деятельности. Организация бухгалтерского учета в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности - основа будущего успеха любого предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов Г.А. Бухгалтерский учет. Учебник и методическое пособие. Баку: Текнур, 2017, 528 с.
2. Абдуллаев Л.И. Финансовый учет. Учебное пособие. Сумгаит: СГУ, 2017, 221 с.
3. Сабзалиев С. Пояснительный словарь международных и национальных учетных терминов. Баку: Наука и образование, 2010, 256 с.
4. Фатуллаев Р. Организация официальной бухгалтерии. Баку: Зия, 2019, 144 с.
5. Закон Азербайджанской Республики "О бухгалтерском учете" (29 iyun 2004-cü il)- Бухгалтерский учет: законы, правила, положения. Баку: Прововая литература, 2013, с.3-18
6. Карпова Т.П., Карпова В.В. Бухгалтерский учет. М.: ИНФРА, 2010, 328 с.
7. Палий В.Ф. Международные стандарты финансовой отчетности. М.: ИНФРА, 2009, 512 с.
8. Fətdayeva, Z. H. Müasir şəraitdə qeyri-maddi aktivlərin uçotunun əsas xüsusiyyətləri və auditi / Z. H. Fətdayeva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2019. – c. 15. – No 4. – s. 85-88;
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43167292>

XÜLASƏ

MÜƏSSISƏLƏRDƏ XƏRCLƏR ÜZRƏ MƏHSULUN MAYA DƏYƏRİ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abdullayev L.I.

Açar sözlər: *xərclər, pul vəsaitləri, xərclər, beynəlxalq maliyyə hesabatlarının standartları, əmək haqqı*

Müəssisələrdə xərclər üzrə maya dəyərinin hesablanması və uçotu gələcək dövrlər üzrə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradır. Hər bir müəssisə hesab dövrü üzrə mənfəət əldə edilməsinə maraqlıdır. Lakin uçotun vaxtında və dəqiq şəkildə aparılmaması bəzən müəssisənin ilin sonunda zərərli işləməsinə müəyyən edir. Bu baxımdan xərclərin dəqiq təsnifləşdirilməsi və maya dəyərinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun hesablanması müəssisələrdə səmərəli maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafını təmin edir.

SUMMARY:

ORGANIZATIONAL FEATURES OF PRODUCTION COST ACCOUNTING AT ENTERPRISES

Abdullayev L.I.

Key words: *expenses, cash, cost, international financial reporting standards, salary*

Calculation and accounting of costs in enterprises allows you to more effectively organize financial and economic activities for future periods. Every business is interested in making a profit for the reporting period. However, untimely and inaccurate accounting sometimes determines that the company is operating at a loss by the end of the year. From this point of view, an accurate classification of costs and calculation of costs in accordance with the requirements of international standards ensure the development of effective financial and economic activities in enterprises.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.03.2021
	Son variant	04.05.2021

MİLLİ İQTİSADİYYATDA BANK SİSTEMİNİN ROLUNUN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

¹QURBANOVA RÖYA VİLAYƏT qızı

²SEYİDOVA SƏMİRƏ RASİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- i.ü.f.d, baş müəllim, 2-assistent

samira_seyidova@inbox.ru

Açar sözlər: bank sistemi, investisiya, maliyyə, kredit, təhlükəsizlik

Azərbaycan iqtisadiyyatını innovativ əsaslarla modernləşdirmək vəzifəsi iqtisadiyyatın real sektoruna intensiv birbaşa investisiyalar axınının təmin edilməsi məsələsinin əhəmiyyətini ön plana çəkir. Bu baxımdan, əmanətləri investisiyaya çevirən, ölkənin iqtisadi sahələri və regionları üzrə səmərəli kapital axını təmin edən təşkilatlar kimi bankların rolunu artırmaq, onları real sektora borc vermə məsələsində aktiv mövqe tutmağa sövq etmək lazımdır.

Hər bir ölkə qarşısında yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə, məhsuldarlığa, səmərəliliyə malik dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın formalaşdırılması kimi vəzifələr dayanmalıdır. Bu vəzifələr iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsini, elm tutumlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, qabaqcıl texnologiyaların və təcrübənin tətbiqini, insan kapitalının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bütün bu cəhətlər milli iqtisadiyyatda bank sisteminin rolunun qiymətləndirilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir. [5, s.82]

Ölkəmizin bank sistemi Azərbaycanda investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək, iqtisadiyyata kapital axınına sabitləşdirmək və iqtisadi subyektlərin investisiya aktivliyini artırmaqla vəziyyəti normallaşdırmağa kömək etməlidir.

Bu şərtlərlə bank sisteminin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi həm milli bank sisteminin təhlükəsizliyinin, həm də iqtisadiyyatın real sektoruna borc verilməsində bankların fəallığının artırılması istiqamətində həyata keçirilməlidir. Buna görə bank sisteminin sabitliyini gücləndirməklə, ölkənin kredit təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq, bank tənzimləməsini və nəzarətini yaxşılaşdırmaq, mənafeələrinin qorunmasını artırmaq və əmanətçilərin və digər kreditorların etibarını gücləndirməklə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına kömək etmək aktual məsələlərdəndir.

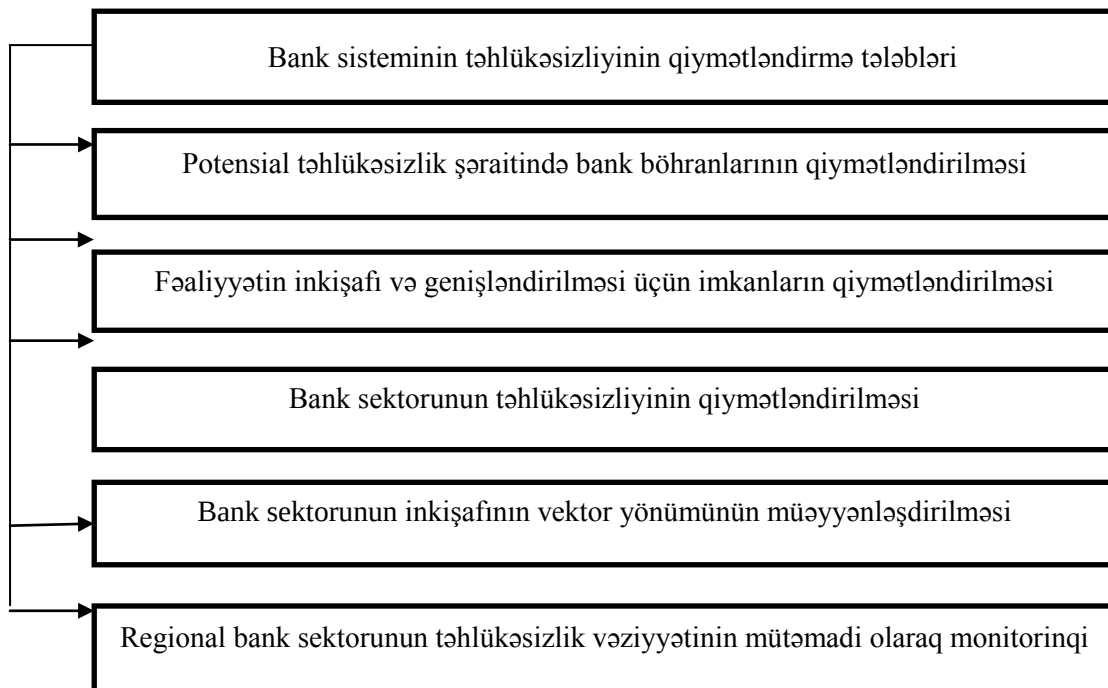
Müasir və yüksək texnologiyalı bank sektorunun formalaşması və inkişafı bu gün həm regional sosial-iqtisadi sistemin, həm də ölkənin bütün bank sisteminin inkişafı üçün müəyyənəddici bir vektordur. Bütün bu cəhətlər bankların iqtisadi təhlükəsizliyinin və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasını obyektiv zərurətə çevirir

Hal-hazırda bank sistemlərinin təhlükəsizliyi üçün iki yanaşma mövcuddur:

- vahid yanaşma - təhdidlərə qarşı bir sıra üsulları birləşdirir;
- parçalanmış yanaşma, yəni, müəyyən təhlükələrə qarşı mübarizə.

Böyük bank sistemlərinin (məsələn, beynəlxalq banklararası şəbəkələrin) qorunması üçün vahid yanaşma istifadə olunur.

Bank sisteminin vəziyyəti böyük ölçüdə milli iqtisadiyyatın inkişaf meyillərini və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bank sisteminin gücləndirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün ən vacib şərtidir. Eyni zamanda, innovativ inkişaf və istehsalın iqtisadi artımı üçün bankların imkanlarından tam istifadə olunması dövlətin rolunun artmasını tələb edir. Bank sisteminin təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün vahid yanaşma aşağıdakı şəkildəki tələblərə cavab verməlidir:



Şəkil. Bank sisteminin təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün vahid yanaşma [3, s.67]

Hazırda bankların maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsində yanaşmaları, yəni həm ayrı-ayrı bankların, həm də bütövlükdə bank sisteminin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alan göstəricilər toplusunu təkmilləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan, bankların maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin inkişafında perspektivli bir istiqamət yeni göstəricilərin (məsələn, davamlı maliyyələşdirmə nisbətinin və s.) tətbiq edilməsidir [2, s.315]. Beləliklə, müasir şəraitdə bankın ən vacib səciyyəsi maliyyə sabitliyidir. Onun təmin edilməsi bankların fəaliyyətində ən çətin vəzifələrdən birinə çevrilir. Prinsipcə, qiymətləndirmənin nəticəsi istifadə olunan metodologiyadan və seçilmiş göstəricilər sistemindən asılıdır. Buna görə, bankın dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün etibarlı və dolğun məlumatlar əsasında bankın öz resurslarının, gəlirliliyinin və s. sahəsindəki siyasətini tam qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemindən istifadə etmək vacibdir.

Bankların milli iqtisadiyyatda rolunu gücləndirmək üçün onların fəaliyyəti səmərəli idarə olunmalıdır. Bank sisteminin inkişafının idarə edilməsinin əsas vəzifələri bunlardır:

- bankların əmanətçilərinin və digər kreditorlarının maraqlarının qorunmasını gücləndirmək;
- bank sistemi tərəfindən əhalinin və təşkilatların vəsaitlərinin toplanması və onların kredit və investisiyalara çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyətlərin səmərəliliyinin artırılması;
- ölkənin kredit təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- kredit təşkilatlarının haqsız ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin və qanunsuz məqsədlər üçün istifadəsinin qarşısının alınması;
- rəqabət mühitinin inkişafı və kredit təşkilatlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi;
- investorlar, kreditorlar və əmanətçilər tərəfindən Azərbaycanın bank sektoruna inamın gücləndirilməsi;
- ölkənin bank sektorunun beynəlxalq maliyyə bazarlarında mövqeyinin gücləndirilməsi.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə əhalinin banklardakı əmanətlərinin illər üzrə həcmində diqqət yetirək.

Əhalinin banklardakı əmanətləri, ilin sonuna (mlyn. manat) [1, s.126]

	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Əhalidən cəlb olunmuş əmanətlər, o cümlədən	494,5	3029,8	9473,9	7561,2	8375,4	8637,9
Milli valyuta ilə	55,8	1409,9	1420,2	2532,9	3142,2	4132,7
Xarici valyuta ilə	438,7	1619,9	8053,7	5028,3	5233,2	4505,2

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, əhali tərəfindən banklara qoyulan əmanətlərin həcmində artım müşahidə olunur. Ən çox 2015-ci ildə əhali əmanətləri banklara cəlb olunmuşdur. Belə ki, əgər 2019-cu ildə əhali tərəfindən banklara qoyulan əmanətlərin həcmi 8637,9 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 8143,4 milyon manat və yaxud 17,5 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 5608,1 milyon manat və yaxud 2,9 dəfə, 2017-ci illə müqayisədə 1076,7 milyon manat və yaxud 14,2%, 2018-ci illə müqayisədə 262,5 milyon manat və yaxud 3,1% çoxdur. Lakin 2015-ci illə müqayisədə 836,0 milyon manat və yaxud 8,8% azalmışdır. 2005-ci ildən 2019-cu ilin sonunadək milli valyuta ilə əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb olunmasında da artım davamlı olaraq müşahidə olunmuşdur. Lakin 2005-ci ildən 2019-cu ilin sonunadək əhalinin banklara qoyduqları əmanətlərin həcmi artsa da 2015-ci ildən etibarən azalmağa doğru meyillilik müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, 2015-ci ildə bank sisteminə təsir edən əsas amillər manatın devalvasiyası, neftin qiymətinin düşməsi, həmçinin bank müştərilərinin gəlirlərinin azalmasına və onların ödəmə qabiliyyətinə səbəb olan ümumi iqtisadi böhran olmuşdur. Bu da əhali əmanətlərinin banklara cəlb olunmasında azalmalara səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bank sisteminin daha da inkişafı üçün sabitliyini artırmaq, investorlar, kreditorlar və əmanətçilər tərəfindən ölkənin bank sisteminə inamı gücləndirmək və əmanətlərin sığortasının səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Maliyyə vasitəçiliyi sistemində bankların rolunun gücləndirilməsi sahəsində aşağıdakıları təmin etmək lazımdır:

- beynəlxalq maliyyə hesabatlarının standartlarına uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyətin maliyyə vəziyyəti və göstəriciləri barədə məlumatların açıqlığının təmin edilməsi;
- bankların yenidən maliyyələşdirmə və likvidliyin idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- müasir informasiya və bank texnologiyalarına əsaslanan maliyyə bazarlarında əməliyyatların həyata keçirilməsində kredit təşkilatları üçün bərabər imkanların yaradılması. [4, s.226]

Ümumiyyətlə, müasir bank sisteminin inkişafını müəyyənləşdirən ümumi ümumi iqtisadi artım və daim artan rəqabət mübarizəsidir.

Beləliklə, ölkənin bank sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi və gücləndirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- dövlət və Mərkəzi Bank tərəfindən hüquqi tənzimlənmənin təkmilləşdirilməsi;
- müəssisələrə və əhaliyə göstərilən bank xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq və siyahısını genişləndirmək üçün institusional infrastrukturun inkişafı;
- bank sisteminin kapital bazasının daha da gücləndirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə mexanizmlərindən səmərəli istifadə;
- kredit resurslarının ayrılması prosesində bank fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və stimullaşdırılması;
- bankların fəaliyyətlərini maliyyələşdirməkdə maraqlı olmaq üçün müəssisələrin işgüzar fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması.

Beləliklə, fəaliyyəti ölkənin iqtisadi artımının ən vacib amillərindən biri olan bank sistemini inkişaf etdirmək və onun sabitliyini təmin etmək sayəsində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 722 s.
2. Пименов Н.А. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности. М.: Юрайт, 2016. 416 с.
3. Манохина Н.В. Экономическая безопасность. М.: НИЦ ИНФРАМ, 2016, 320 с.
4. Селищев А.С. Деньги. Кредит. Банки. СПб.: Питер, 2007, 432 с
5. Əliyeva S.Y. Müəssisənin investisiya cəlbəediciliyi və onun qiymətləndirilməsi / S.Y.Əliyeva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, 2020, c.16, № 3, s.82-84; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44219944>

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ УКРЕПЛЕНИЯ РОЛИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Гурбанова Р.В., Сеидова С.Р.

Ключевые слова: *банковская система, инвестиции, финансы, кредит, безопасность.*

В настоящее время роль банковской системы в развитии экономики страны растет. Это в свою очередь обуславливает необходимость обеспечения ее безопасности. В статье исследованы направления укрепления роли банковской системы в национальной экономике. Как одна из основных направлений укрепления роли банковской системы в экономике страны обоснована необходимость обеспечения ее безопасности. Для оценки безопасности банковской системы рассмотрен единый подход. На основе данных Госкомстата анализируется динамика роста банковских сбережений населения по годам.

SUMMARY

DIRECTIONS OF STRENGTHENING THE ROLE OF THE BANKING SYSTEM IN THE NATIONAL ECONOMY

Qurbanova R.V., Seyidova S.R.

Key words: *banking system, investment, finance, credit, security*

At present, the role of the banking system in the development of the country's economy is growing. This, in turn, makes it necessary to ensure its safety. The article examines the directions of the role of strengthening the banking system in the national economy. As one of the main directions of strengthening the role of the banking system in the country's economy, the need to ensure its security is substantiated. A unified approach is considered to assess the security of the banking system. On the basis of the data of the State Statistics Committee, the dynamics of the growth of the population's bank savings by years has been analyzed.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	08.02.2021
	Son variant	04.04.2021

MECHANISMS OF REDUCTION OF FACTORS NEGATIVELY AFFECTING AGRICULTURAL DEVELOPMENT

AZIZOVA KAMALA VAGIF

Sumgayit State University, Senior Lecturer

kamalaazizova.74@mail.ru

Key words: *agriculture, environmental standards, toxic chemicals, waste-free production, field protection, agrobiodiversity*

At present, the agricultural system means the efficient use of all agricultural lands, protection of lands and the environment, the widespread use of existing means of production, meeting the needs of plant life factors and producing more and better products with minimal labor and investment in specific natural and economic conditions, a set of organizational, economic, agro-technical and reclamation measures aimed at ensuring production. The basis of these measures is the cultivation of lands in convenient ways, the proper use of organic and mineral fertilizers, the completion of the development of crop rotation, the provision of irrigation or drying of lands. These measures should be applied not only on arable lands, but on all lands used in agriculture: meadows, pastures, saline and swampy areas, bushy lands, other unused areas that can be made suitable for cultivation. The general components of the farming system include: the ratio of arable land to arable land, tillage system, crop rotation system, fertilization system, weed control and crop protection system, seeding system, soil erosion protection measures.

The solution of the tasks facing the agro-industrial enterprises in modern times is possible only on the basis of innovative development. Innovative development of the agro-industry means a qualitative change achieved through the growth of productive forces while improving the organizational and economic mechanism of agriculture, related fields and the agro-industrial complex as a whole.

In addition, the traditional "superficial irrigation" or "Selrition Irrigation" is used as a basic irrigation method in agriculture. The application of modern irrigation methods that save water such as "drip irrigation" and "raining irrigation" are limited. [4, p.35]

The settlement of the tasks facing agricultural enterprises in modern times is only possible on the basis of innovative development. The innovative development of the agrarian industry is understood by the increase in agriculture, the organizational and economic mechanism of interconnected areas and a whole agrarian industrial complex in the form of a quality change. [3, p.79].

Climate change a gradual increase in the average annual temperature on Earth (the average annual temperature is expected to increase by 40⁰C globally by 2080), uneven distribution of atmospheric precipitation by regions, falling in different and unfavorable periods, physical evaporation from water and land surface. It is characterized by an increase of 1.2-1.6 times, a decrease in bushes and forests, changes in the direction and intensity of winds, an increase in storms and hurricanes, drought and other symptoms. As a result of reduced rainfall due to climate change, acute moisture shortages can be observed during planting and grazing. According to official statistics, more than 80 percent of crop production in Azerbaijan is produced on irrigated lands. In this regard, the reduction of water resources due to climate change may put serious pressure on agriculture. In order to reduce the impact of climate change on agriculture and maximize the adaptation of agriculture to climate change, it is necessary to strengthen the activities related to the

organization of effective management in arable and pasture areas and improve the legal framework. To this end, an action plan to assess the effects of climate change will be developed and "climate-smart agriculture" will be promoted. To reduce the negative impact of climate change on agriculture, activities will be expanded to create productive plant varieties resistant to biotic and abiotic stress factors, as well as a modern system of agro-meteorological support for agriculture will be formed.

The system will focus on cooperation with farms, insurance companies and agricultural research organizations. Within the framework of this priority, appropriate measures will be taken to reduce the negative impact of climate change and natural factors on agriculture, thus stimulating the application of the principles of "climate-smart agriculture" in terms of sustainable development of the agricultural sector in the country. The impact of climate change on agriculture will be assessed by region of the country, the degree of sensitivity will be determined, and an adequate adaptation and mitigation plan will be developed to minimize expected losses. The regions most affected by climate change in the country will be identified. The initial amount of damage caused by climate change will be calculated and the amount of investment needed to repair the damage will be determined. Activities will be expanded to expand the application of agrometeorological data in the field of agriculture, compile this information in accordance with modern requirements in the form of bulletins, reviews, disseminate agrometeorological comments and reviews in the media, examine crops and pastures, organize expeditions to study agrohydrological features. Agrometeorological forecasting methods will be developed, soil moisture in arable lands and pastures, observation of evaporation from the soil surface will be intensified. This information will be made available to agricultural institutions. The efficient use of fertile lands and the high level of agricultural culture show that timely and quality field work, control of weeds, protection against pests and diseases can be achieved through proper adherence to crop rotation. Among the agro-technical and organizational-economic measures taken to increase soil fertility and increase the productivity of cultivated crops through the efficient use of arable land, the rotation system is of particular importance.

Agricultural reserved lands include lands designated for agricultural production by agricultural producers. Their basis is the village farm places. They also include forests and shrubs, swamps, yards and other areas without which agricultural work is impossible. The share of agricultural lands is 55.1% of the total land fund. [2, p.104]

In the world practice, prevention or reduction of possible complications due to hail, increase or decrease of precipitation in the relevant area (territories) in accordance with the interests of agriculture, forestry and communal services, etc. intervened for various reasons. Taking into account the needs of the country, work will be done to create a system of weather interference and hail protection for agricultural purposes. The legislative framework in this area will be improved, taking into account the problems that may arise during the implementation of relevant measures. Considering measures to reduce the impact of climate change on agriculture, the possibility of establishing a working group to coordinate activities between the relevant agencies in this area will be considered. As a result of the current priority measures, the effects of climate change will be assessed, an adequate adaptation plan will be developed to reduce damage, "climate-smart agriculture" will be promoted, an agrometeorological database will be created, and biotic and abiotic-resistant plant varieties will be expanded. The possibility of creating a system of weather interference and hail protection for agricultural purposes will be assessed. Taking into account the scope of the priority measures, it is projected that about 7 million manat will be required. The main risks under the priority include the lack of highly qualified personnel in the field of climate change assessment, lack of funding for the agro-meteorological database, weather interference and hail protection system. Research on reducing carbon emissions in crop production and livestock, application of waste-free production technologies in the field of agricultural processing, and minimization of other harmful effects of agricultural production on the environment should be

carried out, with environmental protection issues in constant focus. The late implementation of regulatory measures to ensure the compliance of agricultural production with environmental standards, to limit the use of toxic chemicals in agriculture can have serious environmental consequences. This priority will support the establishment of protective forest strips, and the use of economically viable plant species (almonds, pistachios, pomegranates, mulberries, figs, apricots, etc.) will be considered. [1, p.22] At the same time, it is planned to continue appropriate measures for the protection of agrobiodiversity, to prepare proposals for the protection of biodiversity and the establishment of a gene bank. There is also a need to develop greenhouses and study the possibility of using alternative energy sources in their heating supply. The possibility of conducting a comprehensive assessment of the compliance of agricultural production with environmental standards will be explored. If it is decided to conduct this assessment, the needs will be identified to promote the use of waste-free production technologies in agriculture, limit the use of toxic chemicals in agriculture, strengthen state control over their quality at all stages of pesticide circulation, expand the use of biological methods to control pests and weeds and other issues. and proposals will be prepared. The construction of multi-storey protective forest strips at the edges of the planted areas will be supported and an action plan for the development of protected forest areas by 2025 will be prepared. Relevant work will be done in the field of field protection, soil protection and protection of forests and forest strips with the involvement of international donors. The use of economically viable plant species (olive, almond, pistachio, pomegranate, mulberry, fig, etc.) will be encouraged in planting greenery. In order to strengthen the fight against erosion in the mountainous and foothill areas, various fruit trees and perennial grasses will be planted on the existing terraces. Greenery will be planted on non-agricultural non-forest lands using economically viable plant species, as well as the possibility of applying hemp cultivation in sensitive areas affected by exogenous geological processes will be explored. At the same time, the negative impact of the mass use of plastic bags on plants, animals, land and water resources will be assessed, and an appropriate action plan will be developed to reduce pollution in this area. The potential for the transition to a "green economy" in the agricultural sector will be assessed. The use of organic compost in greenhouses will be encouraged. The possibility of using solar collectors, biogas and thermal water resources in the heat supply of greenhouses will be explored and their application will be considered. If the economic and financial justification of this priority is positive, its implementation will assess the compliance of agricultural production with environmental standards, expand the use of waste-free production technologies in agriculture, ensure compliance of agricultural production with environmental standards, limit the use of toxic chemicals in agriculture. Carbon emissions will be reduced in livestock, protective forest strips will be laid, economically viable plant species will be used in planting greenery, pollution of the environment with plastic bags will be reduced, and an action plan will be prepared to protect agrobiodiversity. In general, the use of toxic chemicals in agriculture will be reduced by 30 percent, carbon emissions in crop production and livestock will be reduced, the use of economically viable plant species in both protective forest belts and greenery will increase by 30 percent, and the use of alternative sources in greenhouse heating will increase by 20 percent. In the theory and practice of agriculture, the interaction of irrigation and fertilization occupies one of the main places. Irrigation has a better effect on the growth of plant productivity than nutrients.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı: Elm, 2004, 351 s.
2. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı: Kooperasiya, 2015, 320 s.
3. Hacıyeva, Z. E. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin rolu / Z. E. Hacıyeva, İ. O. Osmanov // Sumqayıt Dövlət universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar

elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2020. – c. 16. – No 4. – s. 79-82;

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598011>

4. www.agro.gov.az. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. 177 s.

XÜLASƏ
KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINA MƏNFI TƏSİR GÖSTƏRƏN
AMİLLƏRİN AZALDILMASI MEXANİZMLƏRİ
Əzizova K.V.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, ekoloji normalar, zəhərli kimyəvi maddələr, tullantısız istehsal, tarlaqoruyucu, aqrobiomüxtəliflik

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərən amillərin azaldılması mexanizmlərinin öyrənilməsidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluğunu yaratmaq üçün, ilk növbədə onun inkişafına mənfi təsir edən amillər tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan məqalənin mövzusu aktualdır. Məqalədə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi yollarını tapmaq üçün ona təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır və kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına təsir edən ekoloji normalara uyğunluğunun təmin edilməsi, kənd təsərrüfatında zəhərli kimyəvi maddələrin tətbiqinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı tənzimləyici amillər haqqında məlumat verilmişdir. Həmin amillərin hər birinin kənd təsərrüfatının inkişafına təsir dərəcəsi müəyyən edilmişdir.

РЕЗЮМЕ
МЕХАНИЗМЫ СНИЖЕНИЯ ФАКТОРОВ, НЕГАТИВНО ВЛИЯЮЩИХ
НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
Азизова К.В.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экологические нормы, токсичные химические вещества, безотходное производство, защита полей, агробиоразнообразие.

Одна из актуальных проблем современности - изучение механизмов снижения факторов, негативно влияющих на развитие сельского хозяйства. Чтобы создать изобилие сельскохозяйственной продукции, в первую очередь необходимо изучить факторы, негативно влияющие на ее развитие. В связи с этим тема статьи актуальна. В статье обосновывается необходимость выявления факторов, влияющих на устойчивое развитие сельского хозяйства, и приводится информация о нормативных факторах, связанных с обеспечением соблюдения экологических норм, влияющих на устойчивое развитие сельского хозяйства, ограничение использования токсичных химикатов в сельском хозяйстве. Определена степень влияния каждого из этих факторов на развитие сельского хозяйства.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	27.04.2021
	Son variant	10.06.2021

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PANDEMİYƏ ŞƏRAİTİ İLƏ BAĞLI TƏLƏBƏLƏRİN DİSTANT TƏHSİLƏ KEÇMƏYƏ HAZIRLIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

¹HÜSEYNOV ZƏFƏR QAFAR oğlu

²HEYDƏROVA MƏFTUN NİZAMİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-dosent

huseynov_zq@mail.ru meftun.heyderova.82@mail.ru

Açar sözlər: ali təhsil müəssisələri, elektron mühit, informasiya texnologiyaları, təhsil sistemləri, təhsil platformaları, məsafədən istifadə vasitələri, təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, distant təhsil, pandemiya şəraitində distant təhsil.

2020-ci ilin əvvəlindən Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yayılması ilə əlaqədar müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhsil sistemində də müəyyən müddət fasilə yarandı. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının koronavirus pandemiyası ilə bağlı 11 mart 2020-ci il tarixli açıqlamasında universitetlərin təhsil məkanındakı öhdəlikləri dəyişdirildi. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən ölkəmizdə təhsili yeni formatda - distant təhsil formatında davam etdirmək barədə qərar qəbul edildi. Cəmi bir neçə həftə ərzində bütün dünyada tələbələrin 95%-i distant və ya qarışıq şəkildə tədrisə keçmək məcburiyyətində qaldı. Universitetlər, həqiqətən, çətin vəziyyətlə üzləşdilər. Universitetlərin əsrlər boyu davam etdirdiyi təhsil modelini həyata keçirmək üçün maneələr meydana gəldi. Bu baxımdan, qlobal təhsilin mənzərəsi dəyişdi. Hansı ölkələr ki, təhsildə distant texnologiyaların tətbiq edilməsi üçün çoxdan lazım olan bütün resursları hazırlamışdır (həm özəl sektor, həm də dövlət sektoru tərəfindən), həmin ölkələrdə distant təhsilə problemsiz keçid mümkün oldu. Postsovet məkanından olan ölkələrdə isə distant təhsil aşağı sürətlə tətbiq olundu. Geri qalmanın bir neçə səbəbi var: birincisi, təhsilin distant formasından əsasən qiyabi təhsildə istifadə edilərək buna zəif təhsil forması kimi baxılması, ikincisi, bu təhsil formasının professor-müəllim heyəti tərəfindən qəbul edilə bilməməsi (bu özünü indi də göstərir).

Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşıyır. Təhsilimiz həm vətəndaşın, həm cəmiyyətin və həm də dövlətin maraqlarını əks etdirir. Təhsilimiz insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır. Azərbaycanda distant təhsilin rəsmi yaranma tarixi «Təhsil haqqında» yeni Qanunun təsdiq edildiyi 19 iyun 2009-cu il hesab olunur. Həmin Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, əyani və qiyabi təhsil formaları ilə yanaşı, distant (məsafədən) təhsil təhsilə forması kimi qəbul olunub.

Universitetlərimizdə distant təhsilin tətbiqi cəhdi ilk günlərdən müəyyən çətinliklərlə, problemlərlə üzləşdi. Internetin zəif sürəti əsas problemlərdən idi. Digər tərəfdən texniki, metodiki, kadr hazırlığı, insan kapitalı, maliyyə və s. məsələlər həll edilmədən universitetlərin distant təhsili tətbiq etmək cəhdi, təbii ki, gözlənilən nəticəni verə bilməzdi.

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilmişdir. Ölkələrin rəqabət qabiliyyətliliyi isə onun insanların rəqabət qabiliyyətliliyi ilə təyin edilir. Qloballaşma hər bir ölkənin davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik yiyələnməyi tələb edir və bu proses artıq 30 ilə yaxındır ki, təhsildə də özünü göstərir. Bu işdə təhsil sisteminin rolu aparıcıdır. Bu İKT-nin təhsil sistemində nüfuzu hesabına mümkün olmuşdur. Təhsildə gedən global proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Müasir təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi kütləvi və əlçatan təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün İKT bazasında yaranan təhsil innovasiyalarından geniş

istifadə edilir. Bunun bariz nümunəsi isə distant təhsildir. Ona görə mütəxəssislər distant təhsili 21-ci əsrin təhsil innovasiyası hesab edirlər.

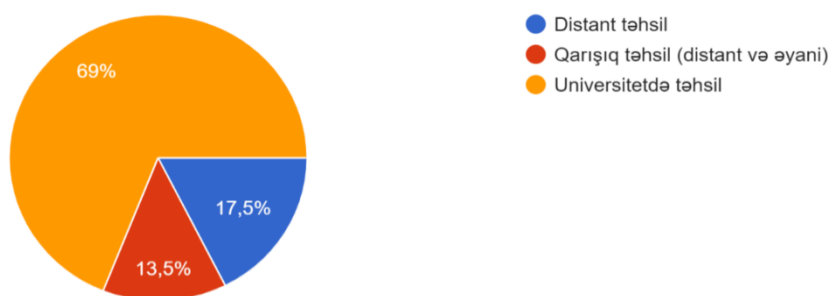
Hazırda beynəlxalq əmək bazarı elə səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, bir çox şirkətlər işə qəbul edərkən namizədin real bilik, bacarıq və səriştəsini diplomdan daha vacib hesab edirlər. Buna da distant təhsil formatında nail olmaq daha asan və ucuzdur. Xarici ölkələrdə bir çox şirkətlər distant təhsil alan tələbəni və ya məzunu daha tez işə qəbul edirlər, çünki onlar artıq informasiya məkanında yüksək iş qabiliyyətinə malikdirlər, bu keyfiyyət informasiya cəmiyyətində, rəqəmsal iqtisadiyyat və 4-cü sənaye inqilabı dövründə çox mühümdür. Bir çox distant təhsil almış məzunlar məsafədən iş rejimində hətta xarici şirkətlərdə işləmək imkanına malikdirlər. Bu keyfiyyət distant təhsilin tələbəyə qazandırdığı əsas səriştələrdən biridir. Lakin istehlakçılar fərqli düşüncələr də, danılmazdır ki, universitetlərdə onlayn texnologiyaların və tədris metodlarının tətbiqi əyani tədrisdə olduğundan daha baha başa gəlir. Əlavə olaraq, tələbələrin əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən əyani təhsili distant təhsildən daha üstün hesab edirlər. Ancaq bu da realıqdır ki, pandemiya dövründə dünya ölkələri distant təhsil sisteminin intensiv inkişaf etdirilməsinin zəruriliyinə bir daha əmin oldu. Distant təhsilə ilk keçən Çin oldu. Ardından Cənubi Koreya və İran, daha sonra ABŞ və Avropa ölkələri qatıldı. Bir çox ölkələr 15-20 il öncə distant təhsil sistemini qurmağa çalışsalar da həmin ölkələrdə də distant təhsildə müəyyən problemlər yarandı. Buna görə, universitetlərin ən qısa müddətdə tələbə və müəllimlərə rəqəmsal mühitdə rahat və məhsuldar işin təşkili və bu sahədə tam hüquqlu bir təhsil prosesinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün lazımi alətlər, mənbələr və xidmətlər təqdim etmək qabiliyyətinin nə dərəcədə yüksək olduğu sualı ortaya çıxdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, COVID-19 pandemiyası öyrənmə prosesini bir çox şəkildə dəyişdirdi. Tələbələr həm onlayn təhsilə keçdi, həm də dostlarından və ailələrindən sosial məsafə saxlamalı oldular. Əlbəttə, bəzilərinin “yeni normalara” uyğunlaşması olduqca çətin oldu və müəllimləri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdən məhrum oldular. Bəzi tələbələr üçün isə evdə qalmaq sadəcə valideynlərlə daha çox vaxt keçirmək demək idi.

Belə bir dövrdə, təbii ki, təhsilin keyfiyyəti qiymətləndirmək və yaxşılaşdırmaq məsələsi meydana çıxır. Bu baxımdan, universitetlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Riyaziyyat fakültəsində tələbələrin distant təhsillə bağlı hisslərini bilmək və onların düşüncələrini öyrənmək məqsədilə 2021-ci ilin aprel ayında tələbələr üçün distant təhsillə bağlı bir sorğu hazırladıq və onu fakültənin tələbələrinə göndərdik. Tələbələrdən xahiş etdik ki, onlara təqdim olunan sualları diqqətlə oxuyub, uyğun bildikləri cavab variantını qeyd etsinlər. Tərtib etdiyimiz sualların bəzilərinin bir neçə cavab variantı olduğundan, onlara bəzi suallarda bir neçə cavab variantı seçə biləcəklərini vurğuladıq. 416 tələbə arasında apardığımız sorğunun nəticələrini əldə etdikdən sonra tələbələrin mövcud təhsil sisteminə nəyi sevdini və nəyi dəyişdirmək istədiklərini öyrəndik.

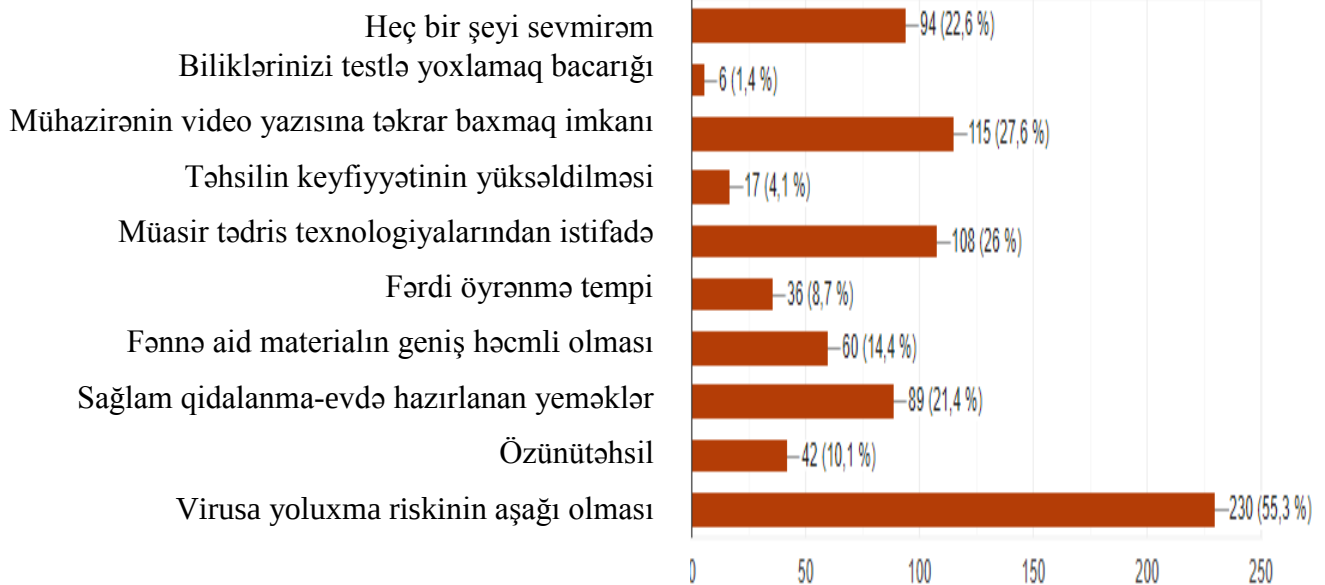
Sual 1: Hansı təhsil formasını üstünlük verirsiniz?



Yalnız 17,5% tələbə distant təhsil formasını müsbət qiymətləndirə bildi, yəni, ona üstünlük verdi. Bu təəccüblü deyil, çünki onlar universitetə qəbul olarkən əyani təhsil formasını seçiblər. Eyni zamanda, tələbələrin az bir qismi də olsa, distant təhsilin müsbət tərəflərini açıq-aşkar qiymətləndirərək qarışıq təlimin lehinə cavab verdilər.

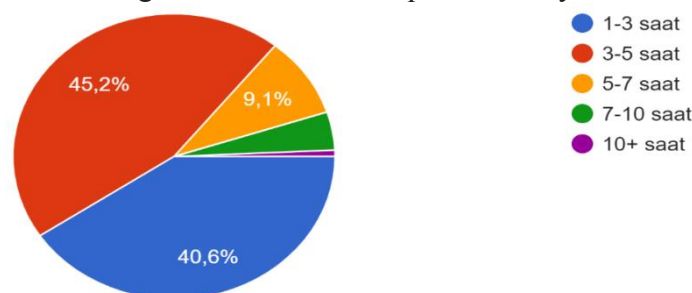
Tələbələrin distant təhsil haqqında müsbət təsəvvürlərini daha ətraflı şəkildə aşağıdakı şəkildə görmək olar:

Sual 2: Distant təhsildə bunlardan hansılar daha çox xoşunuza gəlir?



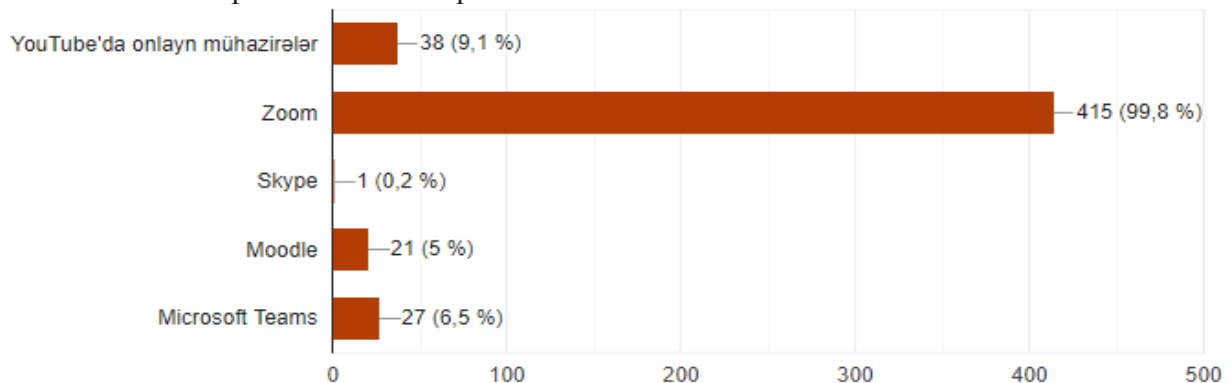
Tələbələr distant təhsilin ən üstün cəhətini virusa yoluxma riskinin aşağı olması kimi qiymətləndiriblər. Üstəlik, düşünürük ki, distant təhsilin müxtəlif üstünlüklərini qeyd edən tələbələr karantin müddəti bitdikdən sonra da, öz istəkləri ilə distant texnologiyalardan istifadə edərək təhsillərini davam etdirməyi seçə bilirlər.

Sual 3: Distant təhsilə hər gün orta hesabla nə qədər vaxt ayırırsınız?



Tələbələrin onlayn dərslərə və ev tapşırıqlarına gün ərzində nə qədər vaxt ayırdıqlarını öyrənmək bizim üçün önəmli idi. Onların əksəriyyəti distant təhsilə 1 saatdan 5 saata qədər vaxt ayırdıqlarını qeyd ediblər. Beləliklə, distant təhsilə həddindən artıq vaxt ayıran tələbələrin olmadığını öyrəndik. Əgər belə tələbələr olsaydı, mütləq bunun səbəblərini öyrənmək lazım idi. Çünki biz onların təhsili ilə birlikdə, sağlamlıqlarını da düşünməliyik. Belə qərara gəldik ki, onların gün ərzində başqa fəaliyyətlərə də ayırmaq üçün kifayət qədər vaxtları qalır.

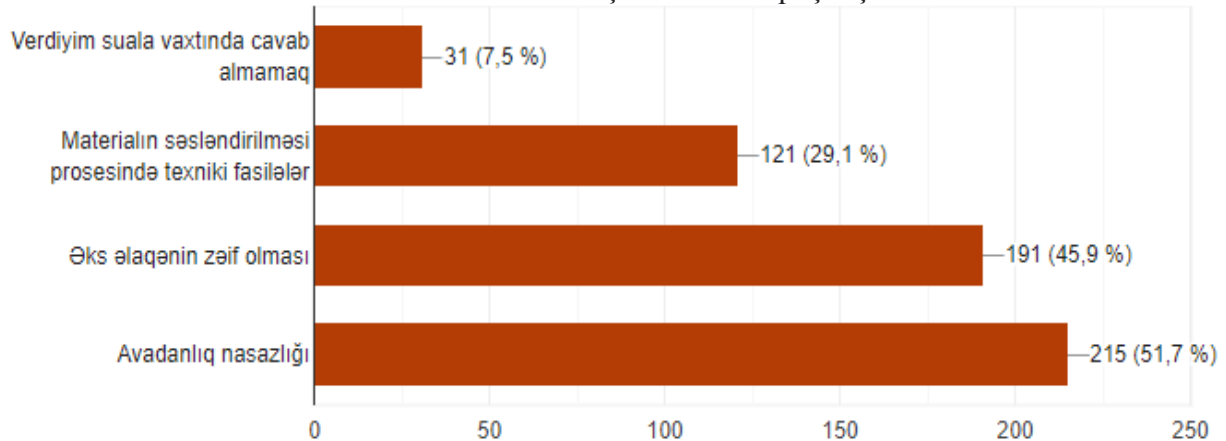
Sual 4: Təlim prosesində hansı platformalardan istifadə olunur?



Hazırda bütün universitetlər tələbələrə dərs keçmək üçün onlayn platforma və tətbiqetmələrdən istifadə edir. Ali təhsilin ümumi stasionarlaşması çərçivəsində müxtəlif elektron platformalar sınaqdan keçirilmişdir. Bu sualı verməkdə məqsədimiz tələbələrimizin distant təhsil üçün istifadə olunan platformalardan və tətbiqetmələrdən razı olub-olmadıqlarını öyrənmək idi.

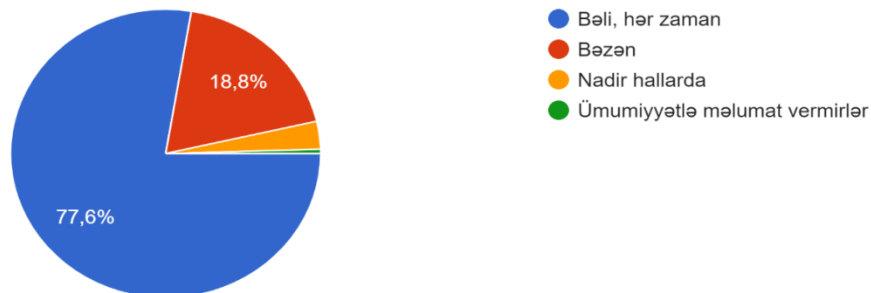
Distant tədrisin tətbiqi üçün ən geniş yayılmış elektron platforma ZOOM, ikincisi video paylaşma sistemi olan "YouTube"-da onlayn mühazirələr, üçüncü "Microsoft Teams" oldu. Ən aşağı istifadə faizi "Skype" platforması göstərilir ki, bu da, zənnimizcə, bu tətbiqetmənin distant təhsil formasında nisbətən az istifadə olunması səbəbindəndir.

Sual 5: Distant təhsil zamanı hansı texniki çətinliklərlə qarşılaşırsınız?



Onlayn öyrənmə problemlərindən birinin elektron avadanlıqların nasazlığı olduğu ortaya çıxdı. Bu, distant təhsil formasının geniş tətbiqinə zəif texniki hazırlığı göstərir. Qüsurların arasında, tələbələr sistemlərdəki internet kəsilməsini və həm müəllim, həm də tələbələr tərəfindən onlayn platformalarla işləmə təcrübəsinin az olmasını qeyd etdilər.

Sual 6: Distant təhsil prosesindəki dəyişikliklər barədə dərhal məlumat alırsınız?



Pandemiya şəraitində universitetlər onlayn dərs verirlər. Fakültə olaraq tələbələrimizin onlayn dərslərə cəlb etməyə, onlara motivasiyasını hər zaman yüksək tutmağa çalışırıq. Ancaq elə tələbələrimiz var ki, ucqar bölgələrdə yaşayırlar və onların yaxşı internet bağlantısı yoxdur. Bu cür hallarda həmin tələbələrə tədris materiallarının çap variantını göndərərək təhsildən geri qalmamalarını təmin etməyə çalışırıq. Bu səbəbdəndir ki, tələbələrin böyük əksəriyyəti distant təhsil üçün məlumat dəstəyinin (məsələn, mühazirə və məşğələ materiallarının, tələbənin sərbəst iş mövzularının, nümunəvi tapşırıqların və s. daimi əlçatan olması) yaxşı təşkil olunduğunu qeyd ediblər.

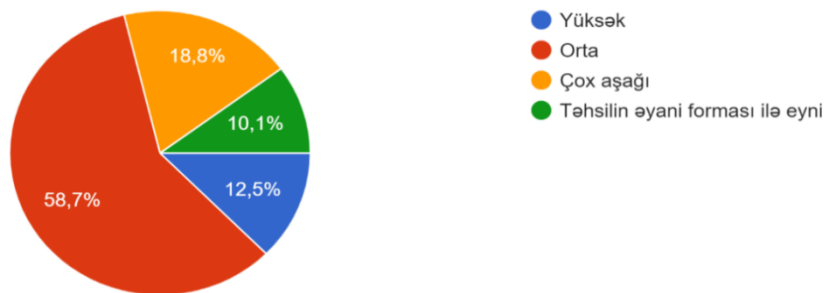
Sual 7: Distant tədris çərçivəsində müəllim heyətinin işini necə qiymətləndirirsiniz?



Distant təhsil tələbələrini müəllimləri ilə yaxınlıqdan məhrum etmişdir və təbii ki, bu da onların bir sıra çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Bəzi tələbələr hətta hansı bir mövzunu öyrənməkdə çətinlik çəkə bilər və ya həmin mövzunu tələbənin başa düşməsi üçün daha geniş izah ehtiyac duyula bilər. Bu sualı qoymaqda məqsədımız müəllimlərin tələbələrinə nə dərəcədə köməkçi olduqlarını bilmək idi.

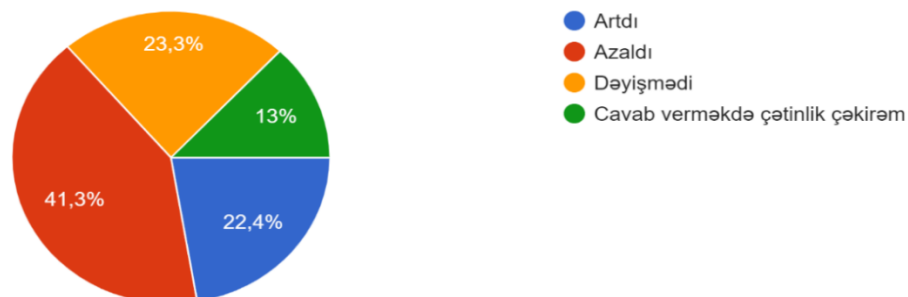
Tələbələrin əksəriyyəti distant təhsilin tətbiqi ilə bağlı müəllim heyətinin işini müsbət qiymətləndirmişdir. Eyni zamanda 32.9% tələbə hər şeyin onlar üçün aydın və maraqlı olduğunu bildirdiyi halda, yalnız 8.4% tələbə tədris olunan materialların onlar üçün yeni bir şey ortaya qoymadığını bildirdilər.

Sual 8: Distant təhsil texnologiyalarından istifadə edərək öyrənmə nailiyyətlərinizi necə qiymətləndirmək olar?



Tələbələr distant təhsili asanlıqla olmasa belə, orta dərəcədə mənimsəmişlər. Onlardan çoxu (58.7%) rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək öyrənmə uğurlarını orta səviyyədə qiymətləndirənlər də, 12.5%-i çox yüksək qiymətləndiriblər. Tələbələrin 18.8%-i öyrənmə nailiyyətlərini çox aşağı səviyyədə qiymətləndirmişlər ki, zənnimizcə, buna ev tapşırıqları ilə çox yüklənmə, canlı ünsiyyət çatışmazlığı, motivasiyanın azalması, özünütəşkiləmə çətinlik, iş şəraitinin çatışmazlığı və s. səbəb olar bilər.

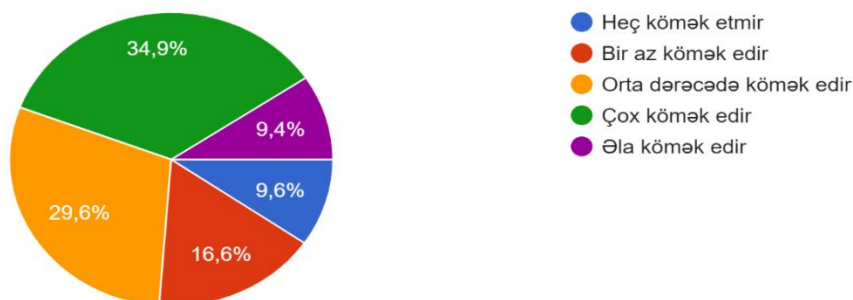
Sual 9: Təhsilin distant forması öyrənmə zamanı motivasiyanıza necə təsir etdi?



Tələbələrin demək olar ki, öz sözləri ilə addımlaya bildikləri distant təhsildə motivasiya məsələsi çox önəmlidir. Distant təhsilin keyfiyyətinin artırılması baxımından tələbələrə belə bir sualla müraciət etdik. Məqsədımız onların onlayn dərslərə həvəsini və motivasiyaya təsir edən amilləri araşdırmaq idi. Təhsil üçün motivasiya səviyyəsi yalnız 22.4% tələbədə artmış, 41.3% -ində

isə həttə azalmışdır. Buna kursun quruluşu və ya dərs prosesi, eləcə də tələbənin həyat vəziyyəti və ya şəxsi amillər səbəb ola bilər. Məhz bu amillər tələbənin motivasiyasına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Düşünürük ki, tələbənin özünüinkışafı üçün mütləq motivasiyası olmalıdır və təhsilin distant formasında bu biraz çətindir. Çünki bunun üçün tələbənin özünün kifayət qədər inkişaf etmiş tədqiqatçılıq bacarığı da olmalıdır.

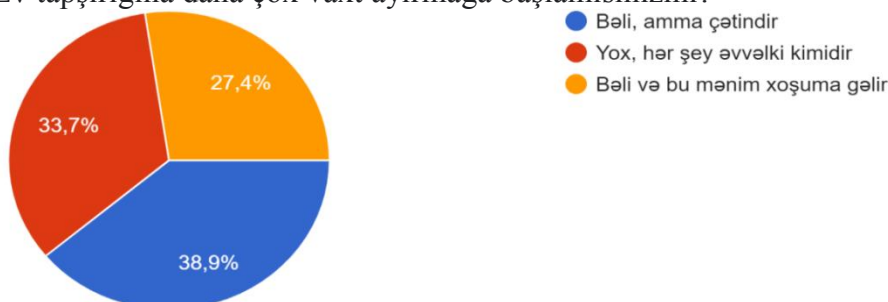
Sual 10: Evinizdən öyrənmək üçün mənbələr təklif etməkdə universitet sizə nə qədər kömək edir?



Ümumiyyətlə, universitet rəhbərliyi distant təhsili rahat və təsirli etmək üçün həm müəllimlərə, həm də tələbələrə hərtərəfli dəstək verməlidir. Universitetlər pandemiya vəziyyətində tələbələrin psixoloji durumunu nəzərə alaraq onlara daha çox köməklik göstərməyə çalışmalı və mümkün qədər az sərt siyasətlər yürütməlidirlər.

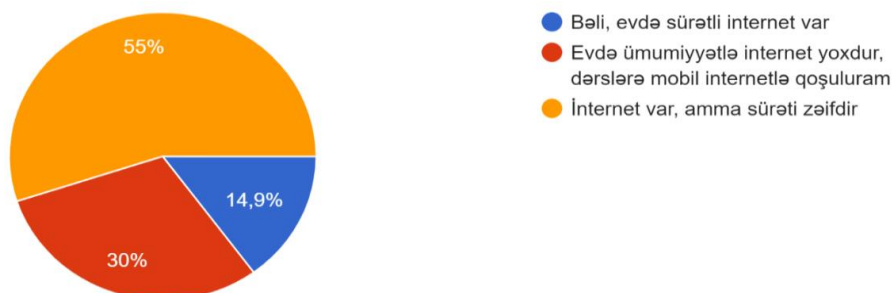
Sumqayıt Dövlət Universitetində bu deyilənlər yüksək səviyyədə nəzərə alınır. Belə ki, fakültənin professor-müəllim heyətinin köməkliyini tələbələrin 34.9%-i əla olmasa belə yüksək, 29.6%-i isə orta dərəcədə qiymətləndirmişdir. Tələbələrin çox az hissəsi isə müəllimlərinin onlara heç kömək etmədikləri fikrindədirlər.

Sual 11: Ev tapşırığına daha çox vaxt ayırmağa başlamısınız mı?



Hər zaman evdə qalmaq və bir çox şeyi tarazlaşdırmaq tələbələr üçün stresli ola bilər. Tələbələr vaxtlarını düzgün bölməyi və idarə etməyi öyrənməlidirlər. Düşünürük ki, distant təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması tələbələrin ev tapşırıqlarına daha çox diqqət yetirməyə başlamasına səbəb olmuşdur. Sorğunun nəticəsində tələbələrin 33.7%-i distant təhsilin onların ev tapşırıqlarına ayırdıqları vaxtı ümumiyyətlə dəyişmədiyini qeyd etmişdir.

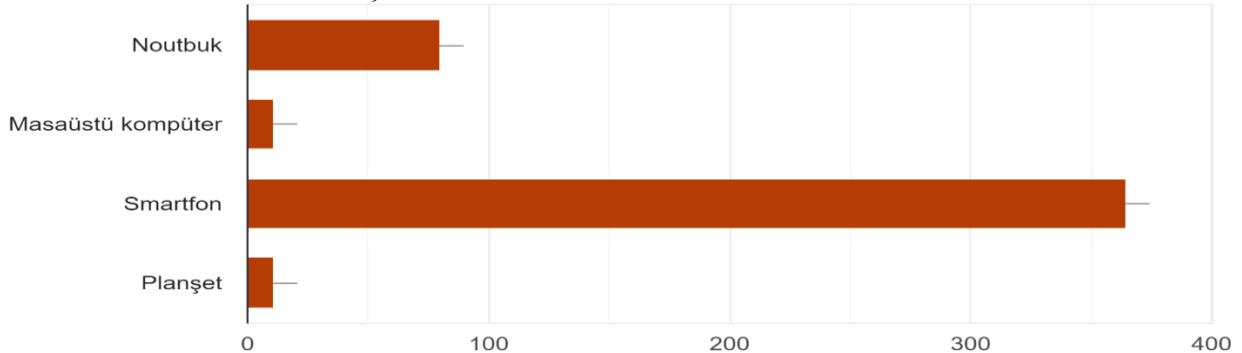
Sual 12: Evdə sürətli internetiniz varmı?



Məlumdur ki, evdə hər kəsin sürətli interneti yoxdur. Tələbələrin zəif internet səbəbindən problemlərlə üzləşib-üzləşmədiklərini bilmək, mümkün olduğu halda onlara lazımi dəstək verməli

olduğumuzu planlaşdırmağa kömək edə bilər. Bu baxımdan tələbələr belə bir sualla müraciət etdik və təəssüf ki, tələbələrin əksəriyyəti evdə internetin sürətinin zəif olmasından narazı olduqlarını bildirdilər.

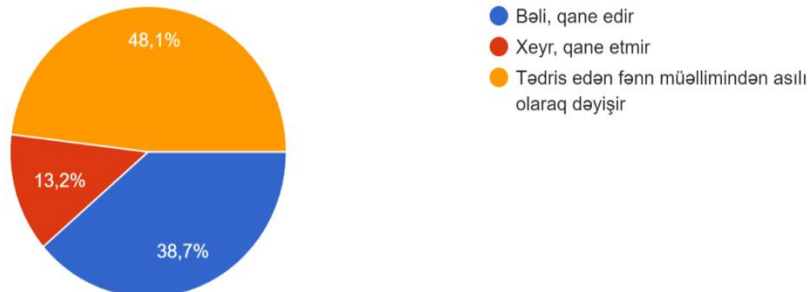
Sual 13: Distant təhsil üçün hansı cihazdan istifadə edirsiniz?



Tələbələr onlayn dərslərə daxil olmaq və öyrənmək üçün bir cihaza fasiləsiz giriş əldə etməlidirlər. Onların istifadə etdikləri cihazın keyfiyyəti ilə bağlı hər hansı bir problemə üzləşib-üzləşmədiklərini bilmək istədik.

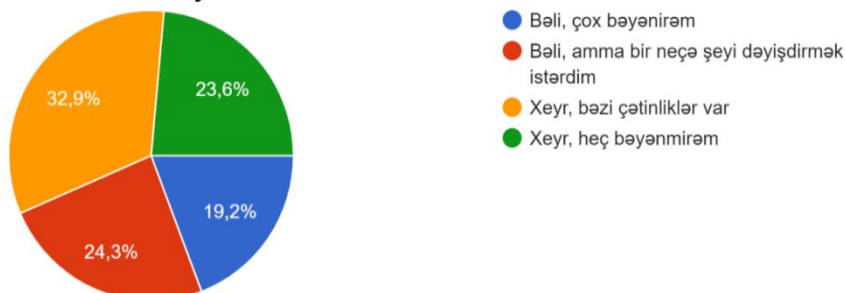
Məlum oldu ki, tələbələrin böyük bir hissəsi distant təhsil üçün smartfonlardan istifadə edir və onlardan elələri var ki, həmin cihazı evdə başqaları ilə bölüşmək məcburiyyətindədir. Təbii ki, hər bir tələbənin özünə məxsus olan bir noutbuk və ya masaüstü kompüter distant təhsil üçün daha keyfiyyəti və ideal bir seçim olardı. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən elektrik avadanlıqlarının satışı ilə məşğul olan böyük şirkətlərin bu məsələyə diqqət göstərmələrini istərdik. Belə firmalar xüsusilə tələbələr üçün münasib şərtlər daxilində distant təhsil üçün lazım olan texniki avadanlıqların satışını təşkil etsələr, təhsilin gələcək inkişafına çox böyük dəstək göstərmiş olardılar.

Sual 14: Distant təhsildə qiymətləndirmə üsulları sizi qane edirmi?



Bu sualı verməkdə məqsədimiz tələbələrimizin universitetin, o cümlədən fakültəmizin qiymətləndirmə üsullarından məmnunluq səviyyəsini ölçmək idi. Qiymətləndirmə üsullarında narazı qalan tələbələr çox az faiz təşkil edir. Bu sualın cavabını tələbələr əsasən müsbət qiymətləndirmişlər. Belə ki, onların bir hissəsi bu üsullardan razı olduqlarını, daha çox hissəsi isə bunun fənni tədris edən müəllimdən asılı olaraq dəyişdiyini bildirmişdir.

Sual 15: Distant təhsili bəyənirsinizmi?



Tələbələr xarakterlərindən asılı olaraq auditoriyada qrup halında və ya evdə fərdi şəkildə öyrənməni üstün tutu bilirlər. Auditoriya təbii ki, daha canlı və interaktiv bir mühitdir, ev isə daha sakitdir. Distant təhsilin tələbələr üçün arzu edilən olub-olmadığını öyrənmək üçün belə bir sual qoyduq. Bu sual vasitəsi ilə tələbələrin distant təhsil ilə bağlı ümumi təcrübəsinə dair cavabları toplamağa çalışdıq.

Pandemiya ilə əlaqədar olaraq, distant təhsilə hələ uzun müddət davam etmək məcburiyyətində qala bilərik. O cümlədən artıq distant təhsil təcrübəmizin formalaşdığını nəzərə alaraq gələcəkdə tələbələrin təhsilin bu formasını könüllü olaraq seçmələri də ehtimal oluna bilər. Bu məlumatı toplamaqda məqsədımız tələbələrimizin distant təhsili nə dərəcədə bəyəndiklərini və təhsilin bu formasında nələri dəyişdirmək istədiklərini öyrənmək idi. Bilmək maraqlıdır ki, onlar təhsilin distant formasını bəyənilərməyi, yoxsa sadəcə buna məcburdurlarmı?

Verilən cavablara əsasən tələbələrimizin bu barədə fikirlərinin müxtəlif olduğunu gördük. Belə ki, onların, demək olar ki, yarısı təhsilin distant formasını bəyəndikləri halda, digər yarısı təhsilin bu formasını bəyənmədiklərini qeyd etmişlər.

Araşdırmamız, Sumqayıt Dövlət Universitetinin yalnız Riyaziyyat fakültəsinin tələbələri ilə məhdudlaşsa da, bir tərəfdən tələbələrin təhsil prosesində distant texnologiyalardan istifadə etməyə hazır olduqlarını, digər tərəfdən onların tətbiqində müəyyən texniki çətinliklərin olduğunu göstərdi.

Pandemiyadan sonra təhsil prosesində bəzi dəyişikliklərin baş verəcəyi, xüsusən texniki imkanlardan daha fəal istifadə ediləcəyi və təlim prosesinin özü qarışıq formalar əldə edəcəyi açıqdır. Deməli, bu günün müəllimi olaraq təhsilin distant formasını inkişaf etdirmək yolunda əlimizdən gələni etməliyik. Bunun üçün nə edə bilərik? Hesab edirik ki, universitetlərdə distant təhsil üzrə ekspert qrupu yaradılmalı, təhsilin distant formasının daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər sürətləndirilməlidir. Zamanın tələbinə uyğun olaraq normal distant təhsil sisteminin qurulması üçün uzunmüddətli strategiya və icra planının hazırlanması da günümüzün tələblərindəndir. Buna görə universitetlərin ən qısa müddətdə tələbə və müəllimlərə rəqəmsal mühitdə rahat və məhsuldar işin təşkili və bu sahədə tam hüquqlu bir təhsil prosesinin həyata keçirilməsinə zəmanət vermək üçün lazımı alətlər, mənbələr və xidmətlər təqdim etməyə nə qədər qadir olduqları sualı ortaya çıxır. Pandemiya müddətində bütün dünya ictimaiyyəti distant təhsilin əhəmiyyətini gördü, bu sahənin daha da intensiv inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğuna əmin oldu. Bu gün distant təhsili olmayan universitet beynəlxalq təhsil məkanında ciddiyyə alınmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения: учеб. пособие для студ. вузов. М.: Академия, 2005. 336 с.
2. Гогицаева О.У., Кочисов В.К. Роль дистанционного образования в современных условиях//Азимут научных исследований: педагогика и психология. – № 4. –2013. – С. 10-12.
3. Atayev Q.N., Orucov S.K. Distant təhsil: forma, texnologiya, ləvazimat // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, 2017. c. 13, №4. s.87-91; <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S17-4.pdf>
4. Васильев В. Дистанционное обучение: деятельностный подход. Дистанционное и виртуальное обучение. 2004. №2. с.6-7
5. Hüseynov, Z.Q., Heydərova M.N. Pandemiya şəraitində universitetdə tədris prosesinin distant formada təşkilinin əsas prinsipləri / Z. Q. O. Hüseynov, M. N. Q. Heydərova // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2021. – c. 17. – No 2. – s. 86-90; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294141>

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ДИСТАНЦИОННОМУ ОБУЧЕНИЮ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Гусейнов З.Г., Гейдарова М.Н.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, электронное информационное окружение, информационные технологии, системы обучения, платформы обучения, дистанционные средства обучения, информационные и коммуникационные технологии в образовании, дистанционное обучение, дистанционное обучение в условиях пандемии.*

В статье рассматривается вынужденный переход к дистанционному обучению в сложившихся условиях пандемии, а также обсуждаются проблемы, создающие помехи для развития этой формы обучения. В данной работе предъявляются результаты социологического исследования, проведённого среди студентов, связанного с их психологической и технической подготовкой к дистанционному обучению. Здесь рассматриваются вопросы, связанные с тем, насколько приветствуется переход к дистанционному обучению со стороны студентов, что они хотели бы изменить в данной форме обучения, а именно одобряют ли они данную форму обучения или лишь вынуждены обучаться таким образом. Также в данной работе даётся оценка сложившейся ситуации, связанной с вынужденными переменами в нынешней системе обучения, технологической помощи в данном вопросе, а также применению смешанного типа образования в ближайшем будущем.

SUMMARY

ASSESSMENT OF STUDENTS ' READINESS FOR DISTANCE LEARNING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC

Huseynov Z.G., Heydarova M.N.

Key words: *higher education institutions, electronic information environment, information technology, learning systems, learning platforms, distance learning tools, information and communication technologies, distance learning, distance learning in a pandemic.*

The article discusses the forced transition to distance learning in the current conditions of the pandemic, and also discusses the problems that hinder the development of this form of education. This paper presents the results of a sociological study conducted among students related to their psychological and technical preparation for distance learning. Here, questions are considered related to how the transition to distance learning is welcomed on the part of students, what they would like to change in this form of education, namely, whether they approve of this form of education or are only forced to study in this way. This paper also provides an assessment of the current situation associated with the forced changes in the current education system, technological assistance in this matter, as well as the use of a mixed type of education in the near future.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.05.2021
	Son variant	30.06.2021

PACS 159.9.01

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ISSUES OF STUDENT MENTAL HEALTH

¹MIRZAYEVA SEVER SARVAT

²SADIGOVA ZULFIYYA ISA

Sumgayit State University, 1- associate professor

Baku State University, 2-teacher

severmirzayeva@gmail.com ; zulfiyyasadiqova@gmail.com

Key words: *student, mental health, education, stress, motivation*

In recent years, experts have paid special attention to the problems at the crossroads of education and health. Strengthening the health of young people, ensuring their comprehensive development and safe educational conditions, preventing the social, personal and moral decline of the young generation are considered as common and interrelated problems.

As we know, the physical, mental and reproductive health of students during their studies in higher education is negatively affected by a number of environmental factors. In his research, IS Knostman emphasizes that the employees of an educational institution are the most important source of providing a high level of student knowledge. The quality and effectiveness of students' education is based on their specialties, professional and pedagogical skills, communication techniques and their contribution to the development of science [1]. However, changes in environmental stereotypes, excessive physical and psychological stress lead to an increase in psychological stress among students. Especially in the early years, the disruption of students' social awareness complicates social adaptation and leads to stress.

The relevance of the study of mental health in students is determined by the presence of stressogenic factors in the student environment. On the one hand, the information tension, on the other hand, the disproportionate distribution of the teaching load and lack of time, the need for self-determination in the future profession during the exam and social adaptation, and so on. leads to stress.

Improper timing of school and leisure time leads to frustration, depression, psych vegetative disorders, neurosis, and various psychosomatic illnesses.

The onset of stress and its consequences is a serious threat to an individual's mental health. This is especially true of youth and student life. The student period is characterized by a variety of emotional experiences. These experiences are reflected in the way of life. In his youth, he felt that his physical and mental resources were inexhaustible. Students do not pay much attention to their health; they consider it an unpleasant and boring job. Relaxation and ability to rest at this age are also limited. Thus, young people are convinced that their mental and physical resources are inexhaustible. When students want to join a new social group, gain prestige and high status, their behavior becomes unhealthy, and they tend to use harmful substances such as nicotine, alcohol and drugs.

In connection with all these issues, it should be noted that one of the most important issues facing universities as a state structure that determines the social development of the education system and the individual in general is the protection of physical, mental and spiritual health of students. Higher education is the last step in the social education of the individual. This system is an important institution that forms a specialized, cultural and intellectual elite of the state. At the same time, in the context of social stratification, young people need to get an education, find a good job. The chances of using their services are not equal. At the same time, young people are unable to

enjoy life, apathy develops, the number of stresses increases, which in turn disrupts the adaptation of the individual to society, and a number of negative situations arise in the youth environment. As a result, the health of young people is deteriorating, moral values and attitudes are being destroyed, mistrust and despair are emerging, and crime, drug and alcohol use among young people, especially students, is on the rise. In order to eliminate such negative situations, the factors affecting the mental health of students should be investigated and their negative impact should be prevented through psychoprophylactic measures.

Numerous studies on stress have initially focused on the study of stressors. Recently, the study of the problem of how to cope with a situation with high demands beyond human capabilities, which causes mental stress and stress, has come to the fore. Undoubtedly, the student environment is one of such situations. Because here, too, there are different types of downloads and requirements. On the other hand, it is during this period that future professionals are formed, their level of mental health has a direct impact on the success of activities and lifestyle in general, and has a high social significance. Sharply changing socio-economic factors also affect the mental health of students. As a result of these factors, social and professional uncertainty in society creates the need for professionals to look for a second job based on their level of education and training. All these conditions weaken the social adaptation of students and cause serious complications in their mental health.

Their orientation and vision are important in protecting the mental health of students. In general, they can be described as positive (optimistic) and negative (pessimistic). A positive attitude helps to successfully prevent stress, as it strengthens the activity of emotions experienced in difficult situations. In the presence of negative attitudes, emotions have a destructive and debilitating effect. Expectations may vary depending on the circumstances, but some forms of expectations can be distinguished, regardless of the content of the situation, which reflects the individual's optimistic or pessimistic stance. An individual's expectations are central to stress research. Depending on the results of the activity, they can be grouped into 3 groups: do not expect the activity to be encouraged, do not expect the punishment to increase, and do not expect to have a personal impact on the results of the activity.

An individual who loses control over the outcome of his or her activities loses motivation, feelings of uncertainty and fear, and thus develops the initial symptoms of the "professional burnout" phenomenon. Passivity and "habitual helplessness" occur as a result of an individual's inability to control his surroundings, either for a short period of time or for a long period of time. In everyday life, a person seeks effective ways to prevent stressful situations until he or she is convinced of the ineffectiveness of these methods, that is, he or she concludes that "there is no way out of this situation." One of the factors influencing the mental health of students is the degree to which the student is satisfied with the results of their activities. Conscious choice of purpose and positive assessment of the possibilities to achieve it play a crucial role in the process of self-regulation. Even in the presence of obstacles, confidence in the realization of the chosen goals increases, that is, it is a mechanism of human influence on the results of their activities.

One of the factors influencing the mental health of students is the degree to which the student is satisfied with the results of their activities. Conscious choice of purpose and positive assessment of the possibilities to achieve it play a crucial role in the process of self-regulation. Even in the presence of obstacles, confidence in the realization of the chosen goals increases, that is, it is a mechanism of human influence on the results of their activities. Even when the ability to define a goal and the means to achieve it is understood, resilience to stress increases and more constructive ways emerge to prevent it. According to P.K. Thomas, the author of situational concepts, "if a person perceives the situation as real for himself, he also understands the ways to solve it and the consequences." On the contrary, when an individual is convinced that his work will not yield high

results, there are obstacles to the work of cognitive processes in stressful situations. For example, a student's lack of self-confidence in exam situations creates a lock in memory and thinking [2].

It is psychologically important for an individual to evaluate the results of his activities subjectively. S.F. Seligman's theory of "habitual helplessness" is based on this idea. Thus, the individual hopes that certain important situations are not under control. In this case, the individual develops negative emotions, as these expectations are associated with previous negative experiences and are reinforced. It is the perception of these actions that affects the course of thought, emotional and motivational processes, that is, it becomes one of the important regulatory mechanisms for stress prevention. A person's ability to evaluate the effectiveness of his actions in different situations depends not on the qualities of a stable personality, but rather on the content of the situation. The activity of an individual varies from situation to situation and depends to a lesser extent on its stable characteristics [3].

When comparing expectations with the concept of the effectiveness of an individual's activity, it should be noted that perceptions of the effectiveness of one's actions do not coincide with expectations in relation to behavior. This is especially the case in situations that are not or partially dependent on the subject. The difference between efficiency and expectation is that, first, it depends on the subject's ability to claim how he or she will handle the situation, and second, on how he or she will be rewarded for resolving the situation. An important factor in the effective resolution of difficult situations is the "crisis of gradation".

In health psychology, the phenomenon of "grafting crisis" leads to increased dissatisfaction of the individual with the results of their activities; weakness, frustration, frustration, and so on. is considered as the event that caused it. The cause of the "crisis of ratification" must be sought in the contradiction between the reward for diligence and the reward received.

The "Gratification Crisis" model can be presented as a contradiction between high energy consumption and low estimation (Figure 1).

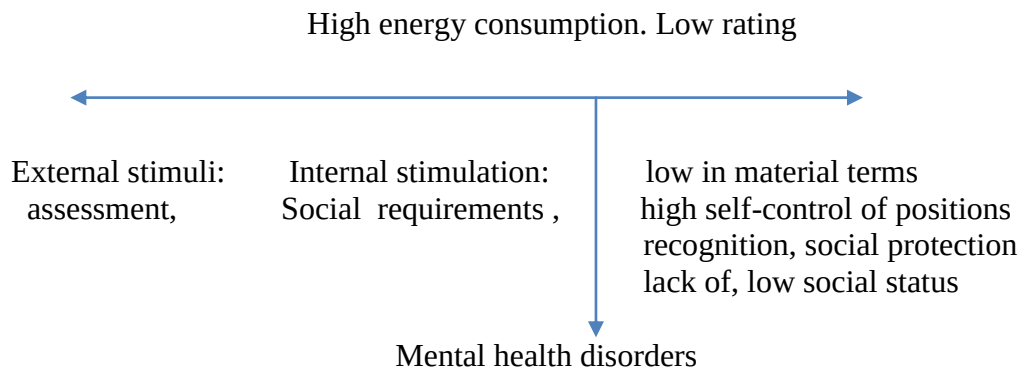


Figure. 1. Gratification crisis model (Siegrist, 1966).

As can be seen from this model, the discrepancy between a person's efforts and the reward he receives leads to a decrease in mood and psychosomatic illnesses, i. e. to a deterioration in an individual's mental health [4]. It is possible to overcome such a situation by raising the social status of the individual, by recognizing and appreciating him by the group he belongs to. When researching the causes of student stress, it is often argued that inadequate identification with the student environment also contributes to stress. Sometimes the student environment is perceived as an alien, hostile environment. This is especially noticeable for first-year students. They face different demands from schoolchildren. Such cases are especially common among students from the regions and other countries, who have been separated from their families and have difficulty adapting to the new conditions of life.

Sometimes the student environment is perceived as an alien, hostile environment. This is especially noticeable for first-year students. They face different demands from schoolchildren. Such cases are especially common among students from the regions and other countries, who have been separated from their families and have difficulty adapting to the new conditions of life. The sense of convergence consists of 3 components:

1. Understanding the situation as a way of predicting its further development;
2. The ability to prevent stressful situations, the perception that the situation is under control as a manifestation of the individual's personality and social competence;
3. Realization of the significance and meaning of the situation, that is, a full and meaningful perception of one's life, as a factor that leads to the active search for solutions to difficult situations [5].

"Concentration" as a mechanism for preventing stress is involved in the process of adaptation to the environment, influences the formation of positive expectations for the success of the individual, guarantees the effective use of their capabilities, and thus affects the protection of mental health shows. As a result of research, several main forms of strategies for the prevention of stressful situations are identified: keeping a distance from the problem; self-control, search for social support; to take responsibility for solving a problem; to avoid solving difficult problem situations; plan their actions; re-evaluate the importance of the problematic situation.

Social support is one of the key strategies listed. In general, social support refers to any kind of assistance provided by the environment to an individual in difficult situations. First of all, there are problematic situations, stressful situations, crisis life events and so on. There are 3 main elements of social support:

- 1) emotional support, mutual understanding, empathy, positive motivation;
- 2) assistance in solving the problem: a) indirect: to do the work for someone, b) indirect: assistance in solving the problem, joint analysis of the problem, on the other hand, to give advice and information if there is a need and desire;
- 3) social support by specific individuals guarantees a sense of security, allows to avoid difficult situations that condition the activity of the individual [6].

Social support from people around you can take many forms: counseling, necessary information, emotional experiences, conversations, interactions. There are different types of support: formal and informal. Formal social support consists of certain measures aimed at ensuring student activities: libraries, scholarships, curators, etc. Informal social support comes to the fore in the context of stress and mental health problems. This includes, above all, support from the students themselves and from the teachers.

Research on stressors in professional activities shows that social support is one of the reductions in stressful situations. In critical situations, support is shown as a necessary psychological factor.

Insufficient social support leads to forgetfulness and dissatisfaction with the results of activities, and acts as a source of frustration and error. Insufficient social support leads to forgetfulness and insecurity. Evaluating and supporting the environment as a factor in effective performance is the most important basis for an individual's mental health. Expecting success and positive support from others increases motivation for success, leads to the formation of effective strategies to prevent stress, that is, to protect and maintain the mental health of the individual.

REFERENCES

1. Əliyeva, Z. Ə. Ali təhsil müəssisəsinin işçi heyətinin idarəedilməsinin innovasiya modeli / Z. Ə. Əliyeva // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 94-97.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169138>
2. Болотов Б.В. Здоровье человека в нездоровом обществе. СПб.: Питер, 2019, 512 с.
3. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека. М.: Академия, 2011, 345 с.
4. Кибардин Г.В. Магниты и здоровье человека. М.: Амрита-Русь, 2011, 128с.
5. Леонов Н.И. Психология общения. М.: Издательство Юрайт, 2019, 193 с.
6. Павлов В.И. Гармония и здоровье. Система диагностики и исцеления человека. Пенза: Золотое сечение, 2008, 336 с.

XÜLASƏ TƏLƏBƏLƏRİN PSİXİ SAĞLAMLIQININ BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ *Mirzayeva S.S., Sadiqova Z.I.*

Açar sözlər: *tələbə, psixi sağlamlıq, təhsil, stress, motivasiya*

Ətraf mühitin effektiv iş amili kimi qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi insanın psixi sağlamlığının ən mühüm təməlidir. Məqalədə tələbələrin psixi sağlamlığının sosial və psixoloji problemləri araşdırılır. Tələbələrin psixi sağlamlığının öyrənilməsinin aktuallığı tələbə mühitində imtahan şəraiti, sosial adaptasiya mərhələləri, gələcək peşə mühitində şəxsiyyətin özünü təyin etmə zərurəti və s. kimi stressogen faktorların olması ilə müəyyən edilir. Yaşanılan stress və onun fəsadları şəxsiyyətin psixi sağlamlığına ciddi təhlükə yaradır

РЕЗЮМЕ НЕКОТОРЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ *Мирзоева С.С., Садыгова З.И.*

Ключевые слова: *студент, психическое здоровье, образование, стресс, мотивация*

Оценка и поддержка окружающей среды как фактора эффективной работы является наиболее важной основой психического здоровья человека. В статье рассматриваются социально-психологические вопросы психического здоровья студентов. Актуальность исследования психического здоровья студентов определяется наличием стрессогенных факторов в студенческой среде, таких как сдача экзаменов, периоды социальной адаптации, необходимость личностного самоопределения в будущей профессиональной среде и др. Переживаемый стресс и его последствия составляют серьезную угрозу психическому здоровью личности.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.06.2021
	Son variant	27.07.2021

UOT 37.022

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİKDƏN İSTİFADƏ¹MƏMMƏDOVA SONA ƏLİ qızı²ŞİRİNOVA MAYQUBA MÖVLUD qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- fil.f.d., baş müəllim, 2- baş müəllim*Sonamemmedova@mail.ru*Açar sözlər: təlim, dərkətmə, əyani vasitələr, dərs, fəaliyyət, anlayış*

Əyanilik anlayışının məzmunu təlim prosesinin əsasını təşkil edir. Hər hansı anlayışın mahiyyəti, məzmunu şagirdlərə aydın olmazsa, o, canlı və cansız təbiətdə baş verən proses və hadisələrin mahiyyətini şüurlu surətdə dərk edə bilməz. Anlayış–gerçəkliyin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin təfəkkürdə ümumiləşmiş inikas formalarından biridir. “Anlayışların inkişafı” nəzəriyyəsinə görə: bilik-cisim və hadisələrin, proseslərin əlamət və xassələrinin, onların mövcud qarşılıqlı əlaqəsinin elm tərəfindən müəyyən edilən anlayışlardan ibarətdir. Müəllim dərslərdə əyanilikdən istifadə etməklə şagirdlərin əvvəllər görmədiyi əşya və hadisələr, dəniz, çay, dağ və heyvanlar haqqında, qrammatik məlumatlara dair söz, tablo və s. vasitəsilə tam təsəvvür formalaşdırma bilər.

Təlimdə əyaniliyin rolu probleminə Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, İ.F.Herbert, A.Disterveq, K.D.Uşinski, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b. bu və ya digər şəkildə toxunmuş, böyük qiymət vermişlər. Çox pedaqoqu Y.A.Komenskinin təbircə desək, tədris edilən hər şey dəlillərlə ələ əsaslandırılmalıdır ki nə şübhəyə, nə unutqanlıqə heç bir yer qalmasın. Əyanilik eyni zamanda biliklərin dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. Əyanilik emosional təsirin artmasına böyük kömək edir. [4, s.57].

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkil və plakatlardan, ümumiyyətlə, əyaniliyin bütün növlərindən istifadə edilir və irəli sürülən hər bir “yeni” mütləq köhnənin üzərində onun yenidən təhlili və tərkibi üzərində qurulur. Azərbaycan dilinin tədrisində əyani şeylərlə yanaşı, onun şəkli, sxemi, maketi üzərində də işləmək olar. [5, s.57]

Müasir dövrdə təlim prosesində qarşıda duran ən mühüm vəzifə yüksək bilik və bacarığa malik, müstəqil düşüncəyə və ardıcıl təfəkkürə yiyələnmiş, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır ki, bu vəzifənin əsas ağırlığı Azərbaycan dili təliminin üzərinə düşür. [6, s.3]

Azərbaycan dilinin tədrisində əyanilikdən istifadə dedikdə, hər şeydən əvvəl, şagirdlərdə anlayış və təsəvvürlərin, hadisə və proseslərin əyani vasitələrlə, təsvirlər vasitəsilə formalaşdırılması başa düşülür. Azərbaycan dili tədrisinin məzmunundan asılı olaraq: dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydalarına dair anlayış və terminlərin mahiyyətini öyrədərkən əyanilik müəllimin köməyinə gəlir. Tanış olmayan əşya haqqında şifahi məlumat əvəzinə, özünün təqdim olunması mənimsəmədə eyni zaman da bir neçə hiss üzvünün iştirakını təmin etdiyi üçün, əşya aydın mənimsənilməklə yanaşı, uzun müddət yadda qalır. Əyanilik hər kəsə öyrəndiyini görmək, toxunmaq, üzərində iş aparmaq imkanı verir.

Məşhur çox pedaqoqu Y.A.Komenski əyaniliyi müəllimlər üçün “qızıl qayda” adlandırmışdır. Y.A.Komenski qeyd etmişdir ki, mənimsəmə prosesində nə qədər çox hiss üzvləri iştirak edərsə, qavrama bir o qədər səmərəli olar. Mənimsənilən materialın konkret əşya və hadisələr üzərində qurulması, onun haqqındakı məlumatı dəqiqləşdirir, daha da aydın və dürüst dərk etmə imkanı yaradır. [5]

Y.A.Komenski “Pansofiya” (elmlər sistemini yaratmaq–müdriliklik) ideyasını irəli sürmüş və

“Pansofiya”nın ümumi təhsilin “yığcam tam kursunu verən” və “dünyanı canlı əks etdirən bir kitab” olacağı qənaətinə gəlmişdir. Y.A.Komenski təkcə nəyi öyrətmək və nəyi öyrənmək barədə deyil, eyni zamanda necə öyrətmək və ya necə öyrənmək barədə söz açmışdır.

Əyanilik nəticəsində şagirdlər mövcud anlayışların, hadisə və proseslərin mahiyyətini şüurlu mənimsəyə bilir. Əyanilik dərkətmə marağını artırır, biliklərin uzun müddət yadda qalmasına imkan verir. Ona görə də şagirdlər hər şeyi daha asan və daha möhkəm mənimsəyirlər. Əyaniliyin müxtəlif növləri var: əşya əyaniliyi, obrazlı nitq əyaniliyi, şərti təsviri əyanilik, dinamik əyanilik və s. Əyanilik təlimin bütün sahələrində, bütün mərhələlərində aktualdır. Təlimdə əyanilik əvvəlcədən düşünülmüş xüsusi sistem əsasında aparılır. Əyani təlim şagirdlərin müşahidəçilik qabiliyyətini, qavrayışını, yaddaşını nitqini inkişaf etdirir, şagirdlərdə Azərbaycanın dilinə maraq oyadır. Təcrübə göstərir ki, əyani təlim metodlarını 3 qrupa bölmək olar: 1) natural əyanilik; 2) təsviri əyanilik; 3) şərti-qrafik əyanilik.

Əşya əyaniliyi vasitəsilə şagirdlər əşya və hadisələri bilavasitə təsəvvürlərində canlandırırlar. Buraya Azərbaycan ərazisində yerləşən möhtəşəm tarixi abidələr, eyni zamanda maddi mədəniyyət nümunələri aiddir. Təsviri əyanilik metodu əşya əyaniliyindən fərqli olaraq abidələrin əmək və məişət əşyalarının, müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələrinin surəti, maket və modellərdən istifadəni nəzərdə tutur. Buraya şəkillər, fotolar, kinofilmlər və s. daxildir. Şərti-qrafik əyanilik bilik və bacarıqların aşılmasında, onların qarşılıqlı əlaqəsinin dinamikasını şərti işarələrin dili ilə əks etdirir. Buraya cədvəllər, linqvistik xəritələr, sxemlər, qrafiklər, diaqramlar daxildir. Azərbaycan dili dərslərində şəkillərdən və xüsusi tədris avadanlıqlarından, İKT-dən, “Ağıllı lövhədən”, MİMİO-dan, linqvistik xəritələrindən istifadə olunur. Bədii şəkillər dərstdə emosional təsir rolunda çıxış edir və şəkil konkret bir şəxsi, əşya və hadisəni də əks etdirə bilir. Azərbaycan dilinin tədrisində şəkil bilik mənbəyi kimi çıxış edir; şəkil müəllimin şərhini əyaniləşdirir; şəkil bilikləri möhkəmləndirir.

Tədris materialının mənimsənilməsi prosesində əyani vəsait fəallaşdırıcı və konkretləşdirici vasitə rolunda özünü göstərir. Bu şəkillər şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun hazırlanır.

Süjetli şəkillər üzərində iş aparılarkən aşağıdakılara diqqət yetirilir:

- şəklın ümumi məzmununun müəyyənləşdirilməsi;
- şəkildə təsvir olunan hadisə və faktın fəaliyyətin yeri və vaxtının müəyyənləşdirilməsi;
- şəklın məzmununda başlıca və ikinci dərəcəli olanları səciyyələndirməsi.

Müasir şəraitdə Azərbaycan dilinin tədrisində audio, video vasitələrin, kinofilmlərin, televiziya verilişlərinin rolu getdikcə artır. Kinofilmlər, televiziya verilişləri qısa vaxt ərzində müəyyən fakt və hadisə haqqında geniş ətraflı informasiya əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin tədrisində istinad olunan müvafiq filmin və ya televiziya verilişinin məzmunu keçilən mövzu haqqında ətraflı məlumatla malik olmalıdır. Əks halda keçilən mövzu ilə onları lazımi səviyyədə əlaqələndirmək mümkün olmayacaqdır. Müəllim bilməlidir ki, həmin film və ya televiziya verilişi Azərbaycan dilinin tədrisində nə dərəcədə faydalıdır, dərslük materialı ilə onun arasında mütənəsiblik hansı səviyyədədir. [2, s.111-112]

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkildən istifadə edərkən əsasən lazımlı hissələrinə fikir verilməlidir. Mövzunun öyrənilməsinə kömək edən şəkildən istifadə edilməlidir. Göstərilən şəkillər şagirdlərin nəzərini cəlb etməli və həcmcə münasib olmalıdır. İstifadə edilən şəkil elə seçilməlidir ki şagirdlər ona baxdıqda bəzi nəticələr çıxara bilsinlər. Müəllim şəkli seçərkən onun təlim işinə yararlığına fikir verməlidir, şəkil mözuya uyğun seçilməlidir. Dərsə hazırlaşarkən şəkildən dərslin hansı mərhələsində istifadə edilməsi, həmin şəkil ilə mövzunun hansı cəhətinin aydınlaşdırılacağı əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Müəllimin izahı zamanı şəklın məzmunu aydınlaşdırılmalı və o dərsl prosesində öyrənilən mövzu ilə əlaqələndirilməlidir. Tədrisə aid şəkillərdən istifadə etmək üçün əvvəlcə hazırlıq işləri aparılmalıdır. Y.A.Komenski demişkən, “Tamdan hissələrə və yenə də tama doğru getmək lazımdır”. [5, s.53]

Şəkillər üzərində iş müasir dərslin mərhələlərində çox məharətlə istifadə edilir

1. Motivasiya mərhələsində. Şəkil dərslərin başlanğıc nöqtəsi ola bilər, şagirdlərin yeni materialla tanış olması şəklə baxmaqdan başlayır. [3, s.5]

2. Tədqiqatın aparılması mərhələsində. Şəkil yeni materialın öyrənilməsi prosesində dərslərin gedişinə daxil ola bilər.

3. Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması mərhələsində. Dərs şərh edildikdən sonra dərslərin materiallarının öyrənilməsinin son mərhələsində şəkil dərsləri hafizədə möhkəmləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

4. Tətbiq etmə mərhələsində. Şəkil alınmış bilikləri tətbiq etmək üçün ya da dərslərin mənimsənilməsinin yoxlanması gedişində istifadə edilə bilər.

5. Qiymətləndirmə mərhələsində. Nəhayət, şəkil emosional sonluq kimi tətbiq edilə bilər.

Müəllim dərslərin izahı prosesində əşya əyaniliyindən, eksponatlarından istifadə edə bilər. Muzeylərə, obyektlərə ekskursiyaların təşkili də bura daxil edilə bilər. Muzey-dərs və ya ekskursiya-dərs adlanan belə dərslər tipindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Metodiki ədəbiyyatda çox vaxt şərti əyani vəsait simvolik və qrafik əyani vəsait adlanır. Bunlar əsl əyani vəsait olmasa da, şagirdlər tərəfindən materialın yaxşı qavranılmasına əhəmiyyətli kömək edir. Şərti-simvolik-qrafik əyani vəsaitin vəzifəsi fikrə kömək etmək və hadisələrə aydınlıq verməkdən ibarətdir. Sxem, cədvəl, diaqram və s. əyani vəsait kimi sinifdə nümayiş etdirilməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan əyani vəsaitlər içərisində yazı lövhəsi və marker mühüm yer tutur. “Ağıllı lövhə” isə “həcmli” əyani vəsait hesab olunur. Bunların istifadə qaydası şərti-qrafik və simvolik əyani vasitələrin istifadə olunması qaydasına yaxındır. Başqa kombinasiya edilmiş əyani vasitələr də vardır: foto-montaj, albom buna misal ola bilər. Fotomontaj və albomlar, qəzet və jurnallardan kəsilib yapışdırılmış kino şəkilləri, yazıçı və şairlərin fikirləri yazmış tablolar kombinasiya edilmiş əyani vəsait kimi maraqlıdır. Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan şəkillərin yeri və mövqeyi haqqında fikirləri belə ifadə etmək olar:

1. Müəllim dərslərin gedişində təsvirdən istifadə edə bilər. 2. Şəkil müəllimin izahından sonra onun dediyi materialı möhkəmləndirmək üçün cəlb edilə bilər. 3. Şəkil şagirdlər üçün yeni bilik mənbəyi ola bilər.

Əyanilik dərk etmə fəaliyyətini asanlaşdırır. Əyani aparılan proses uzun müddətli yadda qalır ki, o da təxəyyülün yaranmasına kömək edib, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirir. Eyni zamanda əyanilik ümumiləşdirməyə kömək edir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsində də əyaniliyin rolu böyükdür. Əyanilik şagirdlərdə müşahidəçiliyi, təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf etdirir, şagirdlərin elmi marağının artmasına kömək edir. Bu da şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. [7, s.89]

Əyaniliyin idrak yükü çoxmənalıdır: əyani surətlərdə, əyani vasitələrdə hadisələrin müxtəlifliyi əks olunur, əyanilik təfəkkür fəaliyyətini artırır, mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir, aydın və şüurlu dərk etməni təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. İbtidai məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası Bakı: Maarif, 1962, 165 s.
2. Cəbrayilov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2009, 160 s.
3. Cəfərov S.Ə. İsmi tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1962, 200 s.
4. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika: 2 cildə, II c. Bakı: Mürtəcim, 2013, 276 s.
5. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1961, 432 s.
6. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili ələqələr. Bakı: Müəllim, 2008, 181 s.
7. Əfəndi S. N., Hüseynov Z. Q. Şagirdlərin riyazi təhsil səviyyəsinin artmasında məsələ həllinin rolu / S. N. Əfəndi, Z. Q. Hüseynov // Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt: SDU, – 2020. – c. 16. – No 1. – s. 88-90;
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169136>

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНОСТИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Мамедова С.А., Ширинова М.М.

Ключевые слова: обучение, понимание, наглядные пособия, урок, деятельность, понятие

Наглядность актуальна во всех сферах, на всех этапах обучения. Обычно это дает положительный результат при первом знакомстве с предметом или событием. Визуализация в обучении основана на заранее разработанной специальной системе. Визуальная тренировка развивает у студентов наблюдательность, восприятие, память, речь и пробуждает интерес студентов к азербайджанскому языку. В результате визуализации учащиеся получают возможность осознанно усваивать суть существующих концепций, событий и процессов. Наглядность стимулирует интерес к пониманию, способствует запоминанию знания надолго. Существуют разные типы видимости: видимость объекта, видимость образной речи, условно-описательная видимость, динамическая видимость и т. д.

SUMMARY

USE OF VISIBILITY IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS

Mammadova S.A., Shirinova M.M.

Key words: teaching, understanding, visual aids, lesson, activity, understanding

Visibility is relevant in all areas, at all stages of training. This usually gives a positive result when you first get to know the subject or event. Visualization in teaching is based on a pre-developed special system. Visual training develops students' observation, perception, memory, speech and awakens students' interest in the Azerbaijani language. As a result of visualization, students are able to consciously assimilate the essence of existing concepts, events and processes. Visibility increases interest in understanding, allows you to memorize knowledge for a long time. Therefore, students learn everything easier and more solidly. There are different types of visibility: object visibility, figurative speech visibility, descriptive visibility, dynamic visibility, etc.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.04.2021
	Son variant	10.06.2021

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Həsənova S.Q.* Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında sözə münasibət 4
2. *Novruzova N.S., Həmidova D.A.* Müraciət bildirən söz və ifadələr dil stereotipi kimi 8
3. *Məmmədova S.Y.* Media dilinin leksikası 12
4. *Karimova D.A.* Prosodic expression of modality in english and azerbaijani languages 18

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Мустафаева Н.М.* Проблемы исследования азербайджанского устного народного творчества в турецком литературоведении 22
6. *Allahverdiyeva L.N.* Azərbaycan dastanlarında dərviş obrazının əhəmiyyəti 27
7. *Dadaşzadə Ə.İ., Məhərrəmov E.X., Hüseynova M.H.* Nizami Gəncəvinin əsərlərində valideyn-övlad münasibətləri 31
8. *Rzayeva S.M.* “Emosiya” makrokonseptinə daxil olan koloristik komponentli vahidlərin metafora “tapmacaları” barədə (neqativ emosiyaları əks etdirən mikrokonseptlərə nəzərən) 37

Tarix

9. *Bayramov Z.H., Baxşəliyev A.B.* XVI-XVII yüzilliklərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ictimai-iqtisadi həyatı 44
10. *Şiriyev T.M.* Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının inkişafında İslamın roluna dair 51
11. *Zahidova H.Ə.* Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə xalq təbabətin inkişafına dair 57
12. *Mədədzadə K.M.* Müasir dünyanın qlobal problemləri 63

İqtisadiyyat

13. *Hüseynova M.S.* Regional nəqliyyat-logistika sistemləri və onların yaradılmasının səmərəliliyi 65
14. *Абдуллаев Л.И.* Организационные особенности учета себестоимости продукции на предприятиях 70
15. *Qurbanova R.V., Seyidova S.R.* Milli iqtisadiyyatda bank sisteminin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri 74
16. *Azizova K.V.* Mechanisms of reduction of factors negatively affecting agricultural development 78

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Hüseynov Z.Q., Heydərova M.N.* Ali təhsil müəssisələrində pandemiya şəraiti ilə bağlı tələbələrin distant təhsilə keçməsinə hazırlığının qiymətləndirilməsi 82
18. *Mirzayeva S.S., Sadigova Z.I.* Socio-psychological issues of students' mental health 91
19. *Məmmədova S.Ə., Şirinova M.M.* Azərbaycan dili dərslərində əyanilikdən istifadə 96

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 28.09.2021-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 81 . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru